

У. С. Кошалеў Н. У. Кошалева М. А. Краснова

Сусветная гісторыя

XIX – пачатак XXI ст.

11

У. С. Кошалеў
Н. У. Кошалева
М. А. Краснова

СУСВЕТНАЯ ГІСТОРЫЯ

XIX — пачатак XXI ст.

**Вучэбны дапаможнік
для 11 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай мовай навучання
(з электронным дадаткам для павышанага ўзроўню)**

Пад рэдакцыяй доктара гістарычных навук
прафесара У. С. Кошалева

*Датушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск
Выдавецкі цэнтр БДУ
2021

Правообладатель Выдавецкі цэнтр БДУ

УДК 94(100)(075.3)

ББК 63.3(0)я72-1

К76

Аўтары:

У. С. Кошалеў, Н. У. Кошалева — § 1—32;

М. А. Краснова — метадычнае забеспячэнне

Пераклад на беларускую мову *В. Р. Ермаковіч, А. А. Кастыкі*

Рэцэнзенты:

кафедра ўсеагульнай гісторыі ўстановы адукацыі «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна» (дацэнт кафедры, кандыдат гістарычных навук, дацэнт *А. Ю. Бодак*);
настаўнік гісторыі кваліфікацыйнай катэгорыі «настаўнік-метадыст» дзяржаўнай установы адукацыі «Ворнаўская сярэдняя школа Кармянскага раёна» *В. В. Варганаў*;
доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры міжнародных адносін факультэта міжнародных адносін Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта *М. Э. Часноўскі*;
настаўнік гісторыі і грамадазнаўства вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 56 г. Мінска» *П. М. Гламбоцкі*

Электронны дадатак для павышанага ўзроўню размешчаны
на нацыянальным адукацыйным партале <http://profil.adu.by>

Кошалеў, У. С.

К76 Сусветная гісторыя, XIX — пачатак XXI ст. : вучэб. дапам. для 11-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання (з электронным дадаткам для павышанага ўзроўню) / У. С. Кошалеў, Н. У. Кошалева, М. А. Краснова ; пад рэд. У. С. Кошалева. — Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2021. — 264 с. : іл.
ISBN 978-985-553-702-2.

УДК 94(100)(075.3)

ББК 63.3(0)я72-1

ISBN 978-985-553-702-2

© Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Краснова М. А., 2021

© Афармленне. РУП «Выдавецкі цэнтр БДУ», 2021

Правообладатель Выдавецкі цэнтр БДУ

Ад аўтараў

Шаноўныя адзінаццацікласнікі!

Сусветную гісторыю XIX — пачатку XXI ст. вы ўжо вывучалі ў 8 і 9 класах. У 11 класе вам трэба будзе авалодаць асновамі навуковага падыходу да вывучэння гісторыі. Бо асноўная мэта дадзенага курса — абагульніць і сістэматызаваць веды, асэнсаваць гістарычны працэс, зразумець заканамернасці і тэндэнцыі гістарычнага развіцця, што асабліва важна для разумення свету, у якім вы жывяце. Таму пры вывучэнні матэрыялу большая ўвага будзе надавацца не пытанню «Як гэта адбылося?», а пытанню «Чаму гэта адбылося?».

Вучэбны дапаможнік складаецца з уводзінаў і трох раздзелаў, якія падзяляюцца на параграфы. Ва ўводзінах разглядаецца шлях, пройдзены чалавецтвам з часоў прамысловай рэвалюцыі, якая паклала пачатак станаўленню індустрыяльнай цывілізацыі, да цяперашняга часу.

Пры падачы гістарычнага матэрыялу ў вучэбным дапаможніку выкарыстоўваецца праблемна-тэарэтычны падыход. Кожнаму параграфу папярэднічаюць ключавая ідэя і ўступ, у якіх сцісла і ёміста сфармуляваны асноўны змест параграфа — фундамент, на якім будзеца ўвесь вучэбны матэрыял. Ключавое пытанне, выдзеленае ў рубрыцы «Пытанні і заданні да тэксту параграфа» тым жа колерам, што і ключавая ідэя, акцэнтуюць увагу на яго больш глыбокім разуменні. Найбольш важныя для вывучэння і запамінання гістарычныя даты, паняцці і імёны гістарычных дзеячаў выдзелены **тлустым** курсівам, другарадныя — *светлым*. Таксама тлумачэнні асноўных тэрмінаў пададзены ў «Слоўніку гістарычных паняццяў» у канцы вучэбнага дапаможніка.

Рубрыкі «Пытанні і заданні да тэксту параграфа» і «Прапануем абмеркаваць» дапамогуць глыбей прааналізаваць і асэнсаваць навучальны матэрыял. Акрамя таго, у параграфы ўключаны заданні для самастойнага даследавання. Яны дапамогуць пашырыць веды па тэме, якая вывучаецца. Для іх выканання вам спатрэбяцца крыніцы дадатковай інфармацыі.

Зразумець спецыфіку гістарычнай навукі, даведацца пра асаблівасці правядзення гістарычнага даследавання вам дапамогуць матэрыялы рубрык «Лабараторыя гісторыка» і «Асаблівае меркаванне». Сціслая інфармацыя пра навукоўцаў, якія зрабілі значны ўнёсак у вывучэнне гісторыі і чалавечага грамадства, прадстаўлена ў рубрыцы «Даследчыкі гісторыі і грамадства».

У канцы вучэбнага дапаможніка знаходзіцца сінхранічная табліца асноўных падзей, якая ўтрымлівае даты найбольш важных гістарычных падзей, навуковых адкрыццяў і тэхнічных дасягненняў. Таксама вы можаце звярнуцца да спіса літаратуры для чытання і інтэрнэт-рэсурсаў — яны дапамогуць вам глыбей вывучыць тэму, якая вас зацікавіла.

Вучэбны дапаможнік утрымлівае матэрыял для базавага ўзроўню вывучэння гісторыі. Матэрыял для павышанага ўзроўню прызначаны тым, хто цікавіцца гісторыяй. Гэты матэрыял абазначаны спецыяльным знакам. Вучэбны дапаможнік для павышанага ўзроўню вывучэння гісторыі размешчаны на нацыянальным адукацыйным партале (<http://profil.adu.by>).

Жадаем поспехаў!

Умоўныя абазначэнні

Пытанні і заданні да тэксту параграфа

Заданні для самастойнага даследавання

Прапануем абмеркаваць

Лабараторыя гісторыка

Асаблівае меркаванне

Спасылкі на матэрыялы для вывучэння на павышаным узроўні

§ 1. Уводзіны

Ключавая ідэя: гістарычная перыядызацыя з’яўляецца інструментам пазнання гісторыі, які дазваляе ўпарадкаваць гістарычныя факты, больш глыбока асэнсаваць гістарычны працэс і яго заканамернасці.

Перыяд сусветнай гісторыі, які разглядаецца ў дапаможніку, ахоплівае больш як два стагоддзі — ад Французскай рэвалюцыі канца XVIII ст. да нашых дзён. Еўропа, дасягнуўшы небывалага росквіту і магутнасці, стала сусветным лідарам. Развіццё капіталізму, якое суправаджалася каланіяльнай экспансіяй, прывяло да ўсталявання цеснай узаемасувязі паміж краінамі і цывілізацыямі. Аднак гэты працэс не заўсёды быў мірным і добраахвотным. Часта ён суправаджаўся шматлікімі войнамі і каланіяльнымі захопамі. Галоўным іх вынікам, незалежна ад таго, мірныя ці агрэсіўныя формы яны мелі, стала тое, што гісторыя сапраўды набыла сусветны характар.

Перыядызацыя сусветнай гісторыі Новага і Навейшага часу. *Новы час* — асаблівы перыяд сусветнай гісторыі, які ахоплівае **XVI — пачатак XX ст.** Паняцце «Новы час» з’явілася ў эпоху Адраджэння і сведчыла пра ўзнікненне новай еўрапейскай цывілізацыі. Яе характэрнай рысай было фарміраванне і развіццё буржуазнага грамадства, якое прыйшло на змену феадальнаму. Гэта быў еўропацэнтрысцкі свет, што распаўсюдзіў сваю экспансію, а значыць і каштоўнасці еўрапейскай цывілізацыі, на іншыя краіны. З аднаго боку, узвышэнне Еўропы прынесла многім народам Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі каланіяльныя войны, захопы і страту незалежнасці. З іншага боку, многія рэгіёны свету атрымалі доступ да новых ведаў і тэхналогій, перадавых дасягненняў медыцыны, фізікі, хіміі і іншых навук.

Пачаткам Новага часу прынята лічыць эпоху Вялікіх геаграфічных адкрыццяў, а завяршэннем — падзеі Першай сусветнай вайны. У рамках перыяду Новага часу звычайна вылучаюць два этапы, мяжой паміж якімі служаць Французская рэвалюцыя і завяршэнне напалеонаўскіх войнаў у Еўропе.

У перыяд «доўгага XIX ст.» (1789—1918 гг.) пануючае становішча ў свеце займалі імперыі. У выніку Першай сусветнай вайны Германская, Расійская, Аўстра-Венгерская і Асманская імперыі сышлі з палітычнай арэны. У пачатку XIX ст. у большасці краін Заходняй Еўропы адбыўся прамысловы пераварот, які прывёў да стварэння *індустрыяльнага грамадства*.

Хрустальны палац, пабудаваны да Сусветнай прамысловай выставы 1851 г. у Лондане, стаў сімвалам прамысловай рэвалюцыі

FEDOR — першы расійскі робот са штучным інтэлектам, які пабываў у космасе ў 2019 г.

Асноўным працэсам *Навейшай гісторыі*, альбо *гісторыі Навейшага часу*, з’яўляецца пераход ад індустрыяльнага грамадства да постіндустрыяльнага. *Постіндустрыяльнае грамадства* — гэта стадыя ў развіцці чалавецтва, пачатак якой прыпаў на апошнюю чвэрць XX стагоддзя. Яно стала вынікам навукова-тэхнічнай рэвалюцыі і характарызуецца развіццём энэргазаберагаючых тэхналогій, стварэннем высокатэхналагічных вытворчасцей, усеагульнай інфарматызацыяй, развіццём навукі і тэхнікі, павышэннем узроўню адукацыі, медыцыны, паляпшэннем якасці жыцця людзей. Важным аспектам постіндустрыяльнай стадыі з’яўляецца пераарыентацыя вытворчасці з матэрыяльнай сферы на нематэрыяльныя сферы паслуг. Да пачатку XXI ст. у постіндустрыяльную стадыю развіцця ўступіла каля 30 дзяржаў, насельніцтва якіх складала пятаю частку жыхароў планеты.

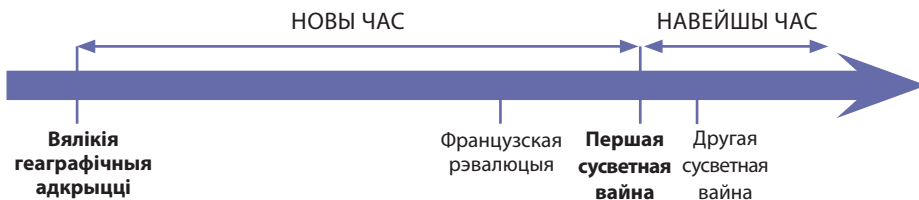
У гісторыі Навейшага часу можна вылучыць два адносна самастойныя перыяды. Першы ахоплівае 1918—1945 гг. Асноўнымі яго адрозненнямі з’яўляюцца ўздых рэвалюцыйных рухаў у Еўропе і нацыянальна-вызваленчых у Азіі, а таксама абстрактнае супярэчнасцей паміж буйнейшымі дзяржавамі свету, што ў выніку прывяло да самай разбуральнай у гісторыі чалавецтва сусветнай вайны 1939—1945 гг.

Другая сусветная вайна з’яўляецца лёсавызначальнай падзеяй Навейшага часу. Асноўны яе змест — барацьба краін антыгітлераўскай кааліцыі супраць фашысцкіх дзяржаў. Гэта найбуйнейшы канфлікт у гісторыі, у якім удзельнічала 61 дзяржава (80 % насельніцтва зямнога шара) і была ўпершыню ўжыта ядзерная зброя. Другая сусветная вайна зрабіла велізарны ўплыў на далейшае развіццё чалавецтва.

Падпісанне Акта аб безагаворачнай
капітуляцыі Германіі.
Берлін, Карлсхорст. 8 мая 1945 г.

Другі перыяд пачынаецца з 1945 г. і характарызуецца саперніцтвам дзвюх звышдзяржаў — ЗША і СССР, краін капіталізму і сацыялізму. Іх маштабнае супрацьстаянне завяршылася крахам СССР і распадам біпалярнага светарадку, які склаўся ў выніку Другой сусветнай вайны. Пачаўся працэс *глабалізацыі*, ключавую ролю ў якім адыгрываюць заходнія краіны.

Асноўныя тэндэнцыі гістарычнага развіцця ў XIX — пачатку XXI ст. Змены на палітычнай карце свету. У XIX ст. у развітых краінах склаўся ўнікальны тып індустрыяльнай цывілізацыі, які надоўга вызначыў асноўны вектар развіцця сусветнай гісторыі. Эвалюцыя капіталізму суправаджалася каланіяльнай экспансіяй, якую ажыццяўлялі еўрапейскія дзяржавы. Заходняя цывілізацыя стала агульнасусветнай пасля такіх падзей, як Крымская вайна 1853—1856 гг., якая вялася супраць Расіі, і Другая опіумная вайна 1856—1860 гг. супраць Кітая. Упершыню ў гісторыі адна цывілізацыя фактычна ўстанавіла кантроль над усім астатнім светам. Працэс развіцця асобных цывілізацый і рэгіёнаў набываў усё больш агульных рыс.

На рубяжы XIX—XX стст. развітыя краіны свету ўступілі ў эпоху імперыялізму. Гэтая стадыя ў развіцці капіталізму характарызуецца панаваннем буйных манаполій, барацьбой паміж вядучымі капіталістычнымі краінамі за крыніцы сыравіны

і рынкі збыту, за чужыя тэрыторыі і эксплуатацыю іншых народаў, што часта прыводзіла да войнаў. Імперыялістычны характар мелі ваенныя кампаніі ў Азіі і Афрыцы. Прычым іх ініцыятарамі не заўсёды выступалі еўрапейскія дзяржавы. Агрэсія Японіі супраць Кітая ў 1894—1895 гг. была прадыхавана яе імперыялістычнымі памкненнямі ва Усходняй Азіі.

У XIX і XX стст. захавалася і нават узмацнілася нераўнамернасць развіцця асобных дзяржаў. Такія адрозныя паміж сабой краіны, як, напрыклад, ЗША, Германія альбо Японія, развіваліся хуткімі тэмпамі і імкнуліся да перадзелу даўно падзеленага свету. Ваяўнічы нацыяналізм і імперскія амбіцыі, гонка ўзбраенняў і сістэма саюзаў, якія супрацьстаялі адзін аднаму, зрабілі сваю разбуральную справу. Узростанне міжнароднай напружанасці, якое заўважна праявілася ў пачатку стагоддзя, у выніку прывяло да сусветнай вайны 1914—1918 гг. Яна азнаменавала сабой драматычнае завяршэнне «доўгага XIX ст.», перыяду адноснага міру, і абвясціла аб пачатку так званай эпохі насілля, альбо рэвалюцый і сусветных войнаў.

Першая палова XX ст. была азнаменавана бурным індустрыяльным развіццём. Вырашальную ролю ў эканоміцы сталі адыгрываць новыя тэхналогіі. Паскарэнне тэмпаў развіцця свету шмат у чым было абумоўлена навукова-тэхнічным «выбухам» канца XIX — пачатку XX ст.

Уладкаванне пасляваеннага свету паставіла Захад перад шэрагам складаных праблем, але ніводная з іх не была настолькі жahlівай, як *сусветны эканамічны крызіс*, што пачаўся ў 1929 г. і паскорыў набліжэнне Другой сусветнай вайны. Савецкая мадэль мадэрнізацыі стала альтэрнатыўным заходнім дэмакратыям і фашысцкім рэжымам варыянтам развіцця. Індустрыялізацыя дазволіла СССР выйсці на адзін узровень з развітымі краінамі свету і выстаць у самай кровапралітнай вайне супраць гітлераўскай Германіі і яе саюзнікаў.

XX стагоддзе — час трыумфу розуму і навукі — адначасова было стагоддзем войнаў і рэвалюцый, у ходзе якіх не аднойчы пад пытанне ставіліся самі паняцці прагрэсу і гуманізму, што сведчыла пра крызіс індустрыяльнага грамадства. Невыпадкава гэты перыяд называюць самым крывавым у гісторыі. Першая і Другая сусветныя войны забралі каля 70 млн чалавечых жыццяў.

XX стагоддзе таксама характарызуецца надзвычайным паскарэннем тэмпаў сацыяльна-палітычных змен. Сацыяльныя рэвалюцыі, атрымаўшы пачатак у Расіі, не аднойчы скаланалі многія краіны і кантыненты. Вырашальны ўплыў на лёс усяго чалавецтва зрабіла перамога ў Другой сусветнай вайне над Германіяй і яе саюзнікамі. Вялікую ролю ў гісторыі грамадства сталі адыгрываць сацыял-дэмакратычны і камуністычны масавыя рухі. Лёс апошняга, які прайшоў шлях ад найвышэйшага ўздыму да заняпаду і крызісу, склаўся асабліва драматычна.

Уплывовай сілай стаў *нацыянальна-вызваленчы рух* народаў Азіі і Афрыкі. У выніку *дэкаланізацыі* на палітычнай карце свету з'явілася звыш 100 незалежных дзяржаў.

Пасля завяршэння Другой сусветнай вайны вялізны ўплыў у свеце мелі дзве вялікія дзяржавы — СССР і ЗША. Сфарміравалася Ялцінска-Патсдамская сістэма міжнародных адносін, якая характарызавалася раздзяленнем сусветнай супольнасці на дзве варожыя грамадска-палітычныя сістэмы — капіталістычную і сацыялістычную. Супрацьстаянне і канфлікты паміж імі ўвайшлі ў гісторыю пад назвай *«халодная вайна»*.

У гэтым супрацьстаянні перамогу атрымалі Злучаныя Штаты Амерыкі. Яны здзейснілі эканамічную і палітычную экспансію планетарнага маштабу, устанавілі кантроль над самай таннай у свеце блізкаўсходняй нафтай і над міжнароднай валютнай сістэмай. У 1991 г. Савецкі Саюз спыніў сваё існаванне, падзяліўшыся на самастойныя дзяржавы. Нягледзячы на завяршэнне *«халоднай вайны»* і распад СССР, Ялцінска-Патсдамская сістэма міжнародных адносін так і не была заменена якой-небудзь іншай сістэмай. Акрамя таго, *распад СССР* паўплываў на значныя змены ва ўсім свеце, новую структуру эканамічных і палітычных адносін паміж вялікімі дзяржавамі. Завяршыўся перыяд *біпалярнага светапарадку*.

Яшчэ ў 1970-я гг. амерыканская мадэль глабалізацыі, пашыранай вытворчасці і спажывання дасягнула мяжы свайго развіцця ў сувязі з дэфіцытам энергарэсурсаў, экалагічным крызісам і перавытворчасцю тавараў і паслуг. Узніклі перадумовы для страты ЗША становішча лідара ў свеце. ЗША дзейнічалі зыходзячы са старога прынцыпу «раздзяляй і кіруй». У процівагу Заходняй Еўропе і СССР яны пачалі садзейнічаць эканамічнаму росту Кітая. Гэта забяспечвалася перш за ўсё праз адкрыццё для кітайскага экспарту амерыканскага рынку збыту. Дзякуючы такой палітыцы КНР паступова ператварылася ў «сусветную фабрыку», стала высокатэхналагічнай краінай і дамінуючай кантынентальнай дзяржавай.

Буйнейшай падзеяй канца XX ст. сталі *«аксамітныя рэвалюцыі»* ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе, якія прадвызначылі новую расстаноўку сіл на еўрапейскім кантыненте.

Прэм'ер-міністр Конга Патрыс Лумумба і прэм'ер-міністр Бельгіі Гастон Эйскенс падпісваюць Акт аб незалежнасці. 1960 г.

Сёння на фоне нестабільнасці сусветных фінансавай і энергетычнай сістэм краінам і народам нясуць пагрозу міжнародны тэрарызм і экалагічныя праблемы. Паступова фарміруецца еўразійскі кантынентальны праект «Адзін пояс — адзін шлях» на чале з Кітайскай Народнай Рэспублікай. Эканамічны пояс Шаўковага шляху закліканы забяспечыць Кітаю доступ да рэсурсавых баз Цэнтральнай Азіі і Блізкага Усходу, тэхналогій і рынкаў збыту Еўрасаюза і Еўразійскага эканамічнага саюза.

1. Складзіце табліцу «Перыядызацыя сусветнай гісторыі».

Перыяды сусветнай гісторыі	Храналагічныя рамкі	Падзеі, якія паслужылі пераходам да наступнага перыяду
Гісторыя Старажытнага свету		
Гісторыя Сярэдніх вякоў		
Гісторыя Новага часу		
Гісторыя Навейшага часу		

- Назавіце найбольш значныя з вашага пункта гледжання гістарычныя падзеі і з'явы XIX — пачатку XXI ст. Свой адказ аргументуйце.
- XVIII стагоддзе называлі стагоддзем Розуму, стагоддзем Асветы. А як можна ахарактарызаваць XIX стагоддзе? Якую назву можна даць XX стагоддзю?
- Параўнайце палітычную карту свету ў пачатку XIX ст. і ў пачатку XXI ст. Якія глабальныя змены адбыліся?
- Брытанскі гісторык Э. Хобсбаўм вылучаў «доўгае XIX» і «кароткае XX» стагоддзі. Ці можаце вы растлумачыць, чаму гістарычныя стагоддзі не супадаюць з календарнымі? Выкарыстайце матэрыялы рубрык.
- Якія варыянты перыядызацыі сусветнай гісторыі вы ведаеце? Што ляжыць у іх аснове? Чаму гістарычная перыядызацыя мае адносны характар?

Час — адна з важнейшых катэгорый у гісторыі. Даследчыкі адрозніваюць календарны і **гістарычны час**. Календарны час — гэта час астранамічны, яго можна вымераць згодна з агульнапрынятай сістэмай адзінак адліку. Храналагічная шкала служыць для ўпарадкавання гістарычных падзей. Гістарычны час неабходны для стварэння адзінай, несупярэчлівай і пераканаўчай карціны мінулага, дзе для кожнай падзеі вызначана яе ўнікальнае месца. Гістарычны час залежыць ад галоўных светапоглядных ідэй эпохі, якую вывучае гісторык. Ён можа мець розную працягласць пры роўнасці часавых інтэрвалаў. Гэта адбываецца з прычыны таго, што асобныя часавыя прамежкі болей насычаны падзеямі, чым іншыя, і таму падаюцца больш працяглымі.

3 працы Ф. Брадэля «Гісторыя і грамадскія навукі. Гістарычная працягласць» (1958)

Гістарычная навукa мае свае маштабы, выкарыстоўвае розныя адзінкі вымярэнняў: ад вывучэння мінулага дзень за днём, год за годам да вывучэння яго дзесяцігоддзю за дзесяцігоддзем, стагоддзем за стагоддзем...

Гісторык працуе як мінімум на трох розных узроўнях.

Узровень А — гэта ўзровень традыцыйнай гісторыі, звычайнага гістарычнага апаведу, што ідзе ад падзеі да падзеі, як гэта робіць хранікёр альбо рэпарцёр. Такім чынам, выходзяць тысячы вобразаў, што складаюць шматквецце гісторыі, якая аказваецца гэтак жа багатай на перыпетыі, як тоўсты раман. Аднак, забытая адразу пасля прачытання, такая гісторыя пакідае шмат недагаворанага, і мы часта па-ранейшаму не здольныя зразумець яе альбо выказаць пра яе сваё меркаванне.

Узровень Б адлюстроўвае асобныя гістарычныя эпізоды, кожны з якіх разглядаецца комплексна: рамантызм, Французская рэвалюцыя, прамысловая рэвалюцыя, Другая сусветная вайна. Адзінка вымярэння ў гэтым выпадку — дзесяцігоддзе, дваццацігоддзе і нават пяцідзесяцігоддзе. Гэтыя часавыя адрэзкі, якія называюць перыядамі, фазамі, эпізодамі альбо кан'юнктурамі, узятыя ў сукупнасці, дазваляюць зблізіць факты, інтэрпрэтаваць іх, даць тлумачэнні. Тут мы маем справу з працяглымі падзеямі (калі іх так можна назваць), пазбаўленымі нязначных дэталей.

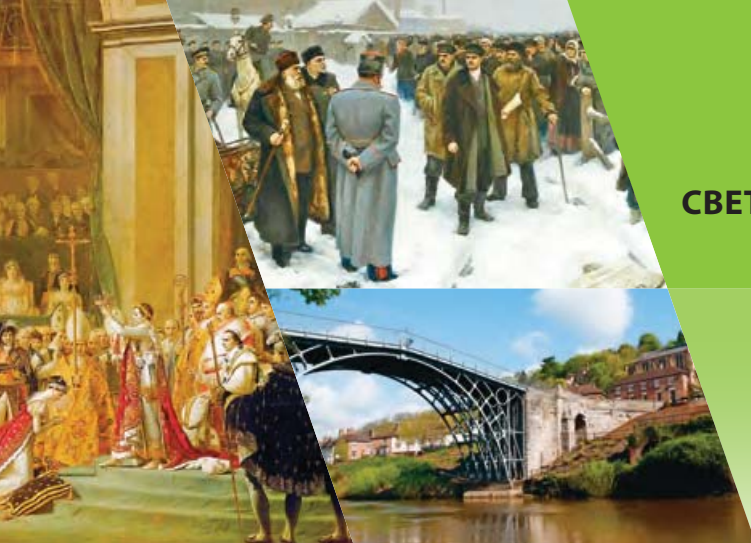
Узровень В даследуе толькі векавыя альбо шматвекавыя рухі... З гэтага пункта гледжання Французская рэвалюцыя ўяўляецца ўсяго толькі момантам... На гэтым апошнім узроўні даследаванняў узнікаюць цывілізацыі, пазбаўленыя выпадковасцяў; яны разглядаюцца ва ўсім іх працяглым развіцці, з іх устойлівымі тэндэнцыямі, структурамі, з іх амаль абстрактнымі і разам з тым асноватворнымі схемамі.

Як вы мяркуюце, у чым асаблівасць гістарычнага часу? Якія храналагічныя адзінкі гістарычнага часу вылучае Ф. Брадэль? Для рашэння якіх даследчых задач гісторыку патрабуецца выкарыстанне розных часавых адзінак?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Фернан Брадэль (1902—1985) — французскі гісторык, яркі прадстаўнік гістарыяграфічнай школы «Аналаў». З'яўляючыся сынам настаўніка, нарадзіўшыся і правёўшы дзяцінства ў вёсцы, Ф. Брадэль называў сябе «гісторыкам з сялянскімі каранямі». Пры аналізе гістарычнага працэсу прапаноўваў улічваць эканамічныя і геаграфічныя фактары, з'яўляўся прыхільнікам і прапагандыстам міждысцыплінарнага падыходу. Яго самая вядомая работа — «Матэрыяльная цывілізацыя, эканоміка і капіталізм, XV — XVIII стст.». Гэтае шырокамаштабнае даследаванне даіндустрыяльнага свету ў найдрабнейшых дэталях паказвае, як функцыянавалі эканоміка еўрапейскіх (і не толькі) краін у дадзены гістарычны перыяд.

§ 2. Прамысловая рэвалюцыя XIX ст.

Ключавая ідэя: у выніку прамысловай рэвалюцыі адбыўся пераход ад аграрна-рамеснай цывілізацыі да індустрыяльнай.

Прамысловая рэвалюцыя — адна з найвялікшых з’яў сусветнай гісторыі. Значэнне прамысловай рэвалюцыі настолькі вялікае, што яе параўноўваюць з неалітычнай рэвалюцыяй, якая ператварыла паляўнічых і збіральнікаў у земляробаў і рамеснікаў і прывяла да стварэння старажытных цывілізацый. Прамысловая рэвалюцыя змяніла аблічча Еўропы, а затым і ўсяго свету. У той жа час яна нанесла непараўную шкоду прыродзе і абумовіла комплекс глабальных праблем, ад вырашэння якіх залежыць лёс чалавецтва.

Сутнасць прамысловай рэвалюцыі. *Прамысловая рэвалюцыя* — гэта працяглы і складаны працэс пераходу ад рамесна-мануфактурнай ступені матэрыяльнай вытворчасці да машыннай з усімі сацыяльнымі і эканамічнымі вынікамі. Прамысловая рэвалюцыя, альбо прамысловы пераварот, — гэта паўсюднае ўкараненне машын, новых тэхналогій, змяненне арганізацыі вытворчасці і стварэнне фабрычна-заводскай сістэмы.

Прамысловая рэвалюцыя садзейнічала не толькі ўдасканаленню прамысловасці, транспарту, фінансаў і з’яўленню новых сацыяльных груп (буржуазіі, пралетарыяту і тэхнічнай інтэлігенцыі), але і стварэнню шэрагу новых палітычных і сацыяльных інстытутаў. Яна прывяла да фарміравання дзяржаўнай і прыватнай сістэм сацыяльнага страхавання, прафсаюзаў, рэформы адукацыі, умацнення

ліберальна-кансерватыўнай палітычнай мадэлі, пашырэння выбарчага права, барацьбы рабочых, жанчын, нацыянальных меншасцей за свае правы, росту ўзроўню і якасці жыцця ў еўрапейскіх краінах і інш.

Эканамічны рост і індустрыялізацыя ў Еўропе. *Індустрыялізацыя* — працэс ператварэння Еўропы аграрнай у Еўропу прамысловую, альбо індустрыяльную, — мела рэвалюцыйны характар, паколькі суправаджалася радыкальнымі зменамі ў жыцці людзей і грамадства.

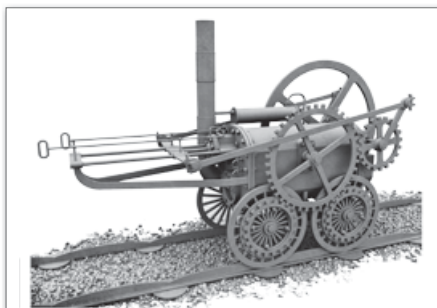
Прамысловы пераварот пачаўся ў Англіі ў 60-я гг. XVIII ст. Дзякуючы буржуазнай рэвалюцыі XVII ст. у гэтай краіне склаліся найбольш спрыяльныя эканамічныя і палітычныя ўмовы для прадпрымальніцкай дзейнасці. Важнай умовай прамысловай рэвалюцыі ў Англіі было выкарыстанне рэсурсаў каланіяльных уладанняў. Вялізны прыбытак ад эксплуатацыі народаў Паўночнай Амерыкі і Індыі паступаў у англійскую эканоміку. Яшчэ адным важным фактарам эканамічнага росту стала ўкараненне ў вытворчасць новых машын і механізмаў. У другой палове XVIII ст. Англія стала вядучай гандлёвай і фінансавай дзяржавай свету.

Прадзільная машына Дж. Харгрыўса («Калаўрот Джэні»). 1765 г.

Паравая машына Дж. Уата. 1781 г.

Поршневы рухавік унутранага згарання Ф. дэ Рываза. 1807 г.

Электрарухавік М. Фарадэя. 1821 г.

У чым была інавацыйнасць вынаходніцтваў? Якія этапы развіцця тэхнікі і тэхналогій прадстаўлены на ілюстрацыях?

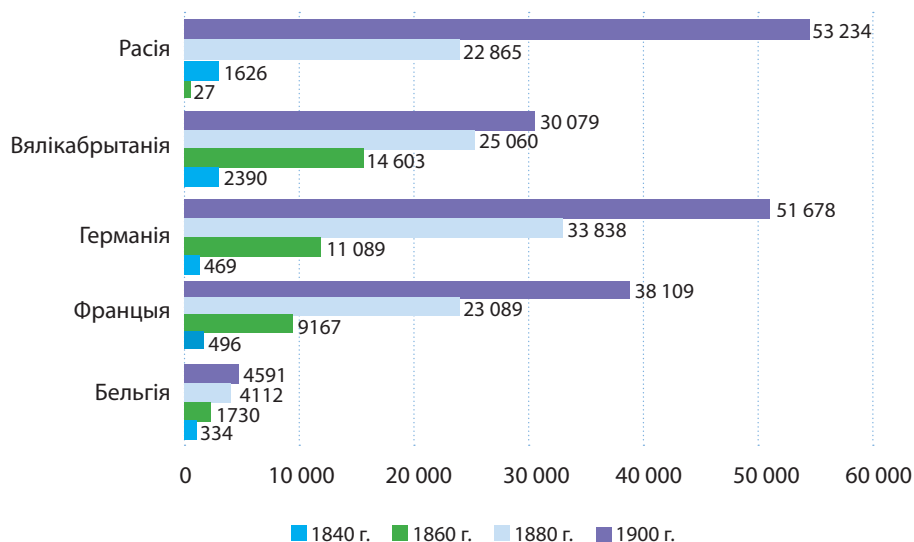
Каралева Вікторыя. У перыяд яе доўгага праўлення з 1837 да 1901 г. Англія дамаглася значных поспехаў у індустрыяльным развіцці, пашырэнні імперыі, стала сімвалам устойлівасці і росквіту

Сапраўдны прарыў у англійскай эканоміцы здзейсніла *паравая машына*. Яна шырока выкарыстоўвалася ў самых розных сферах прамысловасці і на транспарце. Вытворчасць машын паслужыла магутным стымулам для развіцця металургічнай і вугальнай прамысловасці. Паралельна з гэтым удасканальваліся фінансавая і банкаўская сістэмы, развіваўся транспарт, вялося будаўніцтва дарог, пракладваліся каналы.

Піку эканамічнай магутнасці Вялікабрытанія дасягнула ў 50—60-я гг. XIX ст. Палова жалеза і вугалю, якія здабываліся ў свеце, прыпадала на долю гэтай краіны, насельніцтва якой складала ўсяго 2 % ад агульнай колькасці жыхароў Зямлі. Больш чым адна трэць гандлёвага флоту свету належала Вялікабрытаніі.

У 1820—1830-я гг. на шлях прамысловай рэвалюцыі стала Бельгія. Гэтая невялікая еўрапейская краіна валодала буйнымі запасамі каменнага вугалю і жалезнай руды. У 1823 г. у Льежскім каменнавугальным басейне была ўзведзена першая доменная печ, пачалося інтэнсіўнае развіццё сталеліцейнай, а затым і хімічнай вытворчасці. У першай палове XIX ст. па шчыльнасці чыгуначнага будаўніцтва Бельгія выйшла на першае месца ў Еўропе.

У Францыі індустрыяльны прагрэс быў менш імклівым. Развіццё цяжкай прамысловасці (вытворчасць машын) ішло з адставаннем. Здабыча вугалю расла, але яго ўсё роўна не хапала, таму вугаль даводзілася ўвозіць з-за мяжы. Затое тэкстыльная прамысловасць квітнела. У першай палове XIX ст. Францыя абагнала ўсе астатнія еўрапейскія краіны па вытворчасці шаўковых тканін. Больш інтэнсіўна эканоміка стала развівацца ў перыяд Другой імперыі (1852—1870 гг.). Здабыча вугалю і вытворчасць сталі за гэты час узраслі ў тры разы, а колькасць рабочых на заводах падвоілася.

Працягласць чыгунак (км)

Германія пазней за Англію і Францыю выйшла на шлях капіталістычнага развіцця. Прамысловая рэвалюцыя тут пачалася ў 1830-я гг. Працэс індустрыялізацыі на германскіх землях стрымліваўся існуючымі феадальнымі парадкамі ў сельскай гаспадарцы, захаваннем цэхаў у прамысловасці. Сур’ёзнай перашкодай з’яўлялася таксама палітычная раздробленасць краіны. Яе аб’яднанне ў 1871 г. дало магутны штуршок эканамічнаму развіццю. Прамысловы пераварот у Германіі адбываўся на аснове ўласных інжынерна-тэхнічных дасягненняў і машынабудавання. Асаблівае значэнне надавалася чыгуначнаму будаўніцтву. Стваралася ваенна-прамысловая база, у якой вялікую ролю адыгрывалі сталеліцейныя і артылерыйскія заводы Круппа (Рэйнская вобласць). Яшчэ адной асаблівасцю прамысловай рэвалюцыі ў Германіі было тое, што яна абавіралася на ўнутраныя рэсурсы, а не на каланіяльныя ўладанні, якіх у яе, у адрозненне ад Вялікабрытаніі, не было.

У 70-я гг. XIX ст. Бельгія, Германія, Францыя і Швейцарыя дагналі ў сваім прамысловым развіцці Англію. Праз два дзесяцігоддзі Германія ўжо займала вядучае месца ў свеце па вытворчасці электратэхнікі, а таксама ў хімічнай прамысловасці. На шлях стварэння ўласнай металургіі і вытворчасці тэхнічнага абсталявання стала Швецыя, а Нарвегія актыўна пераабсталёўвала сваю тэкстыльную прамысловасць на аснове англійскіх тэхналогій. У пачатку XX ст. сур’ёзнымі канкурэнтамі капіталістычных краін Еўропы сталі Злучаныя Штаты Амерыкі і Японія.

Прамысловая рэвалюцыя ў розных краінах характарызувалася па-свойму. Павольнымі тэмпамі развівалася прамысловасць у Італіі, Партугаліі, Іспаніі, Аўстра-Венгрыі і Расіі. Гэтыя краіны ў XIX ст. заставаліся пераважна аграрнымі.

Аграрная рэвалюцыя. Прамысловы пераварот істотна паўплываў на развіццё сельскай гаспадаркі. Змены, якія адбываліся ў гэтай галіне, атрымалі назву **аграрнай рэвалюцыі**.

Гарадское насельніцтва, якое пастаянна расло, патрабавала ўсё большай колькасці прадуктаў харчавання. У Еўропе павялічылася плошча апрацаваных зямель, значна ўзрасла прадукцыйнасць сельскай гаспадаркі. Высяканне лясоў і ўзворванне цаліны альбо закінутых зямель былі настолькі інтэнсіўнымі, што ў Францыі ўжо ў сярэдзіне стагоддзя лясныя масівы пакрывалі не больш за 15 % тэрыторыі. У Нідэрландах, Германіі і Вялікабрытаніі немалыя ўчасткі зямлі былі адваяваныя ў мора. Паўсюдна асушваліся балоты, паляпшаліся непрыдатныя і закінутыя землі. Адначасова скарачаліся пасевы малаўраджайных сельскагаспадарчых культур (лён, каноплі, алейныя расліны, жыта). І наадварот, з кожным годам павялічвалася вытворчасць пшаніцы, бульбы, аўса і цукровых буракоў, а таксама мяса-малочных прадуктаў.

У развіцці сельскай гаспадаркі ўсё большую ролю сталі адыгрываць навука і тэхніка. Пачалася механізацыя сельскагаспадарчай працы. У развітых краінах укараняліся тэхнічныя навіны: сеялкі, жніўкі, касілкі, сенаразбівалкі. У другой палове XIX ст. шырокае распаўсюджанне атрымалі ўдасканаленыя металічны плуг і паравая малатарня. У адной толькі Францыі малатарняў налічвалася больш за 200 тыс.

Аднак механізацыя сельскай гаспадаркі праходзіла павольна. У асобных рэгіёнах Еўропы састарэлая тэхніка захавалася да сярэдзіны XX ст. Для большасці еўрапейскіх краін XIX ст. было эпохай пераходу ад сярпа да касы. Пры маладзёбе сяляне па-ранейшаму выкарыстоўвалі звыклы цэп і свойскую жывёлу. Трактар, які з'явіўся ў канцы стагоддзя, істотна не змяніў становішча. Шырокая механізацыя сельскай гаспадаркі адбылася толькі ў XX ст.

У XIX ст. стала прывычным ужыванне ў сельскай гаспадарцы прыродных вапнавых угнаенняў. Наяўнасць новых відаў транспарту дазваляла перавозіць іх на далёкія адлегласці ад месца здабычы. Але ўжо з 1840 г. пачалася прамысловая вытворчасць штучных угнаенняў — суперфасфатаў. У Францыі была здзейснена навуковая селекцыя цукровых буракоў і выведзены шэраг іх каштоўных гатункаў, упершыню прыменены метады штучнага скрываўвання пшаніцы і іншых злакаў. Французскі навуковец *Л. Пастэр* распрацаваў метады прафілактычнай вакцынацыі супраць курынай халеры (1879), сібірскай язвы (1881), шаленства (1885). Эксперыменты дацкіх вучоных завяршыліся выяўленнем больш прадукцыйнай пароды буйной рагатай жывёлы.

У другой палове XIX ст. узрасло значэнне міжнароднага гандлю сельскагаспадарчай прадукцыяй. У Еўропу паступалі па адносна невысокіх цэнах збожжа з ЗША і Канады, мяса з Аргенціны, воўна з Аўстраліі, шоўк з Японіі, алейныя культуры і экзатычныя прадукты з краін трапічнай Азіі і Афрыкі.

Прамысловая рэвалюцыя ў Вялікабрытаніі

Перадумовы:

- скасаванне феадальных парадкаў і прыход да ўлады буржуазіі;
- развіцця таварна-грашовыя адносіны;
- працэс рассяляння і з'яўленне таннай рабочай сілы.

Тэхнічны бок:

- інавацыі ў тэкстыльнай прамысловасці;
- паравы рухавік;
- развіццё машынабудавання і ўдасканаленні ў металургіі;
- пачатная вытворчасць і стандартызацыя;
- развіццё транспарту і сувязі (каналы, чыгункі, параходы).

Сацыяльны бок:

- з'яўленне прамысловага пралетарыяту і буржуазіі;
- урбанізацыя;
- узмацненне эксплуатацыі рабочых;
- прымяненне таннай працы жанчын і дзяцей;
- прафсаюзы рух.

Вынікі:

- з'яўленне фабрычна-заводскай прамысловасці;
- колькасны рост пралетарыяту і развіццё рабочага руху;
- хуткі рост колькасці насельніцтва;
- рэзкае павелічэнне выпуску прамысловай прадукцыі і яе патанненне;
- дэмакратызацыя выбарчай сістэмы;
- масавая адукацыя.

Рост ураджайнасці ў самой Еўропе, развіццё транспарту і звязанага з ім міжнароднага гандлю сельскагаспадарчымі прадуктамі садзейнічалі паляпшэнню харчавання еўрапейскага насельніцтва. Недахоп прадуктаў адчуваўся ўсё радзей і радзей. Апошні голад у гісторыі Заходняй Еўропы назіраўся ў 1846—1847 гг. у Ірландыі ў сувязі з неўраджаем бульбы, якая з'яўлялася асноўным прадуктам харчавання для большасці ірландцаў.

Неад'емнымі складальнікамі аграрнай рэвалюцыі былі таксама ператварэнне сялян у свабодных вытворцаў, а зямлі — у тавар, даступны для свабоднай куплі-продажу, узнікненне аграрнага пралетарыяту, пераход у прыватныя рукі зямельных уладанняў абшчыннага калектыўнага карыстання і зямель духавенства. Усе гэтыя працэсы шмат у чым былі вынікам канчатковага скасавання

прыгоннага права ў Еўропе. Ліквідацыя рэшткаў феадалізму садзейнічала з'яўленню свабоднай рабочай сілы ў вёсцы і горадзе, паскоранаму развіццю капіталістычных адносін.

Прамысловая рэвалюцыя і навука. Прамысловая рэвалюцыя была цесна звязана з развіццём навукі і новых тэхналогій. Навуковыя адкрыцці еўрапейцаў у сферах энергетыкі і металургіі прывялі да з'яўлення электратэхнічнай і аўтамабільнай прамысловасці.

Многія навукова-тэхнічныя дасягненні (радыё, тэлефон, кінематограф і інш.) даволі хутка змянілі лад жыцця людзей. Першы ў свеце кінатэатр адкрыўся ў Парыжы ў 1896 г., а праз сем гадоў новым еўрапейскім цудам захапляліся ўжо ў Японіі.

У 1895 г. шведскі інжынер Альфрэд Нобель заснаваў прэмію «тым, хто на працягу папярэдняга года прынёс найбольшую карысць чалавецтву». Аб чым сведчыць заснаванне Нобелеўскай прэміі? Назавіце першых нобелеўскіх лаўрэатаў.

Сацыяльныя праблемы. Прамысловая рэвалюцыя суправаджалася ўзнікненнем новых сацыяльных праблем і супярэчнасцей. Пераход да фабрычнай вытворчасці прывёў да з'яўлення прамысловага рабочага класа. Пачалося выкарыстанне таннай працы жанчын і дзяцей. У пачатковы перыяд індустрыялізацыі яны зазналі жорсткую эксплуатацыю. Гэта прывяло да абвастрэння супярэчнасцей паміж прадпрыемальнікамі і рабочымі, якія дамагаліся скарачэння працоўнага дня, павелічэння зароботнай платы і паляпшэння жыццёвых умоў. Да прыкладу,

Доля гарадскога насельніцтва ў асобных краінах у XIX ст., %

Дзяржава	1800 г.	1850 г.	1890 г.
Вялікабрытанія	20,3	40,6	61,9
Бельгія	18,9	20,5	34,5
Германія	5,5	10,8	28,2
Францыя	8,8	14,5	25,9
ЗША	6,0	12,5	33,0
Расія	9,1 (1825 г.)	9,0 (1858 г.)	12,9 (1897 г.)
Кітай	6 — 7,5	10,0	9,9 (1914)

У якіх краінах у XIX ст. назіраўся найбольш хуткі рост гарадскога насельніцтва? Дайце тлумачэнне гэтаму факту.

у Лондане, сталіцы адной з самых багатых краін свету, існавалі самыя ўбогія халупы Еўропы XIX ст., заселеныя працоўнымі людзямі. Урадавая камісія, якая абследавала ў 1842 г. умовы жыцця англійскіх рабочых, прыйшла да несучаснальнай высновы. Смяротнасць сярод рабочых, выкліканая кепскім харчаваннем, хваробамі і антысанітарнымі ўмовамі жыцця, перавышала чалавечыя страты ў любой з войнаў, якія вяла Англія ў Новы час. І толькі напрыканцы XIX ст. умовы жыцця рабочых значна палепшыліся.

Не дзіва, што ўсё XIX ст. у Заходняй Еўропе прайшло пад знакам класавай барацьбы рабочых за палепшэнне сваіх жыццёвых умоў. Ад *лудзізму*, стихійнага пратэсту супраць укаранення машын, да арганізаванага руху са сваімі прафсаюзамі і палітычнымі партыямі — такі шлях прайшоў еўрапейскі пралетарыят да пачатку XX ст.

Важным вынікам індустрыялізацыі быў рост прадукцыйнасці працы. У асобных галінах прамысловасці яна ўзрасла ў сотні і нават тысячы разоў. Фабрыкі выпускалі столькі тавараў, што іх нельга было рэалізаваць на нацыянальных рынках з выгадай для прадпрыемстваў. Еўрапейскай эканоміцы востра былі патрэбныя не толькі рынкі збыту, але і новыя крыніцы сыравіны. Вось чаму ў XIX ст. пачалося актыўнае пранікненне Еўропы ў краіны Азіі і Афрыкі. У выніку вялізныя тэрыторыі гэтых двух кантынентаў перайшлі пад эканамічны і палітычны кантроль еўрапейскіх дзяржаў. Глыбокія супярэчнасці і сутыкненні паміж імі ў барацьбе за знешнія рынкі і сферы ўплыву прывялі да Першай сусветнай вайны.

Заводы Крупа ў Эсэне (Германія). 1864 г.

Успомніце літаратурныя творы, у якіх апісана жыццё людзей у Еўропе і ЗША ў XIX ст.

1. У чым сутнасць прамысловага перавароту? Да якіх змен у тэхніцы і сацыяльнай структуры грамадства прывёў прамысловы пераварот?
2. Што абазначае паняцце «індустрыялізацыя»? Чаму індустрыялізацыя суправаджалася паскораным ростам гарадскога насельніцтва і гарадоў?
3. Як змянілася роля навукі ў эпоху прамысловай рэвалюцыі? Запоўніце табліцу «Навуковыя адкрыцці эпохі прамысловай рэвалюцыі». Выкарыстайце дадатковыя крыніцы інфармацыі.

Англія	Германія	Італія	Расія	Францыя	ЗША

4. Як паўплывала прамысловая рэвалюцыя на развіццё сельскай гаспадаркі?
5. Вызначце сацыяльныя вынікі, якія мела прамысловая рэвалюцыя. Як яна змяніла жыццё людзей?
6. Чаму барацьба пралетарыяту мела масавы характар, у той час як гісторыя практычна не зведала масавых выступленняў рамеснікаў? Пацвердзіце свой адказ гістарычнымі фактамі.
7. Параўнайце аграрнае і індустрыяльнае грамадства. Аформіце свой адказ у выглядзе табліцы.

Крытэрыі для параўнання	Аграрнае грамадства	Індустрыяльнае грамадства
Галоўны фактар вытворчасці	Зямля	
Асноўная сфера вытворчасці	Сельская гаспадарка	
Сацыяльная структура	Строгая іерархія; спадчыныя саслоўі і касты, нізкая сацыяльная мабільнасць	
Палітычная сфера	Абсалютная манархія	
Форма ўласнасці	Абшчынная, дзяржаўная ўласнасць	
Духовная сфера	Традыцыйныя каштоўнасці, калектывізм	

Чаму па ўплыве на развіццё чалавечага грамадства прамысловую рэвалюцыю параўноўваюць з неалітычнай рэвалюцыяй? Ці можна сцвярджаць, што прамысловы пераварот прывёў да сістэмных трансфармацый у жыцці грамадства?

Паняцце «факт» паходзіць ад лац. *factum* — дзеянне, зробленае. **Гістарычны факт** — рэальная падзея мінулага, фрагмент мінулага жыцця. Асаблівасцю гістарычнага факта з'яўляецца тое, што яго нельга правесці, паўтарыць, паставіць эксперымент. Ён не паддаецца непасрэднаму назіранню. Навукоўцы вылучаюць тры катэгорыі гістарычных фактаў: факты як фрагменты гістарычнай рэчаіснасці; факты, адлюстраваныя ў крыніцах, інфармацыя пра падзеі; навукова-гістарычныя факты, якія з'яўляюцца аб'ектам дзейнасці вучонага-гісторыка, вынік вываду, што грунтуецца на «слядах», пакінутых мінулым. Гісторык узнаўляе, ці **рэканструюе**, гістарычны факт, гэта значыць дае вобразнае апісанне таго, што адбывалася раней, абаліраючыся на разнастайныя гістарычныя крыніцы, іх аналіз і крытычнае асэнсаванне.

З працы А. Тойнбі «Прамысловы пераварот у Англіі ў XVIII стагоддзі» (1898)

Сутнасць прамысловага перавароту заключаецца ў замене сярэднявечнай сістэмы рэгламентацыі, якой падпарадкаваны былі да гэтага часу вытворчасць і размеркаванне багацця, канкурэнцыяй...

Пераходзячы да фактаў прамысловага перавароту, мы перш за ўсё здзіўляемся з-за незвычайна хуткага росту насельніцтва... Следам за гэтай з'явай мы заўважаем адноснае і абсалютнае змяншэнне земляробчага насельніцтва... Таму нашай бліжэйшай задачай будзе высвятленне аграрных перамен, якія прывялі да адзначанага змяншэння сельскага насельніцтва. Галоўных прычын было тры: знікненне абшчыннай сістэмы апрацоўкі зямлі; шырокія агароджванні абшчынных зямель і пустак; кансалідацыя дробных ферм у буйныя...

Пераходзячы да мануфактуры, мы бачым, што самым выдатным у гэтай сферы фактам з'яўляецца замена хатняй прамысловасці фабрычнай сістэмай — вынік тэхнічных адкрыццяў таго часу... Незалежна ад поспехаў тэхнікі фабрычная сістэма развівалася таксама з прычыны пашырэння гандлю, выкліканага, у сваю чаргу, прагрэсам у шляхах зносін, які адбыўся ў гэты час... Прамым вынікам пашырэння гандлю было рэгулярнае паўтарэнне перыядаў перавытворчасці і застою... Усе гэтыя змены ва ўмовах вытворчасці багаццяў непазбежна пацягнулі за сабой такія ж самы пераварот у іх размеркаванні...

Новы клас капіталістаў нажываў вялізнае багацце; у працы сваіх фабрык яны асабіста не прымалі амаль ніякага ўдзелу... Са свайго боку рабочыя арганізаваліся ў саюзы, і Trades-Unions пачалі барацьбу з прадпрымальнікамі, як быццам справа ішла паміж смяротнымі ворагамі, а не паміж саўдзельнікамі ў працэсе вытворчасці.

Знайдзіце ў тэксце гістарычныя факты, якія характарызуюць прамысловы пераварот. Вызначце вывады аўтара, зробленыя на аснове гістарычных фактаў.

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Англіійскі гісторык і сацыёлаг **Арнольд Джозэф Тойнбі** (1889—1975) — адзін з распрацоўшчыкаў цывілізацыйнай тэорыі. На фарміраванне яго поглядаў сур'ёзна паўплывала маці, якая «належала да першага ў Англіі пакалення жанчын, што атрымалі ўніверсітэцкую адукацыю». У час дзвюх сусветных войнаў працаваў у міністэрстве замежных спраў, удзельнічаў у Парыжскіх мірных канферэнцыях (1919 і 1946 гг.). Аўтар вялікай колькасці манаграфій і артыкулаў па розных пытаннях гісторыі. Над сваёй асноўнай работай «Спасціжэнне гісторыі» працаваў з 1927 да 1966 г.

§ 2-1

§ 2-2

§ 3-1

§ 3-2

§ 3. Еўропа ў эпоху напалеонаўскіх войнаў

Ключавая ідэя: напалеонаўскія войны, з'яўляючыся захопніцкімі па сваім характары, у той жа час прывялі да ўздыму нацыянальна-вызваленчага руху, падштурхнулі феодалныя краіны Еўропы на шлях капіталістычнага развіцця.

У пачатку XIX ст. еўрапейскія краіны былі ахоплены кровапралітнымі войнамі. «Імператар французай» Напалеон Банапарт заваяваў амаль усе дзяржавы Заходняй Еўропы. Толькі Расія стаяла на шляху яго экспансіянісцкіх памкненняў. Напалеон развязаў супраць яе вайну і тым самым зрабіў фатальную памылку. Перамога рускага народа ў Айчыннай вайне 1812 г. паклала пачатак краху напалеонаўскай імперыі, садзейнічала ўздыму вызваленчай барацьбы прыгнечаных народаў Еўропы, зрабіла вялікі ўплыў на гістарычны лёс беларускага народа.

Францыя: ад рэспублікі да імперыі. У ходзе Французскай рэвалюцыі ўсю ўладу ў краіне захапілі «новыя багацеі». Гэта былі прадстаўнікі буржуазіі, панацнелай у перыяд рэвалюцыйных падзей. Яны выступалі за рэспубліку, у якой існавалі б парадак, стабільнасць і не было б ніякіх абмежаванняў свабоды прадпрыемства.

Між тым становішча ў краіне ў другой палове 1790-х гг. заставалася няўстойлівым і напружаным. Штодзённае жыццё было неспакойным, па дарогах блукалі банды разбойнікаў і дэзерціры. Народ патрабаваў «хлеба і якабінскай канстытуцыі», многія грамадзяне сумавалі па «моцнай руцэ», здольнай навесці парадак у краіне. На гэта ўлада адказала рэпрэсіямі. Згодна з канстытуцыяй 1795 г. у Францыі замацаваліся рэспубліканскі лад і ўсе антыфеадальныя заваёвы рэвалюцыі, але было адменена ўсеагульнае выбарчае права, адноўлены двухступеньчатая сістэма выбараў і маёмасны ценз.

Урад пераследаваў як актывістаў народнага руху, так і манархістаў. «Новыя багацеі» баяліся страціць уласнасць, набытую ў гады рэвалюцыі, і імкнуліся любым коштам захаваць яе. Раялісцкі мяцеж, які выбухнуў у Парыжы ў верасні 1795 г., быў падаўлены з асаблівай жорсткасцю. Вырашальную ролю ў яго задушэнні адыграў малады генерал **Напалеон Банапарт**. Пасля гэтых падзей пачалося яго імклівае ўзыходжанне да вяршынь дзяржаўнай улады.

Ва ўмовах палітычнай і эканамічнай нестабільнасці новая буржуазія, палітыкі і фінансісты прынялі рашэнне з дапамогай арміі ажыццявіць дзяржаўны пераварот і ўсталяваць дыктатуру. Яны звярнуліся па дапамогу да Напалеона Банапарта, які зрабіўся папулярным у краіне. **9 лістапада 1799 г.** ён бесцэрымона разagnaў французскі парламент. «Рэвалюцыя завершана», — заявіў будучы дыктатар.

Грамадзянскі кодэкс. 1807 г.
Асабісты экзэмпляр Напалеона

Чаму Напалеон лічыў стварэнне Кодэкса сваім галоўным дасягненнем?

Пачаўся паступовы пераход ад рэспублікі да манархіі. Згодна з новай канстытуцыяй, прынятай у снежні 1799 г., заканадаўчая ўлада апынулася пад кантролем урада. Выканаўчая ўлада перайшла да трох консулаў, з якіх рэальнымі правамі валодаў толькі першы — Банапарт. У **1804 г.** сенат абвясціў яго «імператарам французаў». Рэспубліка, якая існавала з 1792 г., зноў ператварылася ў манархію на чале з дынастыяй Банапарт. Напалеон адкрыта заяўляў, што ён з’яўляецца перш за ўсё спадкаемцам Карла Вялікага, а не французскіх каралёў, і гэтак жа, як і ён, будзе імператарам Захаду.

Пасля ўсталявання ваеннай дыктатуры Напалеон заняўся ўмацаваннем эканомікі і дзяржаўнага кіравання. Яго палітыка выказвала інтарэсы ўласнікаў, а галоўнае — буржуазіі і «новых багаццяў». Лозунг «Свабода, роўнасць і братэрства!» змяніўся лозунгам «Свабода, роўнасць і ўласнасць!». Прынятыя законы пацвердзілі права валодання ўласнасцю і маёмасцю, набытымі ў гады рэвалюцыі. Урад усяляк заахвочваў прадпрымальніцкую дзейнасць, прадастаўляў буйной буржуазіі выгадныя дзяржаўныя заказы. Была праведзена фінансавая рэформа: створаны Французскі банк і ўведзена новая грашовая адзінка — франк. Знакаміты *Грамадзянскі кодэкс (Кодэкс Напалеона)* замацаваў буржуазную мадэль маёмасных адносін, спадчыннага права і становішча наёмных рабочых. У той жа час ён захаваў важнейшыя заваёвы рэвалюцыі: роўнасць усіх грамадзян перад законам, свабоду сумлення, недатыкальнасць асобы і ўласнасці. Напалеон імкнуўся аб’яднаць усіх французаў, дэманстратыўна падкрэсліваў свой клопат аб простых людзях, строга сачыў за цэнамі на хлеб. Ён казаў: «Я магу абвесці вакол пальца і палітыка, і вайскоўца, але не ў стане падмануць гаспадыню, якая кожны дзень ходзіць на рынак». Усё гэта забяспечыла яму вялікую папулярнасць у народзе. Але пры гэтым не варта забываць, што народныя масы былі пазбаўлены многіх

правоў, заявяваных у ходзе рэвалюцыі. Напрыклад, забараняліся саюзы і стачкі рабочых, а ў судзе прымаліся напавер паказанні гаспадара супраць работнікаў. Для барацьбы з незадаволенымі і іншадумцамі была створана магутная машына паліцэйскага вышуку.

Стаўшы на шлях грамадзянскага міру, Напалеон урэгуляваў канфлікт паміж дзяржавай і каталіцкай царквой. Ён заключыў канкардат (дагавор) з папам рымскім, згодна з якім скасоўвалася аддзяленне царквы ад дзяржавы, а каталіцызм абвяшчаўся рэлігіяй пераважнай большасці французскіх грамадзян. Папа прызнаў законнымі канфіскацыю і распродаж царкоўных зямель, а дзяржава ўзяла на сябе ўтрыманне святароў. У выніку каталіцкая царква была пастаўлена на службу дзяржаве.

Была перагледжана таксама палітыка рэвалюцыйнага перыяду ў дачыненні да эмігрантаў. Напалеон выдаў дэкрэт аб амністыі, і многія святары і дваране вярнуліся з-за мяжы. Былых арыстакратаў сталі прызначаць на важныя дзяржаўныя пасады. З 1807 г. імператар сам дараваў дваранскія тытулы і зямельныя ўладанні. Салдаты, афіцэры і генералы напалеонаўскай арміі, чыноўнікі, многія з якіх былі выхадцамі з народа, сталі новымі дваранамі: баронамі, графамі, князямі і герцагамі. Асаблівы інтарэс уяўляюць маршалы Напалеона, якія выйшлі з самых нізоў і ўзвысіліся дзякуючы не сваяцтву альбо купленай пратэкцыі, а выключна сваім выдатным здольнасцям. Вось далёка не поўны пералік іх заняткаў да ваеннай службы: лёкай, вучань фарбавальшчыка, конюх, юнга, вясковы лекар і г. д. А былы старшы сяржант Ж.-Б. Ж. Бернадот стаў не толькі маршалам, але і каралём Швецыі пад імем Карла XIV Юхана, заснавальнікам дынастыі, што кіруе да гэтай пары.

Аскетызм рэвалюцыйнага часу застаўся ў мінулым. Пышны імператарскі двор пераўзыходзіў сваім бляскам раскошу каралеўскага двара. Усё радзей Францыю называлі рэспублікай, усё часцей — імперыяй. Замест прынятых у рэвалюцыйныя гады зваротаў «грамадзянін» і «грамадзянка» вярнуліся ранейшыя — «спадарыня», «спадар», «васпан», «Ваша Вялікасць». У французскім мастацтве напалеонаўскай эпохі запанаваў парадны манументальны стыль ампір.

Так у Францыі была адноўлена манархія, якая выказвала перш за ўсё інтарэсы буржуазіі.

Напалеонаўскія войны і перамены ў Еўропе. Французская буржуазія падтрымала ўсталяванне ваеннай дыктатуры Напалеона Банапарта. Яна лічыла, што цвёрдая ўлада маладога таленавітага генерала, зацятага прыхільніка рэвалюцыі, умяшчае пазіцыі і не дапусціць вяртання феадальных парадкаў. Напалеон Банапарт апраўдаў надзеі, якія на яго ўскладаліся. У знешняй палітыцы ён імкнуўся да ўстаўлення сусветнага панавання Францыі ў ваенна-палітычнай і гандлёва-прамысловай сферах. Агрэсіўная палітыка Францыі вылілася ў шматлікія войны з еўрапейскімі дзяржавамі.

Асноўным праціўнікам і сапернікам Францыі з'яўлялася Англія. Яна выступала за захаванне раўнавагі сіл у Еўропе і непарушнасць сваіх каланіяльных уладанняў, на якія прэтэндавала Францыя. Таму важнейшай задачай Англія ставіла звяржэнне Напалеона і вяртанне да ўлады дынастыі Бурбонаў. З гэтай мэтай яна арганізоўвала часовыя ваенна-палітычныя саюзы еўрапейскіх дзяржаў — так званыя антыфранцузскія кааліцыі.

У сухапутных бітвах перавага была на баку Напалеона. Аднак на моры панаваў англійскі флот. У кастрычніку 1805 г. адбылася вырашальная марская бітва эпохі напалеонаўскіх войнаў паміж брытанскім і франка-іспанскім флотамі каля мыса Трафальгар (атлантычнае ўзбярэжжа Іспаніі). Англічане ўшчэнт разбілі ворага, не страціўшы ніводнага карабля. Французскі флот фактычна спыніў сваё існаванне. Вялікабрытанія пацвердзіла свой статус «уладаркі мораў», а Напалеон адмовіўся ад планаў уварвання ў Англію. Пасля Трафальгарскай бітвы ён аб'явіў Вялікабрытаніі кантынентальную блакаду і сканцэнтраван усю ўвагу на сваіх асноўных саперніках у Еўропе — Аўстрыі і Расіі.

У буйнейшай бітве пад Аўстэрліцам (лістапад 1805 г.) Напалеон разграміў кааліцыйныя войскі Аўстрыі і Расіі. Свяшчэнная Рымская імперыя германскай нацыі спыніла сваё існаванне (1806), а італьянскія землі перайшлі ў распараджэнне Францыі. У 1806 г. Францыя атрымала перамогу над Прусіяй і акупіравала большую частку яе тэрыторыі разам з Берлінам. На заваяваных землях пад эгідай Напалеона быў створаны так званы Рэйнскі саюз з 16 нямецкіх дзяржаў. Нарэшце ўлетку 1807 г. пасля няўдалых ваенных дзеянняў ва Усходняй Прусіі зняважлівы Тыльзіцкі мір падпісала Расія, прызнаўшы ўсе заваёвы Напалеона ў Еўропе і далучыўшыся да кантынентальнай блакады. У канцы 1807 г. Напалеон акупіраваў Партугалію, а пасля Іспанію. У выніку ў склад напалеонаўскай імперыі ўвайшлі фактычна ўсе краіны Заходняй Еўропы, акрамя Англіі.

Народы заваяваных краін Еўропы выплачвалі пераможцу вялікія падаткі і кантрыбуцыі. Асабліва цяжкім быў «падатак крывёю» — так называўся абавязак пастаўляць салдат у напалеонаўскую армію. Падрывала эканоміку еўрапейскіх краін і кантынентальная блакада. Французам і насельніцтву залежных

Трыумфальная арка на плошчы Карузель у Парыжы, усталяваная ў гонар перамог Напалеона. 1806—1808 гг.

Архітэктары Ш. Персье і Ф. Фантэн

ад Францыі еўрапейскіх дзяржаў было забаронена гандляваць і падтрымліваць любыя стасункі з Англіяй. Такім чынам Напалеон разлічваў знішчыць эканамічную магутнасць свайго асноўнага саперніка ў інтарэсах французскай буржуазіі, якая імкнулася да палітычнага і гандлёва-прамысловага панавання на кантыненте.

Напалеонаўскія войны былі захопніцкімі, але тым не менш яны садзейнічалі шырокаму распаўсюджванню ідэй Французскай рэвалюцыі і развіццю капіталістычных адносін. У залежных ад Францыі краінах уводзіўся Грамадзянскі кодэкс Напалеона, адмяняліся феадальныя парадкі, устанаўліваліся свабода друку і грамадзянская роўнасць. Праўда, разбурэнне асноў феадальнага грамадства ў Італіі, Германіі і Іспаніі праводзілася ў гвалтоўнай форме, што прывяло да ўздыму вызваленчага руху ў гэтых краінах. Але нават аднаўленне старых парадкаў пасля развалу імперыі Напалеона Банапарта не змагло перакрэсліць станоўчыя вынікі пераўтварэнняў.

На вяршыні сваёй славы Напалеон прыняў фатальнае рашэнне. У чэрвені 1812 г. Францыя ўварвалася ў межы Расійскай імперыі. Французская армія толькі напалову складалася з французаў, астатнюю частку складалі палякі, венгры, аўстрыйцы, немцы, італьянцы, іспанцы, харваты. Інтэрнацыянальная армія заваёўніка была разгромлена. У Расіі гэтая вайна атрымала назву Айчыннай.

Расія працягнула барацьбу з напалеонаўскай Францыяй і па-за сваімі межамі. У ваеннай кампаніі 1813—1814 гг. на яе баку разам з Англіяй выступалі нядаўнія саюзнікі Францыі — Аўстрыя, Прусія, Швецыя. Кровапалітныя бітвы на палях Еўропы завяршыліся поўным разгромам напалеонаўскай Францыі. Увесну 1814 г. саюзныя войскі на чале з расійскім імператарам Аляксандрам I увайшлі ў Парыж. Напалеон адрокся ад трона і быў адпраўлены ў ссылку на востраў Эльба. Па патрабаванні саюзнікаў французскі сенат абвясціў рэстаўрацыю Бурбонаў. Каралём

Уезд імператара Аляксандра I
з саюзнікамі ў Парыж. 1814 г.
Хромалітаграфія.
Паводле акварэльных малюнкаў
мастака А. Д. Кіўшэнкі

Еўропа ў перыяд напалеонаўскіх войнаў (1799—1814 гг., 1815 г.)

Францыі стаў Людовік XVIII. Спроба Напалеона, які збег са ссылкі, аднавіць сваю ўладу скончылася поўным правалам, калі ў чэрвені **1815 г.** ён пацярпеў паражэнне ў бітве пры Ватэрлоа. Фінальную рысу пад эпохай напалеонаўскіх войнаў падвёў *Венскі кангрэс* — агульнаеўрапейская канферэнцыя, якая праходзіла ў Вене

ў 1814—1815 гг. пасля перамогі саюза еўрапейскіх дзяржаў над напалеонаўскай Францыяй.

Стварэнне «венскай сістэмы» міжнародных адносін. Пасля разгрому напалеонаўскай імперыі краіны-пераможцы прынялі рашэнне перагледзець еўрапейскія межы, перакроеныя Напалеонам Банапартам, і аднавіць у правах старыя еўрапейскія дынастыі, зыходзячы з прынцыпу легітымізму, ці законнасці. Адначасова яны хацелі ўмацаваць свае палітычныя пазіцыі на міжнароднай арэне. З гэтай мэтай быў скліканы Венскі кангрэс, які паклаў пачатак пасляваеннаму парадку ў Еўропе і падзелу імперыі Напалеона Банапарта. На кангрэс з'ехаліся прадстаўнікі ўсіх еўрапейскіх дзяржаў, за выключэннем Асманскай імперыі. Рашэнні, прынятыя ў Вене, аформілі аснову новага міжнароднага парадку, які атрымаў назву «**венскай сістэмы**» і дзейнічаў да сярэдзіны XIX ст.

Тон на Венскім кангрэсе задавалі Расія, Прусія, Аўстрыя і Англія. Аднак адзінства ў іх шэрагах не было. Склаліся дзве кааліцыі са сваімі прэтэнзіямі і перавагамі. Расія і Прусія прэтэндавалі на большую частку тэрыторыі Польшчы. Аўстрыя, Англія і Францыя імкнуліся не дапусціць гэтага, паколькі выступалі супраць узмацнення Расійскай імперыі. У той жа час Аўстрыя і Прусія былі гатовыя максімальна аслабіць Францыю і падзяліць яе тэрыторыю. Французскія дыпламаты паспяхова выкарыстоўвалі рознагалоссі паміж былымі саюзнікамі па кааліцыі.

Францыя страціла ўсе заваяваныя тэрыторыі, але змагла захаваць статус вялікай дзяржавы з адноўленай на троне дынастыяй Бурбонаў і ў гістарычных межах 1792 г. Пераможцы прызналі ўсе пераўтварэнні ў краіне, здзейсненыя ў гады рэвалюцыі і імперыі.

У ходзе кангрэса былі прынятыя рашэнні аб устанаўленні новых межаў еўрапейскіх дзяржаў. Замест Свяшчэннай Рымскай імперыі быў створаны Германскі саюз. На той момант ён складаўся з 39 дзяржаў, сярод якіх буйнейшымі былі Аўстрыя і Прусія — у будучыні два канкурыруючыя прэтэндэнты на аб'яднанне нямецкіх зямель у адзіную дзяржаву. Былыя землі Аўстрыі, акрамя Аўстрыйскіх Нідэрландаў (сучасная Бельгія), перайшлі пад кантроль Габсбургаў, уключаючы ўладанні ў Італіі. Расія, Аўстрыя і Прусія зноў падзялілі паміж сабой польскія землі. Да Расійскай імперыі была далучана большая частка Вялікага Герцагства Варшаўскага як аўтаномнае Царства Польскае. Практычна ўсе ўдзельнікі антыфранцузскай кааліцыі атрымалі тэрытарыяльныя «ўзнагароды».

Важным вынікам Венскага кангрэса стала стварэнне *Свяшчэннага саюза* з мэтай падтрымання міжнароднага парадку і непарушнасці еўрапейскіх манархій. Да кансерватыўнага саюза Расіі, Аўстрыі і Прусіі ў далейшым далучыліся ўсе манархі кантынентальнай Еўропы. Свяшчэнны саюз адыграў заўважную ролю ў задушэнні нацыянальных і рэвалюцыйных рухаў у Еўропе першай паловы XIX ст.

Заклучэнне Свяшчэннага саюза паміж Расіяй,
Прусіяй і Аўстрыяй 26 верасня 1815 г.
Літаграфія. Мастак І. К. Бок

Венскі кангрэс абзначыў новую расстаноўку сіл у Еўропе пасля завяршэння напалеонаўскіх войнаў. Вядучую ролю ў міжнароднай палітыцы сталі адыгрываць Расійская імперыя, Аўстрыя, Прусія і Вялікабрытанія.

1. Складзіце храналагічную табліцу падзей, у выніку якіх адбыўся пераход Францыі ад рэспублікі да імперыі.
2. Якія мэты ставіў Напалеон у сваёй знешняй палітыцы? Прадстаўце ў выглядзе схемы перыяд напалеонаўскіх войнаў.
3. Растлумачце, чаму Грамадзянскі кодэкс, хаця і ў змененым выглядзе, працягвае дзейнічаць у наш час.
4. Ахарактарызуйце «венскую сістэму» міжнародных адносін. Акрэсліце яе значэнне.
5. Напалеон пакінуў вялікую колькасць прац пра сваю дзейнасць, была апублікавана яго перапіска. Ці можна на падставе гэтых крыніц стварыць гістарычна дакладны партрэт самога Напалеона і ацаніць яго дзейнасць? Як бы вы ацанілі дзейнасць Напалеона Банапарта?
6. Вызначце вынікі напалеонаўскіх войнаў для гістарычнага развіцця Еўропы.

Што новага ўнесла ў міжнародныя адносіны «венская сістэма»? Чаму яна не змагла доўга захаваць стабільнасць межаў і палітычных рэжымаў на еўрапейскім кантыненте?

Любая якасная рэканструкцыя падзей, гэта значыць гістарычнае даследаванне, пачынаецца з вывучэння **гістарычных крыніц**. Так называюць усе захаваныя сведчанні пра мінулае, якія могуць даць інфармацыю пра тое, што адбывалася. Болей ці меней дакладна аднавіць карціну гістарычных падзей гісторык можа, супастаўляючы розныя крыніцы, якія могуць быць як пісьмовымі, так і матэрыяльнымі. Да іх адносяць вусныя паданні, што перадаюцца з пакалення ў пакаленне, вынікі лінгвістычных і этнаграфічных даследаванняў, фота-, кіна-, аўдыядакументы і інш. Ёсць крыніцы, якія ствараліся з разлікам на тое, што іх будуць вывучаць нашчадкі (летапісы, хронікі, мемуары), а ёсць тыя, якія не прызначаліся для наступнага вывучэння (дзелавае перапіска, службовыя дакументы). Важную ролю адыгрывае даследаванне крыніц, створаных унутры рэгіёна, які вывучаецца, і тых, што ствараліся па-за яго межамі. Усе тыпы крыніц маюць перавагі і недахопы. Для вывучэння гістарычных падзей гісторык, прымяняючы крытычны аналіз, выкарыстоўвае розныя тыпы крыніц.

3 працы Я. В. Тарле «Нашэсце Напалеона на Расію» (1937)

Напалеонаўскае ўладаранне ўжо ў 1803—1804 гг., але асабліва з 1805 г., адчувалася ва ўсіх германскіх дзяржавах і ў Аўстрыі як цяжкі эканамічны прыгнёт, што праводзіўся палітыкай адкрытага гвалту, палітыкай заваяванняў, адвольных адарванняў тэрыторый, прыёмам і ваенна-паліцэйскага тэрору, прычым дыктатарствам шкодзіў, свядома і мэтанакіравана перашкаджаў эканамічнай дзейнасці ўвогуле і тэхнічнаму прагрэсу асабліва ва ўсіх заваяваных ім краінах сярэдняй і паўночнай Еўропы. У Італіі гэты прыгнёт адчуваўся ўжо з 1796 г., а асабліва з 1800 г., з так званага другаснага заваявання Банапартам Італіі. Нарэшце, з 1807 г. гэты цяжкі прыгнёт узмацніўся ў неверагоднай ступені, і ў той жа час ён ахапіў і прыдушыў эканамічнае развіццё такіх краін, якія да таго часу яшчэ ўмудраліся адстойваць свае гандаль і прамысловасць. Далучэнне Галандыі да Французскай імперыі, далучэнне ганзейскіх гарадоў, захоп усіх паўночнагерманскіх княстваў, бязлітасная па сваёй жорсткасці і адна з найбольш цынічных па сваёй рабаўніцкай шчырасці войнаў Напалеона — спроба захопу Партугаліі і Іспаніі, арышт рымскага папы і захоп Рыма, нарэшце, тыя прыёмы, якія Напалеон стаў прымяняць з 1810 г. у справе рэалізацыі кантынентальнай блакады, — усё гэта ясна гаварыла буржуазіі ўсіх еўрапейскіх краін, заваяваных Напалеонам, што еўрапейскі кантынент хутка ідзе да таго, каб стаць палітычна бяспраўным і эканамічна нежыццяздольным аб'ектам для манапольнай эксплуатацыі з боку французскай буржуазіі.

Чым можна растлумачыць феномен перарастання рэвалюцыйных войнаў у агрэсіўныя паходы Напалеона Банапарта? Чаму ў 1813—1814 гг. народы Еўропы віталі рускія войскі як вызваліцеляў ад напалеонаўскай тыраніі? Як вы думаеце, ці сапраўды можна разглядаць захоп еўрапейскіх дзяржаў Напалеонам як спробу аб'яднання Еўропы, у межах якога захоўваліся б правы народаў?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Акадэмік **Яўген Віктаравіч Тарле** (1874—1955) — адзін з выдатных гісторыкаў Расіі. Скончыў з залатым медалём гісторыка-філалагічны факультэт Кіеўскага ўніверсітэта. Лютаўскую рэвалюцыю сустрэў як доўгачаканую «вясну абнаўлення». Да Кастрычніцкай рэвалюцыі паставіўся рэзка адмоўна, але адмовіўся эміграваць і заняць пасаду прафесара ў розных універсітэтах Францыі, уключаючы Сарбону. У 1930-я гг. быў арыштаваны па «акадэмічнай справе». Вывучаючы эканамічную і сацыяльную гісторыю Францыі, напісаў шэраг цікавых прац па гэтых тэмах. Пасля выхаду ў свет яго манаграфій «Напалеон», «Нашэсце Напалеона на Расію», «Талейран» стаў самым папулярным савецкім гісторыкам. Расійская акадэмія навук прысуджае прэмію імя Я. В. Тарле за выдатныя навуковыя работы ў сферы сусветнай гісторыі і сучаснага развіцця міжнародных адносін.

§ 4. Еўропа ў эпоху рэвалюцый і нацыянальных рухаў

Ключавая ідэя: нацыянальныя рухі і рэвалюцыі першай паловы XIX ст. садзейнічалі ўзнікненню новых нацыянальных дзяржаў у Еўропе.

У першай палове XIX ст. па Еўропе пракаціліся тры паслядоўныя хвалі сацыяльных рэвалюцый, нацыянальных паўстанняў і рухаў: у 1820-я, 1830-я і ў 1848—1849 гг. Пад **нацыянальнымі рухамі** варта разумець такія грамадскія альбо народныя рухі, што маюць на мэце вызваленне якой-небудзь нацыянальнасці ад іншаземнага ўладарання ці палітычнае аб'яднанне раздробленай нацыі ў адной дзяржаве. Важным вынікам падобных рухаў у пачатку другой паловы XIX ст. стала аб'яднанне Італіі і Германіі. Вялікае значэнне нацыянальныя рухі набылі для славянскіх і іншых народаў, падуладных Аўстрыі і Асманскай імперыі.

Еўропа ў перыяд рэакцыі і фарміраванне новых ідэалогій. Пасля разгрому напалеонаўскай імперыі духоўнае і палітычнае становішча ў пасляваеннай Еўропе істотна змянілася. Гэта быў перыяд адмоўнай рэакцыі на Французскую рэвалюцыю, якая асацыявалася перш за ўсё з жахамі тэрору, крывавымі пакараннямі смерцю, а затым і з дэспатызмам Напалеона. Замест вызвалення ад старых парадкаў еўрапейцы сутыкнуліся з цяжкай вайной, якая працягвалася з невялікімі

§ 4-1

§ 4-2

перапынкамі больш за 20 гадоў. Негатыўнае стаўленне распаўсюдзілася і на ідэі, матэрыялістычныя тэорыі, з якімі была звязана Французская рэвалюцыя. Узмацніўся інтарэс да рэлігіі і містыцызму. У літаратуры і мастацтве павышаную ўвагу сталі надаваць старадаўнасці і нацыянальна-гістарычным тэмам.

У грамадска-палітычнай думцы набіраў моц **кансерватызм**. Буйнейшымі прадстаўнікамі кансерватыўнай ідэалогіі выступалі англічанін *Э. Бёрк* і выхадзец з П'емонта *Ж. дэ Местр*. Кансерватары разглядалі няроўнасць, панаванне адных і падпарадкаванне іншых як натуральны парадак рэчаў, выступалі за вернасць звычаям і захаванне сацыяльных інстытутаў, якія даўно склаліся (традыцыяналізм). Яны лічылі неабходным змагацца з непажаданымі хваляваннямі ў грамадстве і рэвалюцыямі. Некаторыя з іх, напрыклад *Э. Бёрк*, заклікалі праводзіць прэвентыўныя (апераджальныя) рэформы, а не спадзявацца толькі на сілу, гэта значыць нельга казаць, што яны катэгарычна выступалі супраць рэформ як такіх, што добра заўважна на прыкладзе Вялікабрытаніі. Ва ўнутранай палітыцы гэтай дзяржавы кансерватыўны, ахавальны пачатак пераважаў на працягу ўсёй першай паловы XIX ст. Краіне ўдалося пазбегнуць сацыяльных катастроф і рэвалюцый. У адрозненне ад кантынентальных дзяржаў справа абмежавалася чартысцкім рухам, які ў асноўным меў мірны характар.

Кансерватыўнай ідэалогіі супрацьстаяў **лібералізм**, што ўзнік пад уплывам прамысловага перавароту і Французскай рэвалюцыі. Найбольш яркімі прадстаўнікамі гэтай палітычнай плыні былі *Г. Спенсер*, *Дж. С. Міль*, *Дж. Бэнтам* у Вялікабрытаніі, *Б. Канстан*, *А. дэ Таквіль* у Францыі, *В. Гумбальт* у Германіі. Лібералы цанілі перш за ўсё свабоду асабістую, гэта значыць свабоду веравызнання, адукацыі, слова, друку, і свабоду палітычную, якая абазначала роўнасць усіх грамадзян перад законам, іх удзел у прадстаўнічых органах улады і ў вырашэнні дзяржаўных пытанняў. У той жа час яны даказвалі немагчымасць сапраўднай роўнасці паміж рознымі сацыяльнымі слямі грамадства. Аднак некаторыя, напрыклад *Дж. С. Міль*, выступалі за правядзенне грамадскіх рэформ у інтарэсах не толькі багатых, але і бедных людзей. Барацьба за асабістыя і палітычныя свабоды ў XIX ст. часта перапляталася з барацьбой за нацыянальную незалежнасць. У перыяд барацьбы за нацыянальнае аб'яднанне Італіі і Германіі склаўся нацыянальны лібералізм, альбо *нацыянал-лібералізм*, як асобны кірунак ліберальнай думкі. Лібералы аб'ядноўваліся ў тайныя таварыствы, а там, дзе дазвалялі ўмовы, — у палітычныя партыі.

У першай палове XIX ст. далейшае развіццё атрымаў *утанічны сацыялізм* — вучэнне аб стварэнні ідэальнага грамадства, заснаванага на агульнай маёмасці, абавязковай працы і справядлівым размеркаванні матэрыяльных выгод. Яго выдатнымі прадстаўнікамі былі *А. Сен-Сімон* і *Ш. Фур'е* ў Францыі, *Р. Оўэн* у Англіі. Усе яны былі прыхільнікамі мірнай трансфармацыі грамадства.

У гэты ж час з'явіўся радыкальны, крайні кірунак у сацыялізме — *камуністычны*. Яго паслядоўнікі цалкам адмаўлялі прыватную ўласнасць, выступалі за сацыяльную

роўнасць на аснове абсалютнай агульнасці маёмасці, за грамадскі кантроль над спажываннем прадуктаў вытворчасці. У Францыі абвясціў сябе камуністам журналіст *А. Бланкі*. У адрозненне ад ранніх сацыялістаў Бланкі прапаведаваў узброены захоп улады. З гэтай мэтай ён стварыў тайнае таварыства, арганізоўваў змовы і паўстанні.

Заснавальнікамі новага кірунку ў сацыялізме былі *К. Маркс* і *Ф. Энгельс*. Іх перу належыць «Маніфест Камуністычнай партыі» (1848) — праграмны дакумент тайнай рэвалюцыйнай арганізацыі «Саюз камуністаў», створанай у 1847 г. у Лондане. У ім мэта камуністаў вызначалася наступным чынам: «Звяржэнне буржуазіі, панаванне пралетарыяту, знішчэнне старога, заснаванага на антаганізме класаў буржуазнага грамадства і заснаванне новага грамадства, без класаў і прыватнай уласнасці». Адной з крыніц вучэння К. Маркса і Ф. Энгельса быў французскі ўтапічны сацыялізм. Новае камуністычнае вучэнне атрымала назву *марксізму*, альбо *навуковага сацыялізму (камунізму)*. З часам яно стала пануючай ідэалогіяй рабочага руху.

Рэвалюцыі і нацыянальныя рухі 1820-х гг. Нягледзячы на ўсе намаганні Свяшчэннага саюза, знішчыць набыткі Французскай рэвалюцыі і прадухіліць новыя рэвалюцыі і нацыянальна-вызваленчыя рухі было немагчыма.

У **1820-я гг.** прычынай рэвалюцый і нацыянальна-вызваленчых паўстанняў была незадаволенасць шырокіх слаёў насельніцтва палітыкай урадаў, захаваннем феадальна-абсалютысцкіх парадкаў і замежнага панавання. Буржуазныя рэвалюцыі адбыліся ў Іспаніі, Партугаліі, у дзвюх дзяржавах Італіі — Каралеўстве абедзвюх Сіцылій і Сардзінскім каралеўстве. Буйное паўстанне выбухнула ў Валахіі, нацыянальна-вызваленчая рэвалюцыя адбылася ў Грэцыі. Вялікія дзяржавы былі надзвычай занепакоеныя ліберальнымі рэформамі, якія праводзіліся ў ходзе гэтых паўстанняў і рэвалюцый. Па рашэнні Свяшчэннага саюза Аўстрыя задушыла ў 1821 г. рэвалюцыю ў Італіі, а Францыя ў 1823 г. — у Іспаніі. Усе рэвалюцыйныя пераўтварэнні там былі знішчаны. Толькі Грэцыя змагла дабіцца незалежнасці ў 1830 г.

Рэвалюцыі 1830-х гг. Другая хваля рэвалюцыйнага ўздыму абрынулася на еўрапейскія краіны ў **1830-я гг.** Рэвалюцыі адбыліся ў Францыі і Бельгіі, нацыянальна-вызваленчае паўстанне ўспыхнула ў Царстве Польскім.

У Францыі канстытуцыя 1814 г. абмежавала ўладу Бурбонаў увядзеннем двухпалатнага парламента. Спробы рэстаўрыраваць абсалютызм і абмежаваць свабоду слова прывялі да паўстання ў Парыжы ў 1830 г. Галоўную ролю ў яго арганізацыі адыгралі тайныя рэспубліканскія таварыствы, якія знаходзіліся пад уплывам ліберальнай буржуазіі. Рэвалюцыя цягнулася з 27 па 29 ліпеня і атрымала назву «Тры славутыя дні», альбо Ліпенёўская рэвалюцыя. У выніку ў Францыі захавалася канстытуцыйная манархія.

Пад уплывам парызскіх падзей рэвалюцыйная хваля ў жніўні 1830 г. дакацілася да Бруселя. Тут рэвалюцыя мела нацыянальны характар, паколькі бельгійцы імкнуліся пазбавіцца ўлады караля Нідэрландаў. Рэвалюцыйныя падзеі прывялі да аддзялення Бельгіі ад Нідэрландаў і ўтварэння незалежнай бельгійскай дзяржавы.

Узброеныя паўстанні супраць Аўстрыі ў Цэнтральнай Італіі параўнальна лёгка і хутка былі падаўлены аўстрыйскімі войскамі. У Германіі хваляванні пад кіраўніцтвам лібералаў, якія пачаліся ў 1832 г., не прывялі да ўзброеных выступленняў.

Рэвалюцыі 1848—1849 гг. Перадумовай рэвалюцый гэтага перыяду стаў эканамічны крызіс 1846—1847 гг., у выніку якога пацярпеў не толькі працоўны люд, але і частка буржуазіі, чым неадкладна скарысталіся радыкальна настроеныя сілы.

Еўрапейскія рэвалюцыі **1848—1849 гг.** дашчэнту скаланулі абсалютысцкія рэжымы. Увесну 1848 г. узброеныя паўстанні амаль адначасова пачаліся ў Палерма, Парыжы, Вене і Берліне. Але акрамя ўсеагульнай нянавісці да манархічнага ладу ў кожнай краіне былі свае спецыфічныя палітычныя абставіны, якія прывялі да агульнаеўрапейскага рэвалюцыйнага крызісу. У Францыі, свабоднай ад абсалютызму, галоўным імкненнем паўстанцаў стала абвешчэнне рэспублікі. У Аўстрыйскай імперыі, у германскіх і італьянскіх дзяржавах больш актуальным было звяржэнне абсалютызму. З усіх еўрапейскіх краін рэвалюцыйны рух абмінуў толькі Расію, Іспанію, Партугалію і Скандынаўскія краіны.

У Германіі, Італіі, Аўстрыйскай імперыі ў час рэвалюцый абвастрылася нацыянальнае пытанне. Шляхі яго вырашэння былі розныя. Народы германскіх і італьянскіх дзяржаў імкнуліся да аб'яднання. У той жа час народы Аўстрыйскай імперыі дабіваліся нацыянальнага раўнапраўя і незалежнасці (Венгрыя, Чэхія).

У Францыі была абвешчана Другая рэспубліка (1848—1852). Лібералы і сацыялісты, якія ўвайшлі ў рэвалюцыйны ўрад, не змаглі дамовіцца паміж сабой. Паўстанне рабочых у Парыжы і яго жорсткае задушэнне, што адбылося пасля гэтага, прывялі да аслаблення рэспубліканскага лагера. Луі Напалеон Банапарт, які атры-

Аляксандр Іпсіланты

Іаан Кападыстрыя

Адольф Луі Цьер

Лаяш Кошут

Якую ролю ў нацыянальным і рэвалюцыйным рухах адыгралі гістарычныя дзеячы, паказаныя на ілюстрацыях?

маў перамогу на прэзідэнцкіх выбарах, у хуткім часе ажыццявіў дзяржаўны пераварот і абвясціў Другую імперыю (1852—1870).

У іншых краінах рэвалюцыйныя сілы аказаліся яшчэ слабейшымі. Буржуазныя лібералы задавальняліся ўмеранай праграмай і выступалі супраць крайніх рэвалюцыянераў-сацыялістаў. Сяляне, не знаходзячы належнай абароны сваіх інтарэсаў з боку створаных рэвалюцыямі ўлад, у асноўнай сваёй масе заставаліся ўбаку ад руху. Дробная буржуазія, як заўсёды, вагалася. Нешматлікія рабочыя не маглі дабіцца рэалізацыі сваіх спадзяванняў. Нарэшце, Расія, Аўстрыя і Францыя зрабілі свой унёсак у задушэнне рэвалюцый у Венгрыі і Італіі. Паражэнне рэвалюцый 1848—1849 гг. сведчыла пра супярэчлівасць працэсу мадэрнізацыі, звязанага з усталяваннем буржуазнага ладу. Такім чынам, ні адна з рэвалюцый 1848—1849 гг. не ўвянчалася поспехам.

Нягледзячы на гэта, рэвалюцыйныя падзеі садзейнічалі станаўленню новага дэмакратычнага грамадства. Далейшае распаўсюджанне па ўсёй Еўропе атрымалі ліберальныя і сацыялістычныя ідэі.

Былі створаны перадумовы для з'яўлення новых нацыянальных дзяржаў — Італіі і Германіі. У гэты ж час былыя саюзнікі па антынапалеонаўскай кааліцыі страцілі давер адзін да аднаго. Распаўся Свяшчэнны саюз, па «венскай сістэме» міжнародных адносін быў нанесены магутны ўдар. Пачаўся яе фактычны распад. У Крымскай вайне 1853—1856 гг. Расія ваявала ўжо не столькі з Турцыяй, колькі з Англіяй і Францыяй. Аўстрыя прытрымлівалася палітыкі варажага нейтралітэту, а Прусія заняла пазіцыю старонняга назіральніка.

Узнікненне новых нацыянальных дзяржаў у Еўропе. Да сярэдзіны XIX ст. значная частка Італіі ўваходзіла ў склад Аўстрыйскай імперыі Габсбургаў. З незалежных італьянскіх дзяржаў вылучалася Сардзінскае каралеўства, якое ўключала ў сябе П'емонт і Сардзінію. Сардзінскі кароль Віктар Эмануіл II меў вялікі аўтарытэт сярод італьянскіх патрыётаў, якія выступалі за аб'яднанне Італіі.

Аб'яднанню Італіі папярэднічала вайна П'емонта і Францыі супраць Аўстрыі ў 1859 г., якая выклікала ўздым нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Ваенныя дзеянні атрадаў Дж. Гарыбалдзі, правадыра вызваленчага руху, і арміі П'емонта завяршыліся стварэннем у **1861 г. Італьянскага каралеўства**. Затым была вызвалена Венецыя, а ў **1871 г.** звергнута ўлада папы ў Рыме, пасля чаго горад стаў сталіцай Італіі.

Аб'яднанне Германіі праводзілася зверху, «жалезам і крывёю». Кіруючую ролю ў аб'яднанні нямецкіх зямель адыгрывала Прусія. Спачатку яна разграміла Данію (1864), а затым свайго саперніка — Аўстрыю (1866). Асаблівае значэнне

Луі Напалеон Банапарт —
першы прэзідэнт
Французскай рэспублікі
(1848—1852), апошні
імператар Францыі (1852—
1870). Мастак
Ф. К. Вінтэрхальтэр. 1855 г.

Прускія войскі не толькі разграмілі французскую армію, але і ўзялі ў палон самога імператара Напалеона III, што прывяло да рэвалюцыі ў Парыжы і зваржэння Другой імперыі.

Яшчэ ў час ваенных дзеянняў **18 студзеня 1871 г.** у Люстраной зале Версальскага палаца прускі кароль Вільгельм I быў абвешчаны імператарам Германіі, а яе канцлерам стаў О. фон Бісмарк. У склад новай імперыі ўвайшлі краіны Паўночнагерманскага саюза, паўднёвагерманскія дзяржавы і былыя французскія правінцыі Эльзас і Латарынгія, якія былі далучаны да Германіі паводле мірнага дагавора. Акрамя таго, Германія атрымлівала вялікую кантрыбуцыю. Так у Еўропе паўстала новая цэнтралізаваная дзяржава з эканомікай, якая імкліва расла, і мілітарызцкімі памкненнямі. Умовы мірнага дагавора, які завяршыў франка-прускую вайну, сталі прычынай доўгага супрацьстаяння паміж Францыяй і Германскай імперыяй.

З'яўленне дзвюх новых буйных дзяржаў у Еўропе прывяло да вялікіх перамен у міжнародным жыцці. Францыя прагнула рэваншу і вяртання страчаных тэрыторый, з-за чаго палітычнае становішча ў Еўропе зрабілася больш напружаным, і ў хуткім часе былі ўтвораны блокі, што змагаліся адзін супраць аднаго.

1. Вызначце перадумовы і характар еўрапейскіх рэвалюцый XIX ст.
2. У якіх краінах рэвалюцыйны рух быў звязаны з вырашэннем нацыянальнага пытання?
3. Дайце вызначэнні паняццям «буржуазная рэвалюцыя», «буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя». Прывядзіце прыклады.
4. Складзіце табліцу «Асноўныя палітычныя ідэалогіі ў Заходняй Еўропе ў XIX ст.».

Палітычныя ідэалогіі	Прадстаўнікі	Асноўныя палажэнні
Кансерватызм		
Лібералізм		
Сацыялізм		

5. Чаму лібералізм і кансерватызм захавалі свае пазіцыі дагэтуль? Як склаўся лёс марксізму? Ці магчымы кампраміс паміж гэтымі ідэалагічнымі кірункамі?
6. Якія падзеі ўключае гісторыя Францыі ў «доўгім XIX ст.»? Акрэсліце значэнне рэвалюцый у гістарычным развіцці Францыі.
7. Вызначце ўнёсак у аб'яднанне Італіі і Германіі палітычных дзеячаў гэтых краін. Дайце ацэнку іх дзейнасці.
8. У Італіі Дж. Гарыбальдзі лічыцца нацыянальным героем. Каго можна лічыць нацыянальным героем? Прывядзіце гістарычныя прыклады і свае аргументы.
9. Як змянілася карта Еўропы да 1871 г. у параўнанні з пачаткам XIX ст.? Якія новыя нацыянальныя дзяржавы з'явіліся на тэрыторыі Еўропы? Ці можна сказаць, што гэты працэс працягваецца і сёння?

У другой палове XVI ст. рэвалюцыя адбылася ў Нідэрландах, у XVII ст. — у Англіі, у XVIII ст. — у Францыі. У першай палове XIX ст. рэвалюцыі пракаціліся практычна па ўсіх краінах Еўропы. Ці ёсць тут гістарычная заканамернасць? Чаму ўжо ў другой палове XIX ст. рэвалюцыйная хваля ў Заходняй Еўропе пайшла на спад?

З працы Э. Хобсбаўма «Нацыі і нацыяналізм пасля 1780 г.» (1990)

На практыцы ж існавалі толькі тры крытэрыі, якія дазвалялі з упэўненасцю прылічваць дадзены народ да «нацый». Першы крытэры — гістарычная сувязь народа з сучаснай дзяржавай альбо з дзяржавай, якая мела даволі працяглае і нядаўняе існаванне ў мінулым. А таму існаванне англійскага ці французскага народаў-нацый, (вяліка) рускага альбо польскага народаў не выклікала вялікіх спрэчак, як не было па-за межамі Іспаніі сумненняў адносна іспанскай нацыі, што валодае выразнымі нацыянальнымі прыкметамі. Бо калі ўлічыць атаясамліванне нацыі з дзяржавай, то для замежнікаў было цалкам натуральным меркаваць, што адзіным народам у краіне з'яўляецца самы буйны, — звычайка, якая да гэтага часу раздражняе шатландцаў.

Другім крытэрыем было існаванне даўно і трывала ўмацаванай культурнай эліты, якая валодае пісьмовай нацыянальнай мовай — літаратурнай і адміністрацыйнай. Менавіта гэта было асновай прэтэнзій на статус нацыі з боку немцаў і італьянцаў, хаця згаданыя народы не мелі адзінай дзяржавы, з якой маглі б сябе атаясаміць. А таму ў абодвух выпадках нацыянальная ідэнтыфікацыя была па сваім характары пераважна лінгвістычнай, хай нават нацыянальную мову выкарыстоўвала ў штодзённым жыцці толькі нязначная меншасць (для Італіі на момант аб'яднання яе вызначалі ў 2,5%), тады як астатнія размаўлялі на розных дыялектах і часта не разумелі адзін аднаго.

Трэцім крытэрыем — на жаль, даводзіцца сказаць і пра гэта — з'яўлялася ўжо даказаная на практыцы здольнасць да заваяванняў. Быць імперскім народам — вось што лепш за ўсё астатняе прымушае насельніцтва асэнсаваць сваё калектыўнае адзінства як такое. Акрамя таго, заваяванне ўяўляла сабой для XIX ст. доказ паспяховай эвалюцыі дадзенага сацыяльнага віду.

Якое значэнне ўкладалі ў паняцце «нацыя» ў XIX ст.? Як гэта ўплывала на палітыку еўрапейскіх дзяржаў?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Эрык Джон Эрнэст Хобсбаўм (1917—2012) — брытанскі гісторык-марксіст. Вучыўся ў Каралеўскім каледжы Кембрыджскага ўніверсітэта па гістарычным і эканамічным факультэтах. Фашызм успрымаў як татальную катастрофу, лічыў, што нацыі — спараджэнне новага часу і індустрыяльнага грамадства. Найбольш вядомы працамі аб «доўгім XIX ст.» («Эпоха рэвалюцыі: Еўропа 1789—1848», «Эпоха капіталу: Еўропа 1848—1875» і «Стагоддзе імперыі: Еўропа 1875—1914») і «кароткім XX ст.» («Эпоха крайнасцяў. Кароткае дваццатае стагоддзе (1914—1991)»). Брытанскім аматарам джаза Э. Хобсбаўм вядомы як тонкі крытык і знаўца сучаснай музыкі.

§ 5. Краіны Захаду ў другой палове XIX — пачатку XX ст.

§ 5-1

§ 5-2

§ 5-3

§ 5-4

Ключавая ідэя: змененыя суадносіны сіл паміж вядучымі краінамі Захаду ў канцы XIX — пачатку XX ст. і барацьба паміж імі за гегемонію на сусветным рынку прывялі да расколу капіталістычнага свету на два ваенна-палітычныя блокі і развязвання вайны паміж імі.

У другой палове XIX ст. завяршылася цэлая эпоха ў развіцці капіталізму класічнага ўзору, што ўзыходзіць да буржуазных рэвалюцый XVII—XVIII стст. Пачаўся пераход капіталізму ў манапалістычную стадыю.

Эканамічнае развіццё краін Захаду. Эканамічныя змены ў XIX ст. адбываліся пад знакам прамысловай рэвалюцыі, радзімай якой з’яўлялася Англія. У 1830-я гг. яна стала першай індустрыяльнай дзяржавай свету, што значна апярэджвала іншыя краіны па ўзроўні развіцця капіталізму. Яе называлі «настаўніцай еўрапейскіх народаў» і «майстэрняй свету». На долю Англіі ў той час прыпадала 50 % металу, 100 % машын і 80 % вугалю ад агульнаеўрапейскай вытворчасці.

Пасля Англіі прамысловы пераварот адбыўся ў ЗША, Францыі, Германіі, Расіі і іншых краінах, якія пры гэтым захавалі свае асаблівасці і нацыянальныя адрозненні. У Расіі, напрыклад, прамысловы пераварот пачаўся задоўга да правядзення буржуазных рэформ. Напярэдадні адмены прыгонніцтва і «вялікіх рэформ» у расійскай прамысловасці ўжо дзейнічала 99 машынабудаўнічых заводаў. У Германіі ўмовы для прамысловай рэвалюцыі значна палепшыліся пасля аб’яднання нямецкіх зямель у 1871 г., калі была ліквідавана палітычная раздробленасць краіны. Індустрыялізацыя ў Аўстра-Венгрыі, Італіі і Іспаніі закранула толькі асобныя рэгіёны, не робячы яшчэ заўважнага ўплыву на эканамічны ўздым гэтых краін у цэлым.

Прамысловае развіццё Злучаных Штатаў Амерыкі пачало ажыццяўляцца хуткімі тэмпамі з 1840-х гг. ва ўмовах пастаяннага прытоку таннай рабочай сілы з Еўропы і Азіі. Аднак індустрыяльны ўздым напеціўся толькі пасля пераадолення сацыяльна-палітычнага канфлікту паміж паўднёвымі і паўночнымі штатамі. Перамога севяран над рабаўладальніцкімі штатамі ў перыяд Грамадзянскай вайны (1861—1865) умацавала магчымасці буржуазіі і адкрыла шляхі для далейшай мадэрнізацыі краіны.

У апошній трэці XIX ст. з’явіліся новыя лідары сусветнай эканомікі. Вялікабрытанія паступова страціла сваё першынство, саступіўшы яго ЗША, якія выпускалі больш чыгуну і сталі. Ужо ў 1880-я гг. ЗША выйшлі на першае месца ў свеце па аб’ёме прамысловай вытворчасці. У небяспечнага канкурэнта ператварылася

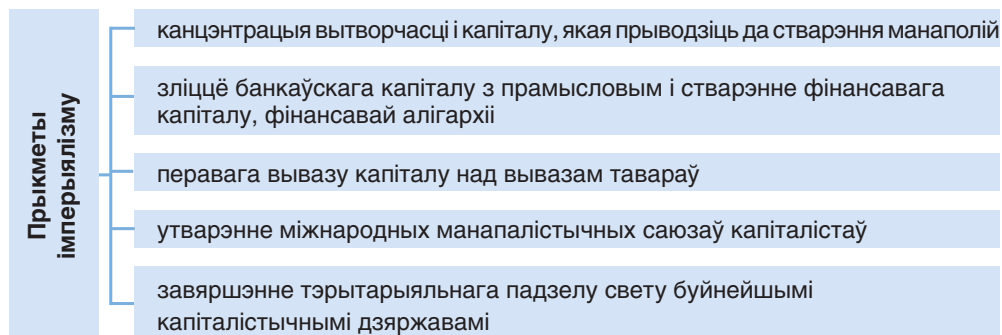
Германія. Танняя нямецкія тавары з’явіліся не толькі ў Англіі, але і ў яе калоніях. З 1870 па 1900 г. аб’ём прамысловай вытворчасці ў Англіі павялічыўся ў 1,8 раза, у Германіі — у 3,7 раза. Толькі захаванне вялізнай каланіяльнай імперыі дазваляла Вялікабрытаніі заставацца вялікай дзяржавай і ўплываць на сусветныя эканамічныя і палітычныя працэсы. Калоніі забяспечвалі метраполію сыравінай і гарантавалі рынак збыту для брытанскай прамысловасці. Францыя, якая займала ў 1870-я гг. другое месца пасля Англіі, апынулася на чацвёртым месцы ў свеце.

Такім чынам, у канцы стагоддзя Англія і Францыя ўжо не былі безумоўнымі лідарамі. Іх пацягнула новая група дзяржаў: Германія, ЗША, Японія. Вядома ж, Англія і Францыя па-ранейшаму ўваходзілі ў лік мацнейшых дзяржаў свету і займалі ключавыя пазіцыі ў міжнародных адносінах.

Каланіяльны падзел свету ў канцы XIX ст.

Новыя з’явы ў сусветнай эканоміцы. У канцы XIX ст. у эканамічным развіцці перадавых краін Еўропы, Амерыкі і Азіі адбыліся важныя змены. Фарміраванне капіталізму ў яго класічнай форме завяршылася. Пачаўся пераход да манапалістычнай стады развіцця — **імперыялізму**. Разам з утварэннем манаполій узмацнілася ўмяшанне дзяржавы ў эканамічнае жыццё.

Стварэнне новых галін вытворчасці і буйных прадпрыемстваў абумовіла з’яўленне акцыянавання як новай формы арганізацыі капіталу. Яно дазволіла канцэнтраванне ў адных руках масу індывідуальных капіталаў, у тым ліку грашовыя зберажэнні працоўных. У канцы стагоддзя пануючае становішча ў гаспадарчым жыцці занялі акцыянерныя кампаніі. Канцэнтрацыя капіталу адкрыла шырокія магчымасці для стварэння гіганцкіх прадпрыемстваў. У ходзе канкурэнтнай барацьбы іх уладальнікі часта выпрацоўвалі пэўныя пагадненні, якія гарантавалі ім атрыманне высокіх прыбыткаў. Так ствараліся ўмовы для ўтварэння буйных гаспадарчых аб’яднанняў — **манаполій**. У мэтах атрымання максімальнага прыбытку манапалісты дамаўляліся пра колькасць выпушчанай прадукцыі, устаўлялі высокія цэны на тавары, дзялілі паміж сабой рынкі збыту.

Манаполіі зараджаліся не толькі ў гандлёвай альбо прамысловай, але і ў банкаўскай сферы дзейнасці. Буйныя банкі інтэграліраваліся ў прамысловасць, транспарт, гандаль, сферу паслуг, становіліся саўладальнікамі прадпрыемстваў і цэлых галін. З гэтай прычыны адбывалася зрошчванне гандлёва-прамысловага і фінансavaга капіталаў, буйнейшых прадстаўнікоў якіх прынята называць фінансавай алігархіяй.

Фінансава-прамысловая алігархія ўяўляла сабой вузкае кола асоб, якія валодалі вялізнай уладай у эканоміцы і палітыцы. З’яўленне фінансавай алігархіі лічыцца адметнай рысай эпохі імперыялізму. У ЗША яе ўвасаблялі сем’і Морганаў, Ракфелераў, Карнегі. У Францыі — «банкёрскі дом Ротшыльдаў», у Германіі — прамыслоўцы В. Сіменс, Ф. Тысен, Ф. Круп. У Англіі самы яркі яе прадстаўнік — фінансавая група «Ротшыльд — Сэмюэль — Опенгеймер», якая ўстанавіла кантроль над нафтавымі, алмазнымі і хімічнымі трэстамі, а таксама прамысловасцю, заснаванай на здабычы

Ахарактарызуйце формы каланіяльнай залежнасці. Якія іх палітычны статус, ступень залежнасці ад метраполій? Якія метады каланіяльнай эксплуатацыі ўласцівыя кожнай з іх?

золата, урану і медзі ў Афрыцы. Перарастанне капіталізму свабоднай канкурэнцыі ў **манапалістычны капіталізм** не ліквідавала эканамічныя крызісы. У пачатку XX ст. яны сталі яшчэ больш частымі і разбуральнымі. Панаванне манаполій прывяло да абвастрэння канкурэнтнай барацьбы за захоп калоній, рынкаў збыту тавараў і крыніц сыравіны. Капіталістычны свет уступіў у эпоху імперыялізму.

Палітычнае развіццё заходняга свету.

У другой палове XIX ст. у асноўным завяршыўся працэс фарміравання палітычнай сістэмы буржуазнага грамадства. Пачатак гэтаму працэсу паклалі яшчэ рэвалюцыі XVII—XVIII стст. Буржуазія ўпарта адстойвала свабоду прадпрымальніцтва, дабівалася пашырэння палітычных правоў

і ўсталявання канстытуцыйнага ладу. Прамысловы пераварот, які рэзка змяніў сацыяльную структуру еўрапейскага грамадства, прывёў да значных палітычных пераўтварэнняў. У гісторыі Еўропы XIX ст. было эпохай канчатковай ліквідацыі феадальна-абсалютысцкіх рэжымаў і станаўлення парламентарызму. Важнейшымі падзеямі на гэтым шляху можна лічыць парламенцкую рэформу 1832 г. у Англіі, рэвалюцыю 1848—1849 гг. у Францыі, аб'яднанне Германіі і Італіі, рэформы 1860—1870-х гг. у Расіі. Буржуазія атрымлівала ўсё больш свабоды, а ў некаторых краінах прыходзіла да ўлады. Да пачатку XX ст. склаліся тры асноўныя формы буржуазнай дзяржавы: канстытуцыйная манархія, прэзідэнцкая рэспубліка, парламенцкая рэспубліка.

Канстытуцыйная, альбо **парламенцкая**, **манархія** ў класічным выглядзе была прадстаўлена Вялікабрытаніяй. Тут усёй паўнатай заканадаўчай улады валодаў парламент, які складаўся з дзвюх палат. Ніводзін закон не мог быць зацверджаны каралём без ухвалення палатай абшчын і палатай лордаў. Выканаўчая ўлада цалкам належала кабінету міністраў, які з сярэдзіны XIX ст. стаў карыстацца манапольным правам заканадаўчай ініцыятывы. Асноўную ролю ў фарміраванні ўрада адыгрывалі ліберальная і кансерватыўная партыі. Пры гэтым партыя, што знаходзілася ў апазіцыі, крытыкавала палітычны курс партыі, якая знаходзілася пры ўладзе. Выбарчыя законы 1867 і 1884 гг. садзейнічалі далейшай дэмакратызацыі палітычнага жыцця. Гнуткая палітыка саступак і кампрамісаў дазволіла кіруючым колам Вялікабрытаніі пазбегнуць усплёску радыкалізму і рэвалюцыйных катастроф у XIX — пачатку XX ст. Сацыяльныя праблемы вырашаліся шляхам мірнага эвалюцыйнага рэфармавання.

Прэзідэнцкая рэспубліка як форма праўлення ўсталявалася ў Злучаных Штатах Амерыкі. Пасля рэвалюцыі 1775—1783 гг. у ЗША практычна зніклі рэшткі феадальных адносін. У адпаведнасці з канстытуцыяй вышэйшым заканадаўчым органам быў абвешчаны Кангрэс, які складаўся з дзвюх раўнапраўных палат. Прэзідэнт не толькі з’яўляўся кіраўніком дзяржавы, але і ўзначальваў выканаўчую ўладу. Ён жа меў права заканадаўчай ініцыятывы і мог прызначаць людзей на вышэйшыя пасады ў дзяржаўным апарате. Улада прэзідэнта ўраўнаважвалася ўладай парламента. Як і ў Англіі, існавала двухпартыйная сістэма з чаргаваннем ва ўладзе Рэспубліканскай і Дэмакратычнай партый. Дэмакратычная сістэма выбараў забяспечвала большай частцы насельніцтва ўдзел у палітычным жыцці краіны. Многія прэзідэнты паходзілі з ніжэйшых слаёў грамадства, як, напрыклад, Э. Джэксан альбо А. Лінкальн. Людзі такога паходжання не маглі заняць высокія пасады ні ў адной з краін Старога Свету. Важным элементам палітычнай сістэмы ў ЗША быў таксама незалежны Вярхоўны суд.

У Еўропе захапляліся амерыканскай дэмакратыяй, якая для XIX ст. была сапраўды ўнікальнай з’явай. Але і яна не выратавала краіну ад разбуральнай Грамадзянскай вайны, што праходзіла пад лозунгамі абароны дэмакратыі і роўнасці ўсіх рас. Некалькі разоў на працягу другой паловы XIX ст. у ЗША адбываліся эканамічныя крызісы, а супраць злоўжыванняў манополій і карпарацый ураду давялося прымаць спецыяльныя антытрэстаўскія законы. Расавае праблема захоўвала сваю вастрыню на працягу амаль усяго XX ст.

Парламенцкая рэспубліка — гэта форма праўлення, калі вышэйшая ўлада, згодна з канстытуцыяй, належыць парламенту, які самастойна фарміруе кабінет міністраў, выбірае прэм’ераў, а ў сучасных парламенцкіх рэспубліках — і прэзідэнта. Нестабільнасць урадавых кабінетаў — характэрная рыса парламенцкіх рэспублік. Найбольш яркім прыкладам парламенцкай рэспублікі ў XIX ст. была Францыя. Гэтая краіна прайшла праз шэраг рэвалюцый, перш чым у ёй канчаткова ўсталявалася рэспубліканская форма праўлення. Рэвалюцыя 1870 г. скінула рэжым Другой імперыі. Прыняцце ў 1875 г. канстытуцыі зацвердзіла палітычны рэжым Трэцяй рэспублікі.

Заканадаўчая ўлада, згодна з канстытуцыяй, належала парламенту. Аднак верхняя палата парламента — Сенат — абіралася не насельніцтвам, а дэпутатамі ўсіх узроўняў, выбранымі ў дадзенай акрузе. Прэзідэнт, які атрымліваў вялікія паўнамоцтвы, таксама абіраўся не насельніцтвам, а на сумесным пасяджэнні Палаты дэпутатаў і Сената. Яму і міністрам належала ўся паўната выканаўчай улады.

Палітычныя партыі. Новай з’явай у грамадскім жыцці краін Захаду сталі **палітычныя партыі**, што выказвалі інтарэсы той ці іншай сацыяльнай групы. Асноўнымі буржуазнымі партыямі былі партыі лібералаў і кансерватараў, якія змянялі адна адну ва ўладзе. У Францыі, напрыклад, гэта былі рэспубліканцы і манархісты, а ў Англіі — торы (кансерватары) і вігі (лібералы). З канца XIX ст. галоўную

Выступленне К. Маркса
на з'ездзе
I Інтэрнацыянала

апазіцыю торы склалі вігі. Ім супрацьстаялі сацыялістычныя партыі, якія рэзка крытыкавалі капіталізм і заклікалі да пабудовы сацыялістычнага грамадства.

Вялікай прыцягальнай сілай валодаў марксізм, які абвясціў сваёй мэтай звяржэнне буржуазіі, панаванне пралетарыяту і заснаванне новага грамадства, без класаў і прыватнай уласнасці. У другой палове XIX ст. марксісты прыступілі да стварэння палітычных арганізацый. У 1864 г. быў утвораны *I Інтэрнацыянал*. Затым марксісты заснавалі сацыял-дэмакратычныя партыі, у якіх вылучаліся два кірункі: радыкальны (рэвалюцыйны) і ўмераны (рэфармісцкі). У сярэдзіне 1890-х гг. у сацыял-дэмакратычным руху ўзмацнілася ліберальна-рэфармісцкае крыло. Яго ідэолаг нямецкі сацыяліст Э. Бернштэйн адмаўляў неабходнасць сацыялістычнай рэвалюцыі і лічыў, што частковая пабудова сацыялізму магчымая ў рамках капіталістычнага грамадскага ладу. Тым не менш у створаным у 1889 г. *II Інтэрнацыянале* да пачатку 1900-х гг. пераважалі прыхільнікі рэвалюцыйных пераўтварэнняў. На яго пасяджэннях прымаліся рашэнні аб немагчымасці саюзу з буржуазіяй, недапушчальнасці ўваходжання ў буржуазныя ўрады, пратэстах супраць мілітарызму і войнаў і да т. п. Аднак у далейшым у Інтэрнацыянале ўзмацніўся ўплыў рэфармістаў.

Палітычныя партыі	
Левыя	Правыя
Сацыялістычныя, сацыял-дэмакратычныя	Ліберальныя, кансерватыўныя

Прывядзіце прыклады правых і левых партый канца XIX ст.

У сваю чаргу, рост рабочага руху і распаўсюджванне марксізму падштурхоўвалі лібералаў да выпрацоўкі новых ідэй. У канцы стагоддзя ўзнік так званы *новы лібералізм*. Яго прыхільнікі ў Англіі, Францыі, ЗША (Д. Лойд Джордж, Ж. Клемансо, Т. Рузвельт, В. Вільсан) праводзілі рэформы, накіраваныя на ўмацаванне дэмакратыі і паляпшэнне жыцця народных мас. Асноўнай мэтай гэтай палітыкі было імкненне не дапусціць рэвалюцыйных хваляванняў у грамадстве.

1. Якія ўмовы неабходныя для развіцця капіталізму? Вылучыце асноўныя этапы развіцця капіталізму. Ахарактарызуйце імперыялістычную стадыю капіталізму.
2. Як змянілася эканамічнае становішча Англіі, Францыі, Германіі, ЗША і Расіі ў канцы XIX — пачатку XX ст.?
3. Дзе і калі зарадзіліся рэспубліка і дэмакратыя? Чым абумоўлена шырокае распаўсюджванне дэмакратыі ў свеце?
4. Чаму ў Заходняй Еўропе ў XIX ст. адбылася канчатковая ліквідацыя абсалютысцкіх рэжымаў? Якія новыя формы дзяржаўнага праўлення склаліся ў Заходняй Еўропе і ЗША да пачатку XX ст.? Ахарактарызуйце іх. Прывядзіце прыклады з сучаснага жыцця.
5. З чым звязана з'яўленне палітычных партый у грамадскім жыцці краін Захаду? Назавіце асноўныя палітычныя партыі Вялікабрытаніі, Францыі і ЗША ў XIX ст. Ці існуюць гэтыя партыі цяпер?
6. Адною з прычын Першай сусветнай вайны сталі непрымірымыя супярэчнасці паміж найбольш буйнымі еўрапейскімі дзяржавамі. Чаму Першую сусветную вайну характарызуюць як імперыялістычную?

Якія асаблівасці развіцця капіталізму дазволілі К. Марксу зрабіць вывад аб тым, што еўрапейская «буйная прамысловасць звязала паміж сабой усе народы зямлі, аб'яднала ўсе малыя мясцовыя рынкі ў сусветны рынак, падрыхтавала паўсюль глебу для цывілізацыі і прывяла да таго, што ўсё, што здзяйсняецца ў цывілізаваных краінах, павінна ўплываць на ўсе астатнія краіны»?

У гуманітарных ведах пад **гістарычнай падзеяй** разумеюць дзеянне, якое змяняе існуючыя ўмовы і валодае адноснай самастойнасцю ў сістэме падзей, цэласнасцю і значнасцю для ходу гістарычнага працэсу. Апрача рэканструкцыі падзея мае патрэбу ў **інтэрпрэтацыі** — тлумачэнні, якое ніколі не можа быць поўным, вычарпальным і адзіна дакладным. Адна і тая ж падзея можа ўспрымацца ці не ўспрымацца ў якасці гістарычнай сучаснікамі і нашчадкамі / гісторыкамі, паколькі ў адрозненне ад сучаснікаў гісторык валодае іншай перавагай — «ён ведае, што адбылося пасля». Акрамя таго, падзея можа трактавацца як значная альбо нязначная ў залежнасці ад задач даследавання, маштабаў перыяду, які даследуецца, прыналежнасці гісторыка да пэўнага навуковага кірунку, гістарыяграфічнай традыцыі і да т. п.

3 працы К. Маркса «Капітал» (1867)

Рабочы цягам адной часткі працэсу працы вырабляе толькі вартасць сваёй рабочай сілы, то бок вартасць неабходных яму жыццёвых сродкаў... Але паколькі ў тую частку рабочага дня, цягам якой ён вырабляе дзённую вартасць рабочай сілы, скажам 3 шыл., ён вырабляе толькі эквівалент той вартасці, якая ўжо выплачана яму капіталістам, гэта значыць проста пакрывае зноў створанай вартасцю анансаваную пераменную капітальную вартасць, то гэтая вытворчасць вартасці з'яўляецца проста ўзнаўленнем. Такім чынам, тую частку рабочага дня, цягам якой здзяйсняецца гэтае ўзнаўленне, я называю неабходным рабочым часам, а працу, якая затрачваецца на працягу гэтага часу, — неабходнай працай...

Другі перыяд працэсу працы, — той, на працягу якога рабочы працуе ўжо па-за межамі неабходнай працы, — хаця і каштуе яму працы, выдаткоўвання рабочай сілы, аднак не ўтварае ніякай вартасці для рабочага. Ён утварае прыбавачную вартасць, якая вабіць капіталіста ўсёй чароўнасцю стварэння з нічога. Гэтую частку рабочага дня я называю прыбавачным рабочым часам, а затрачаную на працягу яе працу — прыбавачнай працай.

Як К. Маркс тлумачыць з'яўленне прыбавачнай вартасці? Растлумачце з дапамогай паняцця «прыбавачная вартасць» сутнасць капіталістычнага спосабу вытворчасці.

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Заснавальнікі марксізму **Карл Маркс** (1818—1883) і **Фрыдрых Энгельс** (1820—1895) нарадзіліся ў Германіі. Абодва атрымалі добрую адукацыю. Разам уступілі ў «Саюз справядлівых», перайменаваны па іх прапанове ў «Саюз камуністаў», а яго дэвіз «Усе людзі — браты!» быў заменены новым — «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!». Сумесна падрыхтавалі першы праграмны дакумент марксізму «Маніфест Камуністычнай партыі». Галоўная праца К. Маркса «Капітал» утрымлівала крытычны аналіз капіталізму.

Асноўныя палажэнні марксізму ўключаюць у сябе дыялектычны і гістарычны матэрыялізм, вучэнне аб прыбавачнай вартасці, вучэнне аб класавай барацьбе. Марксізм паўплываў на развіццё сацыяльнай думкі XIX—XX стст., палітычных партый, грамадскіх рухаў, лёсы мільёнаў людзей. Па апытаннях брытанскай радыё-вяшчальнай карпарацыі Бі-бі-сі К. Маркс прызнаны адным з найвялікшых мысліцеляў тысячагоддзя. У 2013 г. у рэестр дакументальнай спадчыны ЮНЕСКА «Памяць свету» ўключаны рукапісы «Маніфеста Камуністычнай партыі» і «Капіталу».

§ 6—7. Расійская імперыя ў XIX — пачатку XX ст.

§ 6-7-1

§ 6-7-2

Ключавая ідэя: прамысловы пераварот, які пачаўся ў Расіі пазней, чым у іншых заходніх краінах, ажыццяўляўся больш хуткімі тэмпамі, аднак значныя перажыткі феадальных адносін і прыгонніцтва стрымлівалі яе далейшае развіццё і прывялі да рэвалюцыі.

Расійская імперыя з'яўлялася абсалютнай манархіяй. У аснове яе афіцыйнай ідэалогіі ляжала тэорыя адзінства праваслаўя, самадзяржаўя і народнасці. Ідэя цара як намесніка Бога на зямлі рабіла палітычныя рэформы ў Расіі даволі складаным і супярэчлівым працэсам. Значная частка кіруючага класа выступала супраць якіх бы там ні было змен і перамен, што закраналі яго інтарэсы. Таму ў самадзяржаўнай Расіі ажыццяўляўся курс павольных і паступовых сацыяльна-эканамічных і палітычных рэформ на працягу ўсяго XIX і пачатку XX ст.

Расія ў першай палове XIX ст. У пачатку XIX ст. ідэі Французскай рэвалюцыі вымушалі еўрапейскіх манархаў праводзіць палітыку ліберальных абяцанняў, са-ступак і пераўтварэнняў.

Лічачыся з «духам часу», імператар *Аляксандр I* пачаў сваё цараванне з цэлага шэрагу ліберальных рэформ. Была пашырана сетка ўніверсітэтаў, калегіі заменены міністэрствамі на еўрапейскі ўзор. Двойчы разглядалася пытанне аб увядзенні ў Расіі канстытуцыі. Аднак вышэйшыя саноўнікі рашуча выступалі супраць глыбокіх пераўтварэнняў. Аўтар канстытуцыйнага праекта М. М. Спяранскі трапіў у няміласць і быў сасланы ў правінцыю, дзе займаў нязначную пасаду. Праўда, гэта не перашкодзіла імператару зацвердзіць канстытуцыю Царства Польскага, якое ўваходзіла ў склад Расіі ў якасці аўтаноміі. Бадай, гэта было апошняя праява асветніцкіх, ліберальных тэндэнцый у палітыцы Аляксандра I. Далей былі прынятыя ўказы аб узмацненні цензуры, абмежаванні ўніверсітэцкіх вольнасцяў, аб пазбаўленні сялян права шукаць абароны ва ўлад ад самаўпраўства памешчыкаў.

Такім чынам, рэалізацыя праекта канстытуцыі і плана адмены прыгоннага права ў Расіі сутыкнулася з упартым супраціўленнем кіруючых колаў, якія выступалі за захаванне існуючых парадкаў. Надзеі на пераўтварэнні праз

Вокладка першага выпуску часопіса «Полярная звезда», які выдаваўся А. І. Герцэнам і М. П. Агаровым. 1855 г.

рэформы зверху апынуліся марнымі. Гэтая акалічнасць у выніку прывяла да зараджэння ў Расіі грамадскага руху супраць існуючага рэжыму.

Першымі прыхільнікамі рэвалюцыйных пераўтварэнняў Расіі сталі *дваранскія афіцэры*, вядомыя як *дзекабрысты*. Яны знаходзіліся пад уплывам ідэй Французскай рэвалюцыі, адыгрывалі заўважную ролю ў тайных таварыствах, якія ўзніклі ў Расіі ў 1816—1817 гг. Звяржэнне ўлады цара і ліквідацыю прыгонніцтва, усталяванне рэспублікі альбо канстытуцыйнай манархіі яны разглядалі ў якасці важнейшай умовы выратавання Расіі, а сродкам дасягнення сваіх мэтаў лічылі ваенны пераварот. Прыцягнення шырокіх народных мас да ўдзелу ў перавароце дзекабрысты не дапускалі, паколькі баяліся перарастання рэвалюцыі ў крываваю грамадзянскую вайну. Раптоўная смерць Аляксандра I паскорыла выступленне змоўшчыкаў. Аднак нерашучасць і тактыка чакання паўстанцаў дазволілі ўладам сягнуць у сталіцу верныя ім войскі і задушыць мяцеж. Лідары дзекабрыстаў былі пакараны смерцю, многія сасланы ў Сібір альбо прыгавораны да турэмнага зняволення.

Пасля разгрому паўстання дзекабрыстаў у 1825 г. у Расіі пачаўся перыяд рэакцыі, звязаны з імем імператара *Мікалая I*. Знаходзячыся пад моцным уражаннем ад выступлення змоўшчыкаў з дваранскага саслоўя, ён адмоўна ставіўся да ліберальных ідэй. Яго ўнутраная палітыка была скіравана на ўзмацненне цэнтральнай улады. Фактычна галоўным органам кіравання стала імператарская канцылярыя. Палітычны кантроль за захаваннем парадку жорстка ажыццяўляла яе III аддзяленне. У краіне сталі больш жорсткімі законы, цензура, урэзаны свабоды ўніверсітэтаў, вялася барацьба з іншадумствам.

Няправільна было б думаць, што ўрад адыходзіў ад вырашэння наспелых праблем. За час царавання Мікалая I было прынята каля 100 указаў, накіраваных на паляпшэнне становішча сялянства і пашырэнне магчымасцей выкупу сялян

Паўстанне на Сенацкай плошчы
14 снежня 1825 г.
Мастак В. Ф. Цім. 1853 г.

у памешчыкаў. Сярод прадстаўнікоў пануючага класа ўзрастала разуменне таго, што прыгоннае права не толькі бесчалавечнае, але і эканамічна неэфектыўнае.

Дзяржава садзейнічала развіццю прамысловасці. У 1837 г. першая чыгунка злучыла Пецярбург і Царскае Сяло. Мануфактуры пачалі пераходзіць да выкарыстання машын. Узнікненне прадпрыемстваў сведчыла аб тым, што ў Расіі пачалася прамысловая рэвалюцыя.

Аднак эканамічнаму развіццю перашкаджала наяўнасць прыгоннага права. Напярэдадні яго адмены ў Расіі налічвалася амаль 23 млн прыгонных. Пераважная большасць пражывала на асноўнай тэрыторыі, а ў Сібіры, напрыклад, менш за адзін працэнт. Прадукцыйнасць паднявольнай працы ў сельскай гаспадарцы была вельмі нізкай. Толькі ў палове сялянскіх гаспадарак былі коні. Ураджайнасць збожжавых заставалася на ўзроўні паказчыкаў краін Заходняй Еўропы ранняга Сярэднявечаў. Адпушчаныя на аброк сяляне выкарыстоўваліся на мануфактурах толькі ў якасці некваліфікаваных сезонных рабочых. Між тым колькасць насельніцтва да сярэдзіны XIX ст. у Расіі ўзрасла да 68 млн чалавек. Памешчыкі ў сваёй большасці не мелі сродкаў, а часта і жадання ўжываць сучасныя прыёмы і тэхнікі гаспадарання. Многія іх уладанні былі эканамічна неэфектыўнымі і прадаваліся за даўгі.

Тым не менш прыгонніцтва ў Расіі ўсё яшчэ працягвала існаваць, хаця многія, у тым ліку прадстаўнікі пануючага класа, разумелі неабходнасць яго ліквідацыі. Мікалай I баяўся, што адмена прыгоннага права створыць выбухованебяспечную сітуацыю ў краіне, і лічыў, што час для яго ліквідацыі не надышоў. Імператар не рызыкнуў пайсці супраць волі большай часткі расійскага дваранства. Рашэнне гэтай задачы ён пакінуў свайму сыну — *Аляксандру II*.

Нягледзячы на жорсткі кантроль і абмежаванні, спыніць развіццё пратэстнага руху аказалася немагчыма. У асяроддзі інтэлігенцыі, у тым ліку дваранскай, пачалі складвацца апазіцыйныя ідэйныя плыні. Сярод іх асноўныя — славянафільская, заходніцкая і рэвалюцыйна-дэмакратычная. Галоўнай рысай, якая аб'ядноўвае дадзеныя кірункі, была ярка выражаная патрыятычная ўстаноўка. Рознымі былі толькі сродкі і шляхі дасягнення канчатковай мэты — пабудовы «моцнай і квітнеючай Расіі».

Славянафілы ідэалізавалі калектывісцкія традыцыі расійскага грамадства, выступалі супраць еўрапейскіх узораў грамадска-дзяржаўнага кіравання. Але ў той жа час яны не адмаўлялі навукова-тэхнічныя дасягненні і выгоды заходнееўрапейскай цывілізацыі.

Заходнікі ідэалізавалі заходнюю мадэль дзяржаўнага і грамадскага ўладкавання, не менш за славянафілаў крытыкавалі існуючыя ў краіне парадкі. Аднак і тыя і тыя лічылі, што крыніцай рэформ можа быць толькі самадзяржаўе, і таму ў цэлым падтрымлівалі яго.

З дзейнасцю славянафілаў і заходнікаў звязана фарміраванне ў 1830—1840-я гг. лібералізму як самастойнага грамадскага руху. Менавіта гэтая акалічнасць стала

ў сярэдзіне XIX ст. рухаючай сілай рэформ, што рыхтаваліся ў Расіі. Нешматлікая, але вельмі актыўная група прыхільнікаў ліберальных ідэй складалася таксама ў асяроддзі вышэйшых саноўнікаў Расійскай дзяржавы.

Прадстаўнікі **рэвалюцыйна-дэмакратычнай плыні** заклікалі да рэвалюцыйнага звяржэння самадзяржаўя і скасавання прыгоннага ладу. З абгрунтаваннем неабходнасці і непазбежнасці рэвалюцыйных пераўтварэнняў выступілі В. Р. Бялінскі і А. І. Герцэн, якія мелі вялікі ўплыў на рускае грамадства 1840—1850-х гг. У наступныя дзесяцігоддзі рэвалюцыйна-дэмакратычная плынь значна ўзмацніла свае пазіцыі. На палітычную сцэну выйшлі народнікі, а затым і марксісты.

«Вялікія рэформы». Супярэчнасці грамадскага жыцця і крызіс, выкліканы Крымскай вайной, сталі прычынамі «вялікіх рэформ» **1860—1870-х гг.** Улады былі ўпэўненыя ў правільнасці сваёй пазіцыі і дзейнічалі рашуча. Імператар Аляксандр II, выступаючы перад маскоўскім дваранствам у 1856 г., заявіў: «Лепш адмяніць прыгоннае права зверху, чым чакаць таго часу, калі яно само сабою пачне адмяняцца знізу».

Рэформы былі важным крокам на шляху да фарміравання грамадзянскай супольнасці ў Расіі. Яны паклалі пачатак буржуазнай мадэрнізацыі, якая дазволіла краіне завяршыць прамысловы пераварот і стварыць перадумовы для фарміравання індустрыяльнага грамадства. Аднак гэтыя рэформы не закраналі асноў самадзяржаўя, якое па-ранейшаму захоўвала за сабой кантроль над усімі сферамі жыцця расійскага грамадства.

Ці можна сказаць, што рэформы 1860—1870-х гг. мелі рэвалюцыйны характар? Свой адказ аргументуйце.

Эканамічны рост. «Вялікія рэформы» далі магутны штуршок працэсам індустрыялізацыі ў Расіі. У сваім развіцці да пачатку XX ст. індустрыялізацыя прайшла два асноўныя этапы.

Першы ахоплівае 1830—1880-я гг. і звязаны з прамысловым пераваротам, у выніку якога на змену ручной працы прыйшла машынная. Ужо ў 1830—1840-я гг. большасць створаных прадпрыемстваў былі фабрычнага тыпу. Да канца царавання Мікалая I на прамысловых прадпрыемствах было занята больш як 800 тыс. рабочых. Дамінавала лёгкая і харчовая прамысловасць. Наступнае месца па аб'ёмах вытворчасці займала горназаводская і металургічная прамысловасць. З 1870-х гг. вядучая роля ў грузаабароце краіны належала чыгуначнаму транспарту.

Другі этап прыпадае на 1880—1890-я гг. З 1893 г. напеціўся бурны прамысловы рост. У Расіі аформіліся вугальная, нафтавая і горна-металургічная галіны машынай індустрыі. З'явіліся заводы-гіганты, як, напрыклад, Пуцілаўскі ў Санкт-Пецярбургу, на якім было занята 12 тыс. рабочых. Канцэнтрацыя капіталу дазваляла арганізаваць сумесную прамысловую дзейнасць у форме сіндыкатаў. Індустрыяльныя рэгіёны ўзніклі ва Украіне і на Урале, нетры якіх багатыя такімі карыснымі выкапнямі, як вугаль і жалеза, што садзейнічала развіццю там цяжкай прамысловасці. Перапрацоўчая, тэкстыльная і машынабудаўнічая прамысловасць у асноўным канцэнтравалася каля Масквы і Санкт-Пецярбурга. У ходзе індустрыяльнага развіцця ў Расіі з'явіўся рабочы клас, і адбылося гэта насуперак імкненню дзяржавы «не дапусціць язвы пралетарства».

Паступова фарміраваўся капіталістычны ўклад у сельскай гаспадарцы (фермерства, арэнда, наём, укараненне тэхнічных дасягненняў і засваенне новых культур). Новыя метады прымяняліся ў асноўным у Польшчы, Прыбалтыцы, Сібіры, але не ў Цэнтральнай Расіі.

Цэнтр Расіі заставаўся перанаселеным з-за высокай нараджальнасці, што стварала праблему ў забеспячэнні сялян зямлёй. У выніку *рэформ П. А. Сталыпіна 1906—1911 гг.* пачаўся працэс канцэнтрацыі зямель у руках багатых сялян-кулакоў, здольных адначасова паскорыць тэхнічны прагрэс і службыць палітычнай апорай рэжыму ў вёсцы. Аднак многія даследчыкі лічаць, што гэтая мера была запозненай: магчымасць саюзу сялянства і пралетарыяту пад уздзеяннем рэвалюцыянераў усё больш пагражала царскаму рэжыму.

У канцы XIX ст. практычна завяршыўся працэс фарміравання асноўных класаў індустрыяльнага грамадства — *прамысловай буржуазіі і прамысловага пралетарыяту*, агульная колькасць якога склала 10 млн чалавек. Асноўнымі крыніцамі папаўнення буржуазіі, якая колькасна павялічылася, былі выхадцы з купецтва, заможнага сялянства, дваранства, а таксама замежнікі. Характэрнай рысай палітычных паводзін расійскай буржуазіі было імкненне да супрацоўніцтва з імператарскай уладай.

Знешняя палітыка. У XIX ст. Расія актыўна працягнула пашырэнне сваіх тэрыторый. Межы вялізнай па плошчы дзяржавы мелі патрэбу ў пастаяннай абароне. Знешняя палітыка Расійскай імперыі была падпарадкавана рашэнню гэтай важнай задачы на працягу ўсяго стагоддзя.

Найбольшая пагроза зыходзіла ад еўрапейскіх дзяржаў на захадзе і Асманскай імперыі на поўдні. У тыя часы многія праблемы знешняй палітыкі вырашаліся толькі шляхам ваенных дзеянняў. У пачатку стагоддзя Расія вяла паспяховыя войны супраць Швецыі і Асманскай імперыі, у выніку чаго атрымала землі Фінляндыі і Бесарабіі. Асманская імперыя адмовілася ад далейшых спроб заваяваць Грузію. Сур'ёзна ўмацавала аўтарытэт Расіі перамога над Францыяй у Айчыннай вайне 1812 г.

У час царавання Мікалая I Расія па просьбе асобных дзяржаў прыняла ўдзел у задушэнні рэвалюцыйных рухаў у Еўропе і ў той жа час умацніла ваеннае пранікненне ў Сярэднюю Азію. У 1860-я гг. у склад імперыі ўвайшлі Ташкент і некалькі ханстваў. З далучэннем Туркменіі ў 1884 г. завяршыўся працэс пашырэння Расійскай імперыі на паўднёвых рубяжах.

Аднак на заходнім напрамку Расія пацярпела сур'ёзную няўдачу. У Крымскай вайне яна саступіла аб'яднаным сілам Турцыі, Англіі і Францыі. Па выніках Парыжскага мірнага дагавора страціла частку Бесарабіі. Таксама ёй было забаронена мець свой флот на Чорным моры. Сітуацыя змянілася толькі пасля таго, як Расія падтрымала Прусію ў вайне 1870—1871 гг. супраць Францыі, а затым стала саюзнікам Германіі і Аўстра-Венгрыі. Аўтарытэт Расіі заўважна ўзрос пасля паспяховай руска-турэцкай вайны 1877—1878 гг. У наступныя гады англа-французскай дыпламатыі ўдалося разарваць саюзніцкія адносіны паміж Расіяй, Германіяй і Аўстра-Венгрыяй.

Асноўныя кірункі знешняй палітыкі Расіі

Першая палова XIX ст.	Другая палова XIX — пачатак XX ст.
• Прасоўванне на Каўказ і ў Закаўказзе; умацаванне пазіцый на Балканах і Блізкім Усходзе (Усходняе пытанне); • барацьба з напалеонаўскай Францыяй і падтрыманне еўрапейскай раўнавагі; • барацьба з рэвалюцыйнымі і нацыянальнымі рухамі ў Еўропе	• Барацьба за перагляд вынікаў Крымскай вайны, умацаванне пазіцый Расіі на Блізкім Усходзе і Балканах; • пранікненне ў Сярэднюю Азію; • пашырэнне тэрыторый у Прымор'і і на Далёкім Усходзе; • удзел у ваенна-палітычных блоках

Якія былі вынікі знешняй палітыкі Расіі ў XIX — пачатку XX ст.?

Палітычныя рухі. Буржуазныя рэформы 1860—1870-х гг. выклікалі бурны рост рэвалюцыйных настрояў. Народнікі лічылі рэформы паўмерамі і нават падманам

Арышт прапагандыста.
Мастак І. Я. Рэлін.
1892 г.

насельніцтва. З пункта гледжання ідэолагаў народніцтва вырашыць наспелыя пытанні можна было толькі шляхам рэвалюцыйнага перавароту. Аднак сялянства ў сваёй масе засталася аб'якавым да сацыялістычнай прапаганды і рэвалюцыйных заклікаў народнікаў. Больш за тое, выбраная імі тактыка індывідуальнага тэрору прывяла да ізаляцыі народніцкага руху і ўзмацнення палітычных рэпрэсій. Пасля забойства ў 1881 г. цара-рэфарматара Аляксандра II рэвалюцыйнае народніцтва было разгромлена і фактычна спыніла сваё існаванне. Пайшоў на спад і ліберальны рух. Яго лідары адмовіліся ад патрабавання прыняцця канстытуцыі, баючыся, што яно паставіць іх у адзін шэраг з рэвалюцыянерамі-тэрарыстамі, якія трымалі ў страху ўсю кіруючую эліту.

Марозаўская стачка. 1885 г.
Мастакі А. М. Кураў,
А. М. Шапашнікаў. 1961 г.

Якія этапы рэвалюцыйнага руху ў Расіі паказаны на ілюстрацыях?

Самым папулярным у Расіі стаў кансерватыўны рух, паколькі ён ляжаў у аснове дзяржаўнай палітыкі. Яго ідэалагі меркавалі, што запазычанне заходніх узораў ні да чаго добрага не прывядзе, і выступалі за захаванне самабытнасці гістарычнага шляху Расіі, у аснове якога, па іх меркаванні, знаходзілася ідэя праваслаўя, самадзяржаўя і народнасці. Кансерватары занялі вядучыя пазіцыі ў грамадстве і дзяржаве.

Аднак гістарычныя лёсы Расіі былі звязаныя з новай з’явай у рэвалюцыйным руху — распаўсюджаннем марксісцкай ідэалогіі. Выбітнымі тэарэтыкамі і прапагандыстамі марксізму былі *Г. В. Плеханаў* і *У. І. Ленін*. Як і народнікі, канчатковай мэтай рэвалюцыйнай барацьбы марксісты лічылі пабудову сацыялістычнага грамадства. Аднак, у адрозненне ад народнікаў, яны выбралі іншую стратэгію барацьбы з самадзяржаўем. Стаўка была зроблена на мабілізацыю рабочага класа і стварэнне на яго аснове рэвалюцыйнай арганізацыі з мэтай падрыхтоўкі народнага паўстання. Такім чынам, новае пакаленне рэвалюцыянераў выступала з пазіцыі **пралетарыяту**, а не сялянства.

У 1898 г. невялікая група марксістаў абвясціла ў Мінску стварэнне *Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП)*. На II з’ездзе РСДРП, які адбыўся ў Лондане ў 1903 г., была прынята рэвалюцыйная праграма. На першым этапе рэвалюцыі яна прадугледжвала звяржэнне самадзяржаўя, на другім — усталяванне дыктатуры пралетарыяту з наступным правядзеннем сацыялістычных пераўтварэнняў. На з’ездзе адбыўся гістарычны раскол сярод расійскіх сацыялістаў-дэмакратаў. Радыкальнае крыло — бальшавікоў — узначаліў *У. І. Ленін*, умеранае — меншавікоў — *Ю. В. Мартаў*. Бальшавікі, у адрозненне ад меншавікоў, занялі непрымірную пазіцыю ў адносінах да буржуазіі, не прымаючы любы саюз з ёю, і выказаліся за цэнтралізаваную структуру партыі са строгай дысцыплінай.

Аляксандр I
(1801—1825)

Мікалай I
(1825—1855)

Аляксандр II
(1855—1881)

Аляксандр III
(1881—1894)

Мікалай II
(1894—1917)

Якія змены ў дзяржаўнае праўленне Расіі і жыццё грамадства ўнеслі расійскія імператары, што кіравалі ў XIX — пачатку XX ст.?

Народніцкія гурткі ў 1902 г. аб'ядналіся ў *партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў*, альбо *эсэраў*. Эсэры, якія з'яўляліся паслядоўнікамі народнікаў-нігілістаў, верылі ў эфектыўнасць тактыкі індывідуальнага тэрору і імкнуліся аб'яднаць сялян пад магічным лозунгам «чорнага перадзелу», які абазначаў перадачу зямлі тым, хто яе апрацоўвае, без кампенсацыі яе кошту папярэднім уладальнікам. Іх праграма прадугледжвала ліквідацыю самадзяржаўнага ладу і пабудову сацыялізму з апорай на сялянскую абшчыну.

Нарэшце, ліберальная настроеная інтэлігенцыя, прадстаўнікі новых дзелавых колаў заснавалі ў 1905 г. *Канстытуцыйна-дэмакратычную партыю*, альбо *партыю кадэтаў*. Марачы пра заходні шлях развіцця Расіі, яны змагаліся за ўсталяванне парламенцкага рэжыму і грамадзянскіх свабод.

Такім чынам, у Расіі склаліся тры палітычныя лагеры: урадавы, ліберальны і рэвалюцыйны. Будучыня апынулася за рэвалюцыйным лагерам у асобе партыі бальшавікоў.

Рэвалюцыя 1905—1907 гг. У пачатку XX ст. ва ўмовах вострага ўнутры-палітычнага крызісу кіруючыя колы Расіі лічылі, што ўмацаваць царскі рэжым дапаможа маленькая, але пераможная вайна. Менавіта гэтым тлумачыцца тая лёгкасць, з якой расійскі ўрад аб'явіў вайну Японіі.

Аднак *руска-японская вайна 1904—1905 гг.* стала катастрофай. А мірная дэманстрацыя рабочых, якія звярнуліся ў студзені 1905 г. з прашэннем да цара, — расстрэлам («Крывавая нядзеля»). Гэтыя трагічныя падзеі ў канчатковым выніку і прывялі да буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі **1905—1907 гг.**, якая, хаця і пацярпела паражэнне, мела шэраг станоўчых вынікаў. Гістарычнае значэнне набыў царскі *Маніфест 17 кастрычніка 1905 г.*, які ўзаконіў асноўныя дэмакратычныя правы і свабоды. У Расіі ствараўся прадстаўнічы орган, фактычна парламент — *Дзяржаўная дума*. Сяляне былі вызвалены ад выплаты выкупных плацэжаў. Рабочыя атрымалі права ствараць прафсаюзы, працоўны дзень скараціўся да 10 гадзін. Супакоеныя цвёрдымі мерамі ўрада, французскія інвестары далі Расіі новыя пазыкі, што садзейнічала пачынаючы з 1906 г. хуткаму эканамічнаму росту.

Такім чынам, буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя 1905—1907 гг. сур'ёзна актывізавала грамадска-палітычнае жыццё ў Расіі. Пад ціскам народнай незадаволенасці ўлада пайшла на шэраг саступак, што стварыла перадумовы для адносна паступальнага і спакойнага развіцця расійскага грамадства.

У. І. Ленін, вымушаны хавацца за мяжой, баяўся, што ўслед за паражэннем рэвалюцыі 1905—1907 гг. пачнецца перыяд контррэвалюцыі і ўмацавання самадзяржаўя. Аднак асцярога будучага правадыра апынулася дарэмнай. Цар Мікалай II не праявіў гнуткасці і зрабіў шэраг палітычных памылак, так і не здолеўшы прымірыцца з адноснай уладай Дзяржаўнай думы. Першыя дзве думы

Выступленне Мікалая II
на ўрачыстым адкрыцці Дзяржаўнай думы
27 красавіка 1906 г.

*Як змянілася форма дзяржаўнага
праўлення ў Расіі пасля стварэння
Дзяржаўнай думы?*

былі распушчаны, а ў 1907 г. новая рэдакцыя выбарчага закону ператварыла Дзяржаўную думу ў фактычна ўрадавы орган, які цалкам выконваў волю імператара. Палітыка русіфікацыі аслабляла пазіцыі самадзяржаўя на ўскраінах Расійскай імперыі. Інвестыцыі замежнага капіталу выкарыстоўваліся ў асноўным для рэканструкцыі арміі і флоту, ішлі на развіццё ўзбраенняў. Пасля паражэння на Далёкім Усходзе Расія актывізавала сваю дзейнасць на Балканах, што закранула аўстрыйскія інтарэсы і выклікала незадаволенасць Германіі. У выніку такая палітыка царскага ўрада ўцягнула Расію ў разбуральную сусветную вайну і тым самым, па словах У. І. Леніна, зрабіла «вялікі падарунак рэвалюцыі».

Але галоўнае — ні цар, ні вышэйшыя слаі грамадства не падтрымалі па-сапраўднаму рэформы П. А. Сталыпіна, накіраваныя на стварэнне ўмоў, пры якіх рэвалюцыя стала б немагчымай. Для іх рэформы былі толькі вымушаным крокам, неабходным для заспакаення народных мас і спынення рэвалюцыйных выступленняў. Як толькі пагроза рэвалюцыі знікла, цар перастаў адчуваць патрэбу ў разумным і валявым кіраўніку ўрада. У выніку гістарычны шанц быў страчаны, а Першая сусветная вайна, якая неўзабаве пачалася, выключыла магчымасць рэформ і адносна спакойнага развіцця расійскага грамадства.

1. Пeralічыце праблемы, якія паўсталі перад Расіяй у пачатку XIX ст.
2. Выкарыстоўваючы схему, растлумачце, чаму аграрнае пытанне — гэта галоўнае пытанне любой рускай рэвалюцыі.

Указы, якія палягчалі
становішча
прыгонных сялян

Рэформа
П. Дз. Кісялёва
(1840—1850-я гг.)

Вялікія
рэформы
(1860—1870-я гг.)

Рэформы
П. А. Сталыпіна
(1906—1911 гг.)

3. Чаму некаторыя гісторыкі называюць рэформы 1860—1870-х гг. «рэвалюцыйнай зверху»? Параўнайце рэвалюцыі і рэформы як спосабы сацыяльнага пераўтварэння грамадства.
4. Дайце вызначэнне паняццю «імперыялізм». Дакажыце, што на рубяжы XIX — пачатку XX ст. Расія ўступіла ў стадыю імперыялізму.
5. Якія асноўныя кірункі склаліся ў грамадска-палітычным руху Расіі ў XIX — пачатку XX ст.? Прадстаўце іх у выглядзе схемы.
6. Раствлумачце, чым былі абумоўлены асноўныя кірункі знешняй палітыкі Расіі ў XIX ст. Які быў яе вынік?
7. Чаму падзеі рэвалюцыі 1905—1907 гг. хвалююць людзей у наш час? Ці адчуваюцца наступствы рэвалюцыі для сучаснага свету?

Гісторыя заўсёды праяўляецца ў дзейнасці людзей, але і асоба ўплывае на развіццё гістарычнага працэсу. Якая ж роля асобы ў гісторыі?

Асэнсаванне гістарычнага працэсу неабходна ставіць пытанні пра ролю ў ім той ці іншай асобы. **Гістарычнай асобай** лічыцца чалавек, які паўплываў на ход гістарычных падзей. Адны ўпэўнены, што асобныя вялікія постаці з'яўляюцца рухавіцамі сілай гістарычнага працэсу, іншыя — што адзін чалавек не можа істотна паўплываць на ход гісторыі. Сучасныя навукоўцы лічаць, што дзейнасць гістарычнай асобы вызначаецца як яе суб'ектыўнымі ўласцівасцямі, так і аб'ектыўнымі фактарамі. Дзейнасць таго ці іншага гістарычнага персанажа можа быць ацэненая з улікам асаблівасцей таго перыяду, калі ён жыў, яго маральнага выбару, наступстваў, да якіх прывялі яго рашэнні. Менавіта таму ацэнкі дзейнасці гістарычных асоб заўсёды неадназначныя.

З працы С. М. Салаўёва «Мае нататкі для дзяцей маіх, а калі можна, і для іншых» (1907)

Дэспат па натуре, маючы інстынктыўную агіду да ўсялякага руху, да ўсялякага выяўлення індывідуальнай свабоды і самастойнасці, Мікалай любіў толькі бяздушны рух вайсковых мас па камандзе. Гэта быў страшэнны нівеліроўшчык: усе людзі былі перад ім роўныя, і ён адзін меў права раздаваць ім па сваёй волі здольнасці, розум, усё, што мы называем дарамі Божымі; няма патрэбы, што ў гэтым бязбожным замаху на права Бога ён бесперапынна памыляўся: ён не адставаў да канца ад свайго погляду і кірунку, да канца не пераставаў ненавідзець і гнаць людзей, якія вылучаліся з агульнага ўзроўню ... да канца не пераставаў акружаць сябе пасрэднасцямі і абсалютнымі бяздарнасцямі ... Не ведаю, у якога іншага дэспата ў такой ступені выражалася нянавісць да асабістых вартастей, прыродных і працай набытых, як у Мікалая.

З працы В. В. Ключэўскага «Курс рускай гісторыі» (1922)

Дзве акалічнасці зрабілі асабліва моцнае ўздзеянне на характар царавання. Імператар Мікалай I не рыхтаваўся і не жадаў цараваць. Прымушаны цараваць, ён ішоў да нечаканага і нежаданага трона скрозь шэрагі мяцежных войскаў. Першая акалічнасць не засталася без удзелу ў поглядах імператара на сваю ўладу; другой у значнай ступені вызначаўся спосаб яго праўлення...

Праўленне імператара Мікалая I моцна трымалася правіла не ўводзіць нічога новага, не ўпарадкаваўшы існуючага і не падрыхтаваўшы розумы да новаўвядзенняў.

Параўнайце меркаванні С. М. Салаўёва і В. В. Ключэўскага аб праўленні Мікалая I. Чаму яго праўленне ўспрымалася як рэакцыйнае? Ці сапраўды Мікалая I акружалі адны бяздарнасці? Сваё меркаванне аргументуйце. Як бы вы ацанілі ролю Мікалая I у гісторыі Расіі?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Сяргей Міхайлавіч Салаўёў (1820—1879) у дзяцінстве любіў гістарычнае чытанне: да 13 гадоў ён перачытаў «Гісторыю дзяржавы Расійскай» М. М. Карамзіна не менш чым 12 разоў. Доўгі час працаваў у Маскоўскім універсітэце, выкладаў рускую гісторыю членам імператарскай сям'і, у тым ліку вялікаму князю Аляксандру Аляксандравічу (будучаму Аляксандру III). 30 гадоў няспынна працаваў над «Гісторыяй Расіі» — славай яго жыцця і гонарам рускай гістарычнай навукі. Даследаванне Салаўёва было заснавана на вялікім дакументальным матэрыяле, а галоўная ідэя заключалася ва ўяўленні пра гісторыю Расіі як пра адзіны, прагрэсіўны працэс руху ад радавога ладу да «прававой дзяржавы» і «еўрапейскай цывілізацыі».

Член-карэспандэнт і акадэмік Імператарскай акадэміі навук **Васіль Восіпавіч Ключэўскі** (1841—1911) з'яўляўся адным з вядучых прадстаўнікоў расійскай ліберальнай гістарыяграфіі XIX — пачатку XX ст., прыхільнікам дзяржаўнай тэорыі, які здолеў апісаць гісторыю Расіі не толькі ў вышэйшай ступені навукова, але і сапраўды ярка і па-мастацку. Асноўным фактарам рускай гісторыі Ключэўскі называў каланізацыю, прапануючы ў сувязі з гэтым свой варыянт перыядызацыі гісторыі Расіі. Аўтар вядомага на ўвесь свет «Курса рускай гісторыі». Больш за 30 гадоў выкладаў у Маскоўскім універсітэце, паралельна працуючы ў іншых навучальных установах. На яго лекцыі спрабавалі патрапіць нават тыя, у каго заняткаў прафесара не было ў раскладзе, многія займалі месца з раніцы.

§ 8. Славянскія краіны ў барацьбе за нацыянальнае вызваленне

Ключавая ідэя: нягледзячы на тое што ў канцы XIX ст. многія славянскія народы дабіліся незалежнасці альбо аўтаноміі, Балканскі паўвостраў стаў адным з найбольш выбухованебяспечных рэгіёнаў Еўропы.

У пачатку XIX ст. многія славянскія народы не мелі сваёй дзяржаўнасці. Большая іх частка знаходзілася пад уладай іншаземных імперый. У імкненні вызваліцца ад прыгнёту славянскія краіны змагаліся за незалежнасць і магчымасць захавання сваёй нацыянальнай ідэнтычнасці.

Становішча славянскіх народаў у складзе іншаземных дзяржаў. На працягу многіх стагоддзяў заходнія і паўднёвыя славяне жылі ў межах буйных дзяржаўных утварэнняў. Да 1918 г. большая іх частка ўваходзіла ў склад Германскай, Расійскай, Аўстра-Венгерскай і Асманскай імперый. Адзіным заходнеславянскім народам, які доўгі час заставаўся па-за межамі гэтых дзяржаў, з’яўляліся палякі. Яны былі лідзіруючым па колькасці народам у Рэчы Паспалітай, пакуль яна не страціла незалежнасць у выніку трох падзелаў у канцы XVIII ст.

Імперскім утварэнням не ўдалося з’яднаць культуры народаў, што насялялі іх тэрыторыі. Усталяваная мадэль дзяржаўнага ўладкавання была прымальнай не для ўсіх падданных. З мноства народаў, якія насялялі імперыі, перавагі былі прадастаўлены толькі тым, што маглі стаць апорай трона пэўнага правіцеля. Часта гэта адбывалася на шкоду славянскаму насельніцтву імперый, якое па меры яго эканамічнага і культурнага развіцця становілася сур’ёзнай палітычнай сілай, што супраціўлялася германізацыі, мадзьярызацыі (саманазва венграў — мадзьяры) і г. д.

У асабліва цяжкім становішчы пад прыгнётам Асманскай імперыі знаходзіліся паўднёvasлавянскія народы — балгары, сербы, харваты, баснійцы. Еўрапейскія палітыкі таго часу шмат гаварылі пра турэцкія зверствы, Асманскую імперыю лічылі «хворым чалавекам Еўропы». У 1919 г. прэзідэнт Францыі Ж. Клемансо даў наступную ацэнку турэцкім заваяванням: «Была гэта краіна хрысціянская ці магаметанская, куды б ні прыходзілі туркі-заваёўнікі, яны паўсюль неслі разбурэнні. Яны ніводнага разу не аказаліся здольныя мірна развіваць тое, што яны заваявалі зброяй».

Расія і славянскае пытанне. У канцы XVIII — першай палове XIX ст. у краінах, населеных славянскімі народамі, узнік *панславізм* — ідэалогія, якая абгрунтоўвала неабходнасць палітычнага аб’яднання ўсіх славян на аснове этнічнай, культурнай і моўнай агульнасці.

Францішак Палацкі
і Францішак Ладзіслаў Рыгер —
правадыры чэшскага
нацыянальнага адраджэння.
Фотаздымак. Каля 1876 г.

З усіх вялікіх дзяржаў толькі Расійская імперыя выступала ў якасці абаронцы славянскіх праваслаўных народаў на Балканах. Яна выкарыстоўвала ідэі панславізму ў імкненні атрымаць свабодны выхад да чарнаморскіх праліваў Басфор і Дарданелы. Чым мацней адчувалася германская альбо турэцкая пагроза, тым больш сімпатый да Расіі ўзнікала ў большасці славянскіх народаў. Аднак гэта не задавальняла іншыя дзяржавы, якія мелі ўплыў у рэгіёне.

Нацыянальнае адраджэнне. Дамінуючай плынню палітычнай думкі ў славянскіх краінах XIX ст. быў нацыяналізм. У гэты час актывізавалася дзейнасць навукоўцаў у сферы нацыянальнай гісторыі, філалогіі і фальклору. Прадстаўнікоў нацыянальна-асветніцкага руху называлі «будзіцелямі», іх праца была накіравана на фарміраванне («абуджэнне») нацыянальнай самасвядомасці. Пад уплывам іх ідэй у канцы XVIII — пачатку XIX ст. зарадзіўся вызваленчы рух славянскіх народаў.

У 1848—1849 гг. адбыўся шэраг узброеных нацыянальна-вызваленчых паўстанняў, якія атрымалі назву **«Вясна народаў»**. Успыхнула паўстанне ў Чэхіі з мэтай атрымання раўнапраўя ў рамках Аўстрыйскай імперыі. Аднак яно было задушана з-за раз'яднанасці рэвалюцыйных сіл. У Славакіі не выконвалі феадальныя павіннасці сяляне, баставалі рамеснікі.

У 1848—1849 гг. вызваленчы рух ахапіў таксама паўднёvasлавянскія землі Аўстрыйскай імперыі — Харватыю, Славенію і Ваяводзіну.

Пасля рэвалюцыйных падзей аслабленне Аўстрыйскай імперыі стала асабліва заўважным. У вайне з Францыяй і Сардзінскім каралеўствам (1857) яна страціла Ламбардыю, у вайне з Прусіяй і Італіяй (1866) — Венецыянскую вобласць. Аўстрыя вымушана была адмовіцца ад аб'яднання германскіх дзяржаў пад сваім кіраўніцтвам. У выніку пануючае становішча ў Германіі заняла Прусія. У 1867 г. аўстрыйскі імператар Франц Іосіф пад ціскам венгерскіх палітыкаў і ў сувязі з пагрозай рэвалюцыі рэарганізаваў імперыю. Цэнтралізаваная дзяржава ператварылася ў двухадзіную манархію. Венгрыя атрымала аўтаномію, аднак становішча Чэхіі не змянілася.

На палітычнай карце свету з'явілася Аўстра-Венгрыя, у якой вядучыя пазіцыі занялі аўстрыйскія немцы і венгры на шкоду славянскай большасці насельніцтва імперыі. І ў Аўстрыі, і ў Венгрыі право-

Панславыянскія колеры,
прынятыя ў 1848 г. на Славянскім
кангрэсе ў Празе

дзілася палітыка нацыянальнага прыгнёту і *гвалтоўнай асіміляцыі*. У венгерскай частцы імперыі палітыка *мадзярызацыі* (асіміляцыі невенгерскіх меншасцей) была яшчэ больш агрэсіўнай, чым у аўстрыйскай частцы. У Венгрыі быў прыняты закон аб палітычным раўнапраўі ўсіх нацыянальнасцей.

Усю гісторыю чалавецтва можна прадставіць як працэс асіміляцыі народаў. У якіх выпадках магчымая натуральная асіміляцыя? З якой мэтай праводзіцца гвалтоўная асіміляцыя? Пацвердзіце свой адказ гістарычнымі фактамі.

Пры гэтым заяўлялася, што ўсе грамадзяне, незалежна ад іх нацыянальнай прыналежнасці, складаюць адзіную непадзельную мадзярскую нацыю. Усе нацыянальныя арганізацыі забараняліся, сістэма адукацыі знаходзілася ў руках венграў. Чэхі, славакі, харваты, славенцы, сербы, а таксама румыны супраціўляліся германізацыі на аўстрыйскіх землях і мадзярызацыі на венгерскіх.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай было ўтворана Царства Польскае ў складзе Расійскай імперыі. Нягледзячы на даволі лаяльнае стаўленне расійскіх улад да палякаў, у Царстве Польскім пачаліся канфлікты паміж мясцовай і цэнтральнай уладай. У пачатку 1830-х гг. і ў 1863 г. выбухнулі польскія паўстанні, накіраваныя супраць расійскай улады. Пасля задушэння паўстання ў 1864 г. польская аўтаномія была фактычна скасавана, многія паўстанцы адпраўлены ў ссылку. У 1867 г. Царства Польскае было перайменавана ў Прывіслінскі край, дзе палякі складалі большасць.

Нашмат горшым, чым у Расіі, было становішча палякаў у падпарадкаваным Прусіі Вялікім герцагстве Пазнанскім. З пачатку 1830-х гг. прускія ўлады разгарнулі там актыўную палітыку германізацыі, у выніку чаго колькасць палякаў у герцагстве скарацілася.

Руска-турэцкія войны і іх вынікі для славянскіх краін. Пасля паражэння Асманскай імперыі пад Венай у 1683 г. яе тэрыторыя стала паступова скарачацца. З аслабленнем Асманскай імперыі ўзмацнілася імкненне паўднёvasлавянскіх народаў да незалежнасці.

У барацьбе за дзяржаўную самастойнасць для паўднёвых славян асаблівае значэнне мелі палітыка Расійскай імперыі на Балканах і яе войны з Асманскай імперыяй. Апошняя была лютым геапалітычным ворагам Расіі, пра што сведчаць дванаццаць руска-турэцкіх войнаў.

У канцы XVIII ст. Чарнагорыя дабілася фактычнай незалежнасці ад Асманскай імперыі. У 1804—1813 гг. успыхнула першае сербскае паўстанне супраць асманскага ўладарання, якое ўзначаліў Карагеоргій, заснавальнік кіруючай дынастыі Карагеоргіевічаў. Нагодай для паўстання ў 1804 г. стала «разня князёў» — масавае забойства янычарамі 70 выбітных сербаў. І хаця Расійская імперыя аказвала фінансавую і дыпламатычную падтрымку Сербіі, Асманская імперыя жорстка задушыла паўстанне.

15 лютага 1804 г. на сходзе ваяводаў Сербіі ў Орашацы было ўзнята першае сербскае паўстанне пад кіраўніцтвам Карагеоргія

Больш паспяховым было другое сербскае паўстанне 1815—1817 гг., якое ўзначаліў ваявода Мілаш Абрэнавіч. Турэцкі султан вымушаны быў пайсці на некаторыя саступкі. Паражэнне Асманскай імперыі ў руска-турэцкай вайне 1828—1829 гг. прынесла Сербіі пэўную аўтаномію. У 1853—1856 гг. Асманская імперыя ў саюзе з Вялікабрытаніяй, Францыяй і П’емонтам уступіла ў Крымскую вайну супраць Расійскай імперыі, таму поўную незалежнасць Сербія атрымала пазней.

У асабліва цяжкім становішчы апынулася Балгарыя, якая падпала пад татальную ісламізацыю. У 1875 г. у Босніі і Герцагавіне, а таксама ў Балгарыі ўспыхнулі нацыянальна-вызваленчыя паўстанні. У Балгарыі паўстанне было задушана, але ўжо ў красавіку 1876 г. балгары зноў паўсталі. На дапамогу ім прыйшлі Чарнагорыя і Сербія. Туркі бязлітасна распраўляліся з бунтаўшчыкамі. Краіны Захаду спачувалі паўстанцам, аднак за паўднёвых славян заступілася толькі Расія.

У 1877—1878 гг. пачалася чарговая руска-турэцкая вайна. Нагодай для яе стала заступніцтва Расійскай імперыі за Сербію. Ваенныя дзеянні разгарнуліся на Балканах і на Каўказе і былі вельмі паспяховымі для Расіі. Рускія войскі перайшлі Дунай, пасля доўгай аблогі авалодалі Плеўнай, у выніку чаго была заваявана амаль уся еўрапейская частка Асманскай імперыі. У пачатку 1878 г. рускія войскі рушылі на Стамбул. Поўны разгром Асманскай імперыі быў ужо амаль рэальным фактам. Аднак сталіца імперыі не была ўзята з-за ўмяшання еўрапейскіх дзяржаў. Султан паспешліва запрасіў міру, у выніку чаго пачаліся руска-турэцкія перамовы.

Па ўмовах *Сан-Стэфанскага мірнага дагавора 1878 г.* Сербія, Чарнагорыя і Румынія павінны былі атрымаць поўную незалежнасць, а іх тэрыторыі — павялічыцца. Незалежнасць атрымлівала таксама Боснія і Герцагавіна.

На этнічна балгарскіх тэрыторыях пачалося станаўленне новага аўтаномнага славянскага княства, нацыянальнай дзяржавы балгар — Балгарыі, якая на працягу двух гадоў павінна была знаходзіцца пад рускім кіраваннем, а пасля атрымаць

поўную незалежнасць. Такім чынам, Расійская імперыя праз Эгейскае мора атрымлівала выхад да Міжземнага мора.

Аднак Вялікабрытанія, Аўстра-Венгерская і Германская імперыі запатрабавалі перагляду вынікаў вайны. Расія была вымушана саступіць. Па рашэнні *Берлінскага кангрэса 1878 г.* вынікі Сан-Стэфанскага дагавора былі перагледжаны на шкоду Расійскай імперыі. Поўную незалежнасць атрымлівалі Сербія, Чарнагорыя і Румынія. Аўстра-Венгрыя акупіравала Боснію і Герцагавіну, а таксама Новапазарскі санджак — гістарычны рэгіён на мяжы Сербіі і Чарнагорыі — з мэтай недапушчэння далучэння гэтых зямель да незалежнай Сербіі і ўтварэння буйной славянскай дзяржавы.

На землях, населеных балгарамі, утвараліся дзве дзяржавы: частка Балгарыі, якая фармальна залежала ад Турцыі, і аўтаномная правінцыя Усходняя Румелія. Такім чынам, вызваленныя ад туркаў тэрыторыі вярнуліся збольшага ў склад Асманскай імперыі, хай сабе і ў выглядзе аўтаномных правінцый. «Вялікая Балгарыя», створаная па Сан-Стэфанскім дагавору, апынулася раздзеленай і не атрымала поўнай незалежнасці.

Балканскія дзяржавы ў другой палове XIX ст.

Балканскія войны пачатку XX ст. У 1908 г. Балгарскае княства аб'явіла сябе царствам і абвясціла незалежнасць ад Асманскай імперыі. У 1912 г. пры садзейнічанні расійскай дыпламатыі быў створаны ваенна-палітычны блок — Балканскі саюз, які аб'яднаў Балгарыю, Сербію, Чарнагорыю і Грэцыю супраць Асманскай імперыі.

Першая Балканская вайна 1912—1913 гг. завяршылася перамогай антытурэцкай кааліцыі. Па мірным дагаворы, заключаным у 1913 г. у Лондане, Асманская імперыя страціла ўсе свае ўладанні ў Еўропе, акрамя Стамбула. Балгарыя атрымала практычна ўсю Фракію і выхад да Эгейскага мора.

Другая Балканская, альбо Міжсаюзніцкая, вайна 1913 г. была справакавана Аўстра-Венгерскай і Германскай імперыямі, якія імкнуліся разваліць Балканскі саюз. Былыя саюзнікі ваявалі за асманскія ўладанні, у прыватнасці за Македонію. Да ваенных дзеянняў супраць Балгарыі далучылася Турцыя. У выніку Балгарыя пацярпела паражэнне. Краіны-пераможцы падзялілі паміж сабой тэрыторыі, заваяваныя Балгарыяй у Першай Балканскай вайне. Францыя, Аўстра-Венгерская і Германская імперыі ўзмацнілі свой уплыў на Балканскім паўвостраве, аслабіўшы пазіцыі Расіі. Пры гэтым ніводная з буйных дзяржаў не была задаволеная падобным становішчам.

Такім чынам, Балканы ператварыліся ў «парахавую бочку» Еўропы. Балгарыя выступала на баку Германіі, Сербія — на баку Расіі і перашкаджала аўстрыйскаму пранікненню на Балканы. Невыпадкава нагодай для Першай сусветнай вайны стала забойства ў Сараеве (Боснія і Герцагавіна) наследніка аўстрыйскага трона Франца Фердынанда баснійскім нацыяналістам.

1. Складзіце абагульненую характарыстыку славянскіх народаў у пачатку XIX ст. Як змянілася іх становішча ў пачатку XX ст.? Якую ролю ў гісторыі славян адыграў геаграфічны фактар?
2. Якія прычыны садзейнічалі з'яўленню ідэй панславізму? У чым сутнасць гэтай ідэалогіі?
3. Растлумачце значэнне паняццяў «добраахвотная (натуральная) асіміляцыя» і «гвалтоўная асіміляцыя». Якія рызыкі нясе гвалтоўная асіміляцыя?
4. Якую ролю ў лёсах славянскіх дзяржаў адыгрывалі вялікія дзяржавы?
5. Стварыце галерэю гістарычных асоб, якія адыгралі значную ролю ў нацыянальна-вызваленчай барацьбе славянскіх народаў.
6. Чаму Балканы назвалі «парахавой бочкай» Еўропы? Ці захоўваецца спецыфічнасць Балканаў як геапалітычнай прасторы ў наш час?

Якую ролю адыграў канфесійны фактар у барацьбе славянскіх народаў за нацыянальнае вызваленне?

Рэканструкцыя гістарычнай падзеі магчымая пры яе вывучэнні не толькі ў часе, але і ў прасторы. Усе падзеі ў гісторыі маюць пэўнае месца дзеяння: канкрэтную тэрыторыю, якая вызначаецца кліматычнымі ўмовамі і ландшафтам. Вывучэнне гістарычных працэсаў заўсёды звязана з апісаннем лакацыі, якая да іх адносіцца. Яшчэ з часоў антычнасці гісторыкі звярталі ўвагу на ўзаемаўплыў прыродных фактараў і сацыяльнай рэальнасці. Таму **гістарычная прастора** з'яўляецца неад'емнай характарыстыкай мінулай сацыяльнай рэальнасці. Аднак адна і тая ж геаграфічная прастора ў гісторыі валодае розным зместам. Пры вывучэнні гісторыі важна правільна вызначыць рэгіён, у геаграфічных межах якога будзе праводзіцца гістарычнае даследаванне. Акрамя таго, гісторыкаў прастора цікавіць як месца размяшчэння геапалітычных структур.

З працы У. І. Пічэты «Гістарычны нарыс славянства» (1914)

Увогуле Чэхія стагоддзямі не магла акрыяць, бо на працягу XVIII—XIX стст. яна была тэатрам ваенных дзеянняў, якія пакідалі на ім пагібельныя свае сляды. Погляд на Чэхію як на нямецкую правінцыю ўсё болей і болей пранікаў ва ўрадавыя сферы. Асабліва імкнуліся да зліцця Чэхіі з Аўстрыяй пры Іосіфе II. Тады чэшская мова была абсалютна выціснутая з ужытку. Працэс анямечвання ішоў даволі хутка. Так доўжылася да рэвалюцыі 1848 г. Яна абудзіла нацыянальныя пачуцці, а літаратурнае адраджэнне чэшскага народа яшчэ больш умацоўвала ўскалыхнутыя пачуцці. З гэтага моманту пачалася барацьба ў Чэхіі за нацыянальнае самавызначэнне... Чэшскі народ вярнуўся да сваёй мовы і паказаў багацце сіл, закладзеных прыродай у яго душы. Упарта змагаючыся, чэхі дабіліся многіх палітычных правоў, дабіліся некаторай аўтаноміі... Будучыня чэшскага народа яшчэ наперадзе.

Якія праблемы неабходна было вырашыць Чэхіі? Ці можна сказаць, што гэтыя праблемы былі характэрныя для іншых славянскіх народаў?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Уладзімір Іванавіч Пічэта (1878—1947) скончыў гісторыка-філалагічны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта. Навуковым кіраўніком яго выпускной працы з'яўляўся В. В. Ключэўскі. У. І. Пічэта выкладаў у сярэдніх і вышэйшых навучальных установах, чытаў лекцыі рабочым. Удзельнічаў у падрыхтоўцы Рызскага мірнага дагавора. З'яўляўся першым рэктарам у гісторыі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (1921—1929). Быў арыштаваны па «акадэмічнай справе». Па яго ініцыятыве былі арганізаваны сектар славяназнаўства Інстытута гісторыі АН СССР і кафедра гісторыі паўднёвых і заходніх славян Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта. З імем У. І. Пічэты звязана станаўленне беларускай савецкай гістарычнай навукі. Ён з'яўляўся буйнейшым спецыялістам у сферы гісторыі Беларусі і Літвы. Асаблівае месца ў яго працах адвёдзена даследаванням па гісторыі заходніх і паўднёвых славян.

§ 9. Крызіс традыцыйнага грамадства ў краінах Усходу

Ключавая ідэя: традыцыйныя грамадствы краін Азіі і Афрыкі не змаглі супрацьстаяць еўрапейскай каланіяльнай экспансіі. У асобных дзяржавах Усходу былі зроблены спробы рэформ і пераўтварэнняў на еўрапейскі ўзор.

У пачатку XX ст. тэрытарыяльны падзел свету завяршыўся. Большасць краін Азіі і Афрыкі, у тым ліку такіх буйных, як Індыя і Інданезія, сталі калоніямі. Кітай, Іран, Асманская імперыя захавалі палітычную самастойнасць, але ў фінансавых і эканамічных адносінах знаходзіліся ў залежнасці з-за навязаных ім нераўнапраўных дагавораў. Адною Японіі ў канцы XIX ст. удалося не толькі захаваць незалежнасць, але і стаць на шлях капіталістычнага развіцця, ажыццявіўшы шэраг радыкальных рэформ.

Асноўныя рысы ўсходніх грамадстваў у пачатку XIX ст. На працягу доўгіх гістарычных эпох жыццё ўсходніх *традыцыйных грамадстваў* адрознівалася характэрнымі прыкметамі і асаблівасцямі. Можна вылучыць тры найбольш важныя і ўстойлівыя рысы, якія захоўвалі сваё значэнне і ў XIX ст.

Па-першае, у краінах Азіі і Афрыкі асноўным уласнікам зямлі звычайна была дзяржава. Але па меры развіцця грамадства адбывалася фарміраванне і прыватнай уласнасці. Уласнікі, з аднаго боку, мелі патрэбу ў яе ахове дзяржавай, з іншага — выступалі супраць бязмежнага дэспатызму і самавольства чыноўнікаў. У выніку амаль ва ўсіх краінах Усходу існавала супярэчнасць паміж імкненнем дзяржавы ўмацаваць сваю вярхоўную ўладу і інтарэсамі зямельных уласнікаў.

Па-другое, паўсюдна існавала строгая дзяржаўная і рэлігійная рэгламентацыя жыцця людзей. Дзяржава кантралявала ўсё і ўсіх, рэлігіі ж прапаведвалі духоўнае самаўдасканаленне.

Па-трэцяе, як і раней, захоўвалася абшчынная гаспадарка. Пасады і абавязкі ў абшчыне перадаваліся з пакалення ў пакаленне ў спадчыну. На Усходзе, у адрозненне ад Еўропы, захоўваўся кантроль феодала над горадам. Земляробства тут было больш прадукцыйным, чым у Еўропе, што з'яўлялася дадатковай крыніцай улады і магутнасці феодалаў.

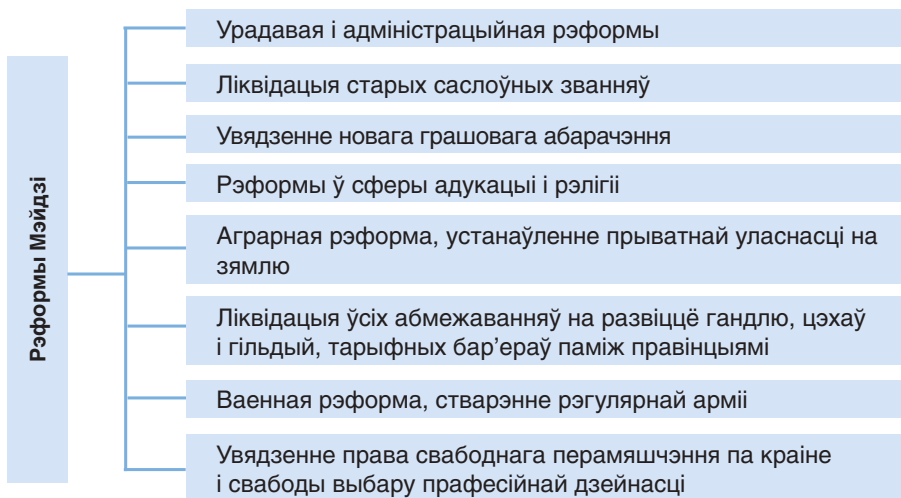
Існаваў таксама падзел людзей на касты альбо саслоўі. Асабліва жорсткая сістэма расслаення грамадства, яго рэлігійная, сацыяльная і прафесійная ўпарадкаванасць былі характэрныя для Індыі і Японіі. Саслоўная прыналежнасць усё больш не адпавядала маёмаснаму становішчу людзей.

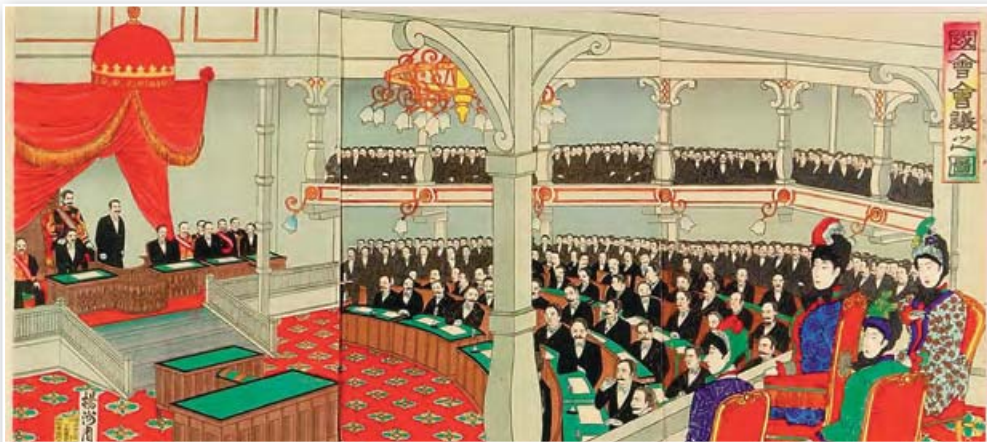
Еўрапейская экспансія ў краіны Азіі і Афрыкі стала магутным каталізатарам разбурэння асноў традыцыйнага грамадства і яго паступовай мадэрнізацыі на пра-

цягу XIX—XX стст. У XVI—XVIII стст. яны сутыкнуліся тварам у твар з еўрапейскай цывілізацыяй — напорыстай, прадпрымальнай і агрэсіўнай. Нават самыя магутныя дзяржавы, як, напрыклад, Індыя Вялікіх Маголаў, не змаглі супрацьстаяць чужаземцам і на доўгі час сталі залежнымі ад Еўропы. Менавіта ў гэтай няздольнасці аказаць дастойнае супраціўленне еўрапейскай экспансіі і праявіўся крызіс традыцыйнага ўсходняга грамадства.

У другой палове XIX ст. стаў відавочным прагрэсіруючы заняпад буйнейшых і пакуль незалежных краін Усходу. Кіруючыя колы Асманскай імперыі, Ірана, Егіпта, Японіі і Кітая спрабавалі нешта зрабіць у сувязі з пагрозай з боку еўрапейскіх дзяржаў. Яны бачылі выйсце ў рэформах, накіраваных на ўмацаванне цэнтральнай улады, і ў запазычанні навукова-тэхнічных дасягненняў Захаду. Але толькі Японіі ўдалося паспяхова ажыццявіць буржуазныя пераўтварэнні і наблізіцца ў пачатку XX ст. да ўзроўню еўрапейскіх дзяржаў.

Японія. Важнейшай падзеяй у гісторыі Японіі стала *Рэстаўрацыя Мэйдзі*, вядомая таксама як *Рэвалюцыя Мэйдзі 1868—1873 гг.*, у выніку якой была звергнута ўлада феадальнага дома Такугава і адноўлена імператарская ўлада. Пагроза з боку заходніх дзяржаў, якія спрабавалі падпарадкаваць Японію, прымусіла кіруючыя класы стаць на шлях умераных буржуазных рэформ Мэйдзі («асвечанае кіраванне»). Рэфарматары скасавалі феадальную ўласнасць на зямлю, ліквідавалі раздробленасць краіны на княствы і ўвялі прэфектуры, выдалі дэкрэт аб усеагульнай воінскай павіннасці, які пазбавіў самураяў іх манапольных прывілей. Была ўведзена адзіная судовая сістэма, адмяняліся абмежаванні для прадпрымальніцтва і гандлю. Па дзяржаўнай ініцыятыве пачалася індустрыялізацыя краіны, хутка ішоў працэс канцэнтрацыі капіталу і вытворчасці.

Выступленне імператара Муцухіта на пасяджэнні парламента ў 1890 г.
Мастак Таяхара Ціканобу. 1890 г.

У 1889 г. у Японіі была прынята канстытуцыя, якая праіснавала ў нязменным выглядзе да 1947 г. У краіне быў уведзены двухпалатны парламент з вельмі абмежаванымі функцыямі. Усёй паўнатай улады валодаў імператар. Яго асоба абвяшчалася свяшчэннай і недатыкальнай. Ніжняя палата прадстаўнікоў знаходзілася пад кантролем урада, які нёс адказнасць толькі перад імператарам.

У цэлым Японія ўзяла курс на мадэрнізацыю і пераход да новага, буржуазна-галаду, запазычыўшы ў Захаду многія яго дасягненні. Капіталістычная эканоміка стала паступова выціскаць феадальны ўклад.

Неўзабаве Японія пачала праводзіць агрэсіўную палітыку каланіяльных захопаў. Такая палітыка шмат у чым падсілкоўвалася адсутнасцю рэсурсаў для эканомікі, якая актыўна развівалася. Гэтая краіна перамагла Кітай у вайне 1894—1895 гг. і атрымала ад яго востраў Тайвань. Затым нанесла паражэнне Расіі ў руска-японскай вайне 1904—1905 гг. Згодна з Портсмутскім мірным дагаворам Японія замацавала за сабой Карэю, атрымала ад Расіі Паўднёвы Сахалін і права на арэнду кітайскіх портаў Порт-Артур і Дальні (цяпер — Люй-шунь і Далянь). Пасля гэтага Японія заняла месца ў шэрагу буйных каланіяльных дзяржаў і ператварылася ў самую магутную прамысловую і ваенную краіну Далёкага Усходу.

Кітай. Пасля паражэння ў «опіумнай вайне» 1840—1842 гг. Кітай пачаў ператварацца ў паўкалонію еўрапейскіх дзяржаў, якія разам з Японіяй навязалі яму ў канцы XIX ст. шэраг нераўнапраўных дагавораў.

У 1870—1880-я гг. у Кітаі з'явіліся першыя нацыянальныя прадпрыемствы, пачала фарміравацца нацыянальная буржуазія. Яе прадстаўнікі, а таксама патрыя-

Падзел Кітая замежнымі дзяржавамі.
Карыкатура. Мастак А. Меер. 1898 г.

*Якія персанажы прадстаўлены на карыкатуры?
З якой мэтай яна створана? Абгрунтуйце свой
адказ. Прыдумайце подпіс да карыкатуры.*

тычна настроеная знаць пачалі крытыкаваць існуючы лад. Цынская дынастыя зрабіла спробу ўмераных рэформ, аднак яны не былі падтрыманыя большай часткай феадальнага класа. Кітайскія патрыёты, якія выступалі за рэспубліканскую форму праўлення, стварылі тайную рэвалюцыйную арганізацыю — «Саюз адраджэння Кітая». У 1898—1901 гг. у Кітаі адбылося магутнае *паўстанне іхэтуаняў* супраць іншаземцаў. Яно было задушана, і залежнасць Кітая ад заходніх дзяржаў яшчэ больш узмацнілася, аж да таго, што Цыны абавязваліся прадухіляць у краіне любое выступленне супраць еўрапейцаў.

Індыя. Асаблівае значэнне для Англіі ў 1870—1880-я гг. набыла Індыя. Яе эканамічнае развіццё было цалкам падпарадкавана інтарэсам брытанскага капіталу. Тым не менш у краіне паступова фарміравалася свая, нацыянальная буржуазія. У 1885 г. прадстаўнікі інтэлігенцыі, якія атрымалі адукацыю ў Англіі (юрысты, урачы, журналісты, дзяржаўныя служачыя, землеўладальнікі), заснавалі арганізацыю *Індыйскі нацыянальны кангрэс (ІНК)*. Яны лаяльна ставіліся да каланіяльнага рэжыму, патрабавалі правядзення рэформ і ўдзелу ў кіраванні краінай. У пачатку XX ст. ІНК паставіў сваёй мэтай дабіцца прадастаўлення Індыі самакіравання ў межах Брытанскай імперыі мірнымі сродкамі.

Краіны Усходу ў эпоху «абуджэння Азіі». У пачатку XX ст. па краінах Усходу пракацілася хваля магутных антыкаланіяльных і рэвалюцыйных выступленняў, якія ўвайшлі ў гісторыю пад назвай *«абуджэнне Азіі»*.

У другой палове XIX ст. у вызваленчым руху адбыліся якасныя змены. Ён стаў набываць больш арганізаваныя формы сацыяльнага і антыкаланіяльнага пратэсту. Пад уплывам Захаду з'явіліся першыя грамадска-палітычныя арганізацыі

Карыкатура на младатурэцкі рэжым.
Часопіс «Шут», 1909 г.

Якім чынам младатуркі прымусілі Абдул-Хаміда II аднавіць канстытуцыю?

(Кітай, Іран, Турцыя) альбо з'яўляліся параўнальна развітымі ў сацыяльна-эканамічных адносінах, як, напрыклад, Індыя. Увасабленнем гэтага абуджэння сталі *рэвалюцыі ў Іране (1905—1911), Турцыі (1908), Кітаі (1911—1912), уздым нацыянальна-вызваленчага руху ў Індыі (1905—1908)*. У гэтых краінах пражывала абсалютная большасць насельніцтва Азіі.

Група рускіх і англійскіх афіцэраў
у Ісфахане. 1907 г.

Афрыка. Афрыка стала кантынентам класічнага каланіялізму. У пачатку XX ст. толькі дзве афрыканскія краіны — Ліберыя і Эфіопія — заставаліся незалежнымі дзяржавамі. Егіпет быў акупіраваны Англіяй, Паўднёва-Афрыканскі

і таварыствы культурна-асветніцкага характару, пачалі фарміравацца ідэалогіі нацыянальна-вызваленчага руху.

Носьбітамі ідэй нацыяналізму выступалі прадстаўнікі інтэлігенцыі, якія, у адрозненне ад феадальных правадыроў больш ранняга этапу антыкаланіяльнай барацьбы, арыентаваліся на еўрапейскія ўзоры грамадскага і дзяржаўнага ўладкавання. Яны былі актыўнымі прыхільнікамі абмежавання манархічнай улады, увядзення канстытуцыі, парламента, грамадзянскіх правоў і свабод, глыбокай мадэрнізацыі традыцыйнага грамадства. Асабліва хуткімі тэмпамі развіваліся тыя краіны Усходу, якія не былі яшчэ ператвораны ў калоніі

У Турцыі ў выніку рэвалюцыі 1908 г. была абвешчана канстытуцыйная манархія. У 1911 г. у Кітаі была звергнута імператарская ўлада, якая праіснавала больш за дзве тысячы гадоў. Часовым прэзідэнтам Кітайскай рэспублікі быў абраны вядомы рэвалюцыянер-дэмакрат *Сунь Ятсен*. У адрозненне ад Кітая і Турцыі антышахская рэвалюцыя ў Іране 1905—1911 гг. скончылася паражэннем. Нацыянальна-вызваленчую барацьбу індыйскага народа ў канцы XIX — пачатку XX ст. узначаліў ІНК, з якім звязана набыццё Індыяй незалежнасці ў сярэдзіне XX ст.

Афрыка ў 1914 г.

Бітва зулусаў з англічанамі.
Гравюра. 1879 г.

Палявыя работы (народнасць банту).
Фотаздымак. Канец XIX ст.

саюз карыстаўся самакіраваннем у складзе Брытанскай імперыі. Астатняя тэрыторыя кантынента была падзелена паміж капіталістычнымі дзяржавамі: Англіяй, Францыяй, Бельгіяй, Германіяй і Партугаліяй, якая валодала Анголай і Мазамбікам.

Калоніі і паўкалоніі з’яўляліся крыніцамі сыравіны і сферай укладання капіталу для дзяржаў-метраполій. Таннасць рабочай сілы і вялізныя сыравінныя рэсурсы калоній забяспечвалі еўрапейскім манаполіям высокія прыбыткі. Капіталы ўкладваліся ў здабыўную прамысловасць і чыгуначнае будаўніцтва, што прыводзіла да аднабокага развіцця эканомікі калоній: развіваліся толькі тыя галіны, якія прыносілі максімальныя прыбыткі каланізатарам.

1. Назавіце характэрныя рысы ўсходніх традыцыйных грамадстваў.
2. Параўнайце каланіяльную экспансію еўрапейскіх дзяржаў у XVI—XVIII стст. з каланіяльнай экспансіяй у XIX — пачатку XX ст. Чаму краіны Усходу не змаглі ёй супрацьстаяць?
3. Чаму Японія змагла прыйсці да мадэрнізацыі, ператварыцца ў адну з найбольш развітых дзяржаў свету і стаць у канцы XIX — пачатку XX ст. на шлях каланіяльнай экспансіі?
4. Ахарактарызуйце нацыянальна-вызваленчы рух у краінах Усходу ў першай палове XIX ст. Якія змены адбыліся ў другой палове XIX ст.? Чым яны былі абумоўлены?
5. Што абазначае паняцце «абуджэнне Азіі»? Прывядзіце факты, якія сведчаць пра абуджэнне Азіі.
6. Выкарыстоўваючы дадатковыя крыніцы інфармацыі, складзіце табліцу каланіяльных уладанняў у Афрыцы.

Краіна-метраполія	Каланіяльныя ўладанні ў Афрыцы
Бельгія	
ЗША	
Германія	
Вялікабрытанія	
Францыя	
Партугалія	
Іспанія	
Італія	

7. Растлумачце, чаму краіны Азіі і Афрыкі, якія дасягнулі ў мінулым высокага ўзроўню развіцця, у пачатку XX ст. альбо страцілі незалежнасць, альбо трапілі пад кантроль еўрапейскіх дзяржаў.

Які ўплыў на гістарычнае развіццё дзяржаў Азіі і Афрыкі зрабілі краіны Захаду?

З працы Л. С. Васільева «Гісторыя Усходу» (1993)

Пра капіталізм як прынцыпова іншы лад, які не прымаў традыцыйнае панаванне дзяржавы і выстаўляў у якасці альтэрнатывы прыватную ўласнасць і свабодны рынак, на традыцыйным Усходзе не магло быць гаворкі. Для гэтага не было ўмоў. І толькі ва ўнікальных абставінах Японіі такога кшталту ўмовы з'явіліся, дый тое далёка не адразу... Нягледзячы на ідэальна падрыхтаваную для гэтага японскім феадалізмам і канфуцыянскай культурай глебу, толькі два-тры стагоддзі хаця і схаваных, але вельмі энергічных сувязяў з еўрапейскімі каланізатарамі (галанцы і «галанская навука») спрыялі таму, што японская глеба стала прарастаць капіталістычнымі ўсходамі... Каланіяльная экспансія еўрапейцаў не расчышчала аўтаматычна ці амаль аўтаматычна... пры накіраваных дзеяннях каланізатараў шлях да капіталізму еўрапейскага тыпу... Наадварот, яна спарадзіла такое шалёнае супраціўленне традыцыйных структур Усходу, такую магутную хвалю ў адказ, што нават у нашы дні... цяжка даць абгрунтаваны прагноз, як і калі дасягне еўракапіталістычных стандартаў Усход у стадыі развіцця — калі гэта ўвогуле дасягальна.

Чаму, з пункта гледжання аўтара, у краінах Усходу не атрымаў развіцця капіталізм? Растлумачце, чаму Японія стала выключэннем з правіла.

§ 10. Завяршэнне каланіяльнага падзелу свету

Ключавая ідэя: каланіяльная палітыка еўрапейскіх дзяржаў выклікала бязлітаснае супраціўленне народаў Азіі і Афрыкі.

Другая палова XIX ст. — перыяд, калі вядучыя еўрапейскія дзяржавы ўзмацнілі сваю каланіяльную экспансію і саступілі ў барацьбе за тэрытарыяльны падзел свету. Еўрапейцы запанавалі ў новых калоніях і пачалі эксплуатаваць іх працоўныя і прыродныя рэсурсы.

Узмацненне каланіяльнай экспансіі ў Азіі і Афрыцы. Вядучай каланіяльнай дзяржавай свету з’яўлялася *Вялікабрытанія*, якая актыўна працягнула ў XIX ст. захоп новых уладанняў у Азіі і Афрыцы. Яна ўстанавіла кантроль над еўрапейскім марскім шляхам на Далёкім Усходзе, а таксама захапіла Адэн — горад на шляху да Чырвонага мора. У выніку «опіумнай вайны» 1840—1842 гг. англічане дабіліся адкрыцця Кітая для еўрапейцаў. У ходзе вайны яны захапілі Ганконг, затым Сінгапур. У гэты ж час была зроблена няўдалая спроба заваяваць Афганістан і Бірму. У выніку трэцяй англа-бірманскай вайны (1855) Бірма абвешчалася часткай Брытанскай імперыі.

Аднак асновай брытанскай каланіяльнай імперыі з’яўлялася Індыя. Кіруючыя колы Вялікабрытаніі надавалі ёй асаблівае значэнне і таму ўсяляк умацоўвалі там свае палітычныя і эканамічныя пазіцыі. Антыкаланіяльнае паўстанне сіпаяў, што ўспыхнула ў 1857 г., было жорстка падаўлена, пасля чаго англійскі ўрад ліквідаваў адміністрацыю *Ост-Індскай кампаніі* і ўзяў у свае рукі кіраванне Індыяй. Быў пакладзены пачатак правядзенню рэформ з мэтай умацавання саюзу з індыйскімі феадаламі. У 1876 г. на пышным дарбары (сход індыйскай знаці) каралева Вікторыя была абвешчана імператрыцай Індыі. У 1880 г. Англія ўстанавіла пратэктарат над Афганістанам, а ў 1882 г. акупавала Егіпет і тым самым устанавіла кантроль над важнейшай сусветнай артэрыяй — Суэцкім каналам.

Францыя таксама стварала сваю каланіяльную імперыю. У 1850-я гг. яна заваявала Індакітай. Пасля Крымскай вайны французы сур’ёзна ўмацавалі свае пазіцыі на Блізкім Усходзе. Ім удалося дабіцца канцэсіі на будаўніцтва Суэцкага канала, якое было завершана ў 1869 г. Будаўніцтва канала выклікала занепакоенасць у Англіі. Акрамя таго, Францыя актывізавала каланіяльную экспансію ў *Лацінскай Амерыцы*. У 1862 г. адбылася французская інтэрвенцыя ў Мексіку. Аднак ЗША прыгразілі вайной, і Францыя эвакуіравала свае войскі. У 1881 г. яна захапіла Туніс.

Расія з сярэдзіны XIX ст. умацоўвала свае пазіцыі на Далёкім Усходзе. У 1855 г., калі Японія адкрыла для Расіі свае межы, паміж дзвюма краінамі быў падпісаны дагавор аб размежаванні тэрыторый, паводле якога да Расіі адышла

Курыльская града. У 1875 г. быў аформлены іншы дагавор, згодна з якім Курылы адышлі да Японіі, а Сахалін, што знаходзіўся да гэтага ў сумесным валоданні Расіі і Японіі, адышоў да Расіі. У 1860 г. паміж Расіяй і Кітаем быў падпісаны Пекінскі трактат, які адмяняў нявыгадны для Расіі Нерчынскі дагавор 1689 г. Заснаванне Уладзівастока ў 1860 г. яшчэ больш узмацніла пазіцыі Расіі на Далёкім Усходзе.

Адначасова Расія ажыццяўляла экспансію ў Сярэднюю Азію, паколькі асцерагалася магчымага ўмацавання Англіі на сваіх паўднёвых рубяжах. У выніку паспяховых ваенных дзеянняў усе тры сярэднеазіяцкія дзяржавы — Кандскае ханства, Бухарскі эмірат і Хівінскае ханства — перайшлі пад кантроль Расійскай імперыі.

У 1885 г. успыхнуў канфлікт паміж Расіяй і Англіяй. У адказ на ўстанаўленне англійскага пратэктарату над Афганістанам Расія далучыла ў Сярэднюю Азію тэрыторыю Мервскага аазіса, што адкрывала ёй найкарацейшы шлях у Індыю. Рэакцыя Англіі была выключна варожай. Адбылося сутыкненне паміж рускімі і афганскімі войскамі. У выніку Расія адмовілася ад далейшай экспансіі, захаваўшы за сабой захопленыя тэрыторыі. Англа-рускае пагадненне 1907 г. аб размежаванні сфер уплыву ў Іране, Афганістане і Тыбеце згладзіла канфлікт паміж двюма краінамі.

Пазней за іншыя еўрапейскія дзяржавы на шлях каланіяльных заваяванняў стала *Германія*. Яна пачала іх у эпоху канцлерства Бісмарка пад ціскам фінансавых колаў і прамыслоўцаў. У адрозненне ад Англіі і Францыі нямецкая дзяржава не надавала належнай увагі засваенню калоній. Доўгі час гэта лічылася справай прыватных кампаній. Урад не клапаціўся пра засяленне калоній перасяленцамі з метраполіі, іх укараненне на новых землях.

Асноўным кірункам германскай экспансіі з’яўлялася Афрыка. Пасля таго як Германія заваявала паўднёва-ўсходнюю частку Афрыкі, Англія захапіла Радэзію, каб не дапусціць стварэння суцэльнага ланцуга нямецкіх калоній. Затым немцы падпарадкавалі тэрыторыю Того, Дагамею, Камерун і падышлі да ўладанняў Францыі і Бельгіі. Аднак паўсюль ім даставаліся землі з найменш каштоўнымі на той перыяд рэсурсамі, паўсюль яны натыкаліся на ўжо занятыя зоны. Германіі так і не ўдалося стварыць суцэльны ланцуг сваіх уладанняў у Афрыцы.

Англа-германскія супярэчнасці. Супярэчнасці паміж Англіяй і Германіяй абвастрыліся ў канцы 1890-х гг. Англію непакоіла не столькі каланіяльная экспансія Германіі, колькі рост яе эканамічнай моцы і будаўніцтва ваенна-марскога флоту. Гэта быў прамы выклік уладарцы мораў, якая вымушана была прыступіць да стварэння новага класа ваенных караблёў — лінкараў. Аднак немцы таксама заняліся іх будаўніцтвам, пазбавіўшы Англію бяспрэчнай перавагі. Неўзабаве пачаліся будаўніцтва падводнага флоту і сапраўдная гонка марскіх узбраенняў.

Усё гэта прывяло да таго, што канфлікты Англіі і Францыі ў каланіяльным пытанні адышлі на другі план. У 1899 г. яны падпісалі першае пагадненне аб размежаванні сфер уплыву ў адным са спрэчных рэгіёнаў Афрыкі. Судан і землі ў вярхоўі Ніла адышлі да Англіі, Францыя атрымала Экватарыяльную Афрыку. Была ліквідавана магчымасць узнікнення новага канфлікту. Англа-бурская вайна 1899—1902 гг. і ўпартасць Германіі ў сваіх каланіяльных прэтэнзіях падштурхнулі Англію і Францыю да яшчэ большага збліжэння. У 1904 г. яны падпісалі пагадненне, якое канчаткова размежавала іх каланіяльныя інтарэсы ў Афрыцы. Францыя прызнала права Англіі на Егіпет, а тая — права Францыі на Марока.

Антыкаланіяльная барацьба ў Азіі. Традыцыйнае грамадства аказвала сур’ёзнае супраціўленне еўрапейскай экспансіі. Антыкаланіяльныя паўстанні, як правіла, узначальвалі федалы і родаплемянныя правадыры, якія імкнуліся захаваць сваю ўладу і традыцыйныя парадкі.

Вайна за незалежнасць 1825—1830 гг. на востраве Ява (Інданезія) супраць Нідэрландаў прыняла характар рэлігійнай вайны за захаванне ісламу. Пад лозунгам джыхаду — барацьбы супраць «няверных» — аб’ядналіся сяляне, частка феадалаў і мусульманскае духавенства. Антыкаланіяльнае паўстанне ўзначаліў прынец Дыпанегора. Пасля задушэння паўстання галандцы былі вымушаны заключыць саюз з мясцовымі феадаламі.

Антыкаланіяльнае паўстанне 1857—1859 гг. у Індыі супраць Англіі пачалося з паўстання сіпаяў. Захапіўшы Дэлі, яны абвясцілі аднаўленне ўлады састарэлага Бахадур Шаха II, адсунутага англічанамі. Ён падпісаў заклік да насельніцтва Індыі паўстаць супраць англічан. Аднак не ўсе слаі індыйскага грамадства падтрымалі паўстанцаў. Некаторыя федалы перайшлі на бок англічан. Адсутнасць адзінага кіраў-

Паланенне прынца Дыпанегора
28 сакавіка 1830 г.,
якое завяршыла вайну 1825—1830 гг.
Мастак Н. Пінеман. 1835 г.

ніцтва, рознагалоссі і сваркі паміж паўстанцамі аслабілі іх. Гэта дазволіла Англіі жорстка задушыць паўстанне.

Англія імкнулася падпарадкаваць і негасцінны Афганістан. Першая англа-афганская вайна (1838—1842) скончылася для англічан поўным разгромам. Другая англа-афганская вайна (1878—1881) прывяла да таго, што англічане навязалі афганскаму эміру дагавор, згодна з якім ён адмаўляўся ад дыпламатычных стасункаў з іншымі дзяржавамі, аднак ва ўнутраных справах захоўваў поўную самастойнасць.

Антыкаланіяльная барацьба ў Афрыцы. У 1830 г. французская армія ўварвалася ў Алжыр, фармальна залежны ад Турцыі. У адказ на ўварванне ў краіне разгарнуўся паўстанцкі рух пад сцягам джихаду. Плямёны, якія падняліся супраць французаў, выбралі сваім эмірам Абд аль-Кадыра, прадстаўніка знатнага алжырскага роду. У 1834 г. ён разбіў французаў і прымусіў іх падпісаць мірны дагавор, аднак французы, набіраўшы сілы, аднавілі вайну. У 1847 г. эмір быў вымушаны здацца, і яго выслалі за межы краіны. Алжыр да 1962 г. заставаўся ўладаннем Францыі.

У 1867 г. у Эфіопію ўварвалася англійская армія. У вырашальнай бітве, страціўшы ўсяго двух салдат, яна разбіла шматтысячную армію эфіопскага імператара. Аднак англічане, акружаныя суровай прыродай і ваража настроеным насельніцтвам, былі вымушаны пакінуць краіну. Неўзабаве пратэктарат над Эфіопіяй паспрабавала ўстанавіць Італія. У 1895—1896 гг. грывнула Першая італа-эфіопская вайна. У некалькіх бітвах армія Менеліка II, правіцеля Эфіопіі, разграміла італьянскія войскі. У бітве пры Адуа італьянцы страцілі каля 11 тыс. салдат. Пасля гэтага скрышальнага паражэння Італія была вымушана заключыць мірны дагавор з Эфіопіяй, прызнаўшы яе незалежнасць.

Вайна бураў за незалежнасць займае асаблівае месца ў гісторыі нацыянальна-вызваленчага руху. *Буры*, нашчадкі галандцаў, якія перасяліліся ў Паўднёвую Афрыку ў XVII ст., былі выціснуты англічанамі ў пачатку XIX ст. з Капскай зямлі і заснавалі на новых тэрыторыях, населеных негрыянскімі народамі, свае рэспублікі — Трансвааль і Аранжавую Свабодную дзяржаву. Буры вялі жорсткую барацьбу з мясцовым афрыканскім насельніцтвам і фактычна нічым не адрозніваліся ад еўрапейскіх каланізатараў. У 1899 г. Англія развязала

Менелік II, князь Шоа
і імператар Эфіопіі,
абараніў незалежнасць краіны.
Фотаздымак. 1878 г.

вайну супраць незалежных рэспублік. У 1903 г. англічане падпарадкавалі іх сваёй уладзе, але гэта каштавала ім 28 тыс. чалавек забітымі. У 1910 г. бурскія каланісты аб'ядналіся з англічанамі ў межах адзінай дзяржавы — *Паўднёва-Афрыканскага Саюза*, які атрымаў статус дамініёна Брытанскай імперыі.

З канца XIX ст. пачаўся новы этап антыкаланіяльнай барацьбы, звязаны з фарміраваннем у нетрах каланіяльнага і паўкаланіяльнага грамадства нацыянальнай буржуазіі.

У канцы XIX ст. еўрапейскія краіны завяршылі тэрытарыяльны падзел свету. Дзяржавы Азіі і Афрыкі падзяліліся на дзве катэгорыі: **калоніі** і **паўкалоніі**. Калоніямі былі Індыя, Інданезія, Бірма, пераважная большасць афрыканскіх краін. Паўкалоніямі з'яўляліся Кітай, Іран, Турцыя і інш. Японія, Непал, Афганістан і Эфіопія дзякуючы майстэрскай знешняй палітыцы і бязлітаснай барацьбе захавалі незалежнасць. XIX ст. стала часам магутных вызваленчых паўстанняў у калоніях і ўпартага супраціўлення незалежных дзяржаў. Колоніі змагаліся за аднаўленне незалежнасці, а незалежныя краіны — за захаванне ўласнай дзяржаўнасці і традыцыйнага ладу.

1. Дайце агульную характарыстыку краін Азіі і Афрыкі ў сярэдзіне XIX ст.
2. Складзіце табліцу «Станаўленне каланіяльных імперый у другой палове XIX ст.».

Краіна-метраполія	Каланіяльныя ўладанні
Вялікабрытанія	
Францыя	
Германія	
Бельгія	

3. Якія дзяржавы Азіі і Афрыкі захавалі сваю незалежнасць? Чаму яны здолелі супрацьстаяць дзяржавам-захопніцам? Якія формы і метады антыкаланіяльнага пратэсту выкарыстоўвалі краіны, што зазналі каланіяльныя захопы?
4. Растлумачце значэнне паняцця «каланіялізм», звярнуўшы ўвагу на храналагічныя рамкі; прычыны каланіяльных заваяванняў; станаўленне каланіяльных імперый; формы і метады каланіяльнага кіравання; трансфармацыю каланіялізму на працягу гісторыі.

Чаму другая палова XIX ст. стала перыядам, калі ўсе вядучыя сусветныя дзяржавы актывізавалі сваю каланіяльную экспансію і ўступілі ў барацьбу за перадзел свету?

Пяняцце — гэта форма рацыянальнага пазнання, форма мыслення, якая адлюстроўвае прадметы ў іх істотных прыкметах, гэта значыць тое, у чым прадметы падобныя адзін да аднаго альбо чым яны адрозніваюцца. *Істотнымі прыкметамі* з'яўляюцца тыя, якія характарызуюць унутраную прыроду прадмета. Для абазначэння пяняцця выкарыстоўваюць слова **тэрмін**. Калі неабходна ўстанавіць, чым адно пяняцце адрозніваецца ад іншага, патрабуецца **вызначэнне** (дэфініцыя). Для таго каб вызначыць пяняцце, дастаткова паказаць на адметныя істотныя прыкметы прадметаў, адлюстраваных у дадзеным пяняцці. Даць вызначэнне пяняццю — значыць раскрыць змест пяняцця. Пры фармуляванні вызначэння варта прытрымлівацца правілаў вызначэння пяняццяў.

§ 10-1

§ 10-2

§ 10-3

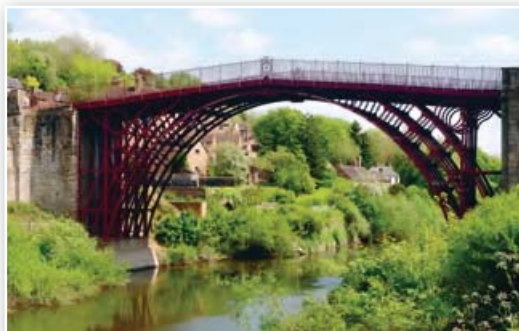
§ 11. Навука, літаратура і мастацтва ў XIX ст.

Ключавая ідэя: прамысловая рэвалюцыя і сацыяльныя ўзрушэнні XIX стагоддзя значна паўплывалі на развіццё мастацтва і навукі, якія сталі прадукцыйнай сілай.

Тэхнічны прагрэс стымуляваў развіццё навукі, якая, у сваю чаргу, садзейнічала ўдасканаленню прамысловай вытворчасці і мяняла звыклых веды людзей пра навакольны свет. Біблейскія ўяўленні аб паходжанні чалавека і Сусвету падпалі пад скрышальную крытыку.

Уплыў тэхнічнага прагрэсу на грамадства. Пераход да фабрычнай вытворчасці і вынаходніцтва паравога рухавіка ў канцы XVIII ст. сталі важнейшай прычынай тэхнічнага прагрэсу ў прамысловасці. Разнастайныя новаўвядзенні ў сферы металургіі, выкарыстанне электрычнасці і з'яўленне хімічнай прамысловасці пачалі пачатак новаму этапу ў развіцці тэхнікі. Яго адметнай рысай была вытворчасць машын пры дапамозе іншых машын. Тэхнічны прагрэс прывёў да вялізных змен у жыцці еўрапейскага грамадства.

Машыны сталі часткай штодзённага жыцця людзей і зрабілі ўплыў на іх лад жыцця, на духоўную і матэрыяльную культуру. Патрэбы гандлю і фабрычна-заводскай прамысловасці выклікалі сапраўдны пераварот у развіцці сродкаў транспарту і сувязі.

Першы ў свеце чыгунны арчны мост.
Вялікабрытанія. 1781 г. Помнік Сусветнай спадчыны
ЮНЕСКА

Самалёт братоў Райт. Пачатак XX ст.

Параходы, цягнікі і аўтамабілі, шашэйныя дарогі, каналы, чыгуначныя тунэлі і масты, тэлеграфныя лініі мянялі аблічча чалавечай цывілізацыі, збліжалі краіны, гарады і кантыненты.

Адначасова ўдасканалвалася і ваенная тэхніка. З'явіліся новыя тыпы агнястрэльнай зброі. Шведскім навукоўцам і прадпрымальнікам *А. Нобелем* былі распрацаваны і запушчаны ў вытворчасць новыя віды выбуховых рэчываў. У сярэдзіне 1870-х гг. больш

як паўтара дзясятка заводаў Нобеля выпускалі тысячы тон дынаміту за год. Дынаміт выкарыстоўваўся не толькі ў горнай справе, але таксама быў прыняты на ўзбраенне ў еўрапейскіх арміях. Напярэдадні Першай сусветнай вайны развіцця краіны валодалі вялізнымі ваенна-марскімі суднамі і баявымі самалётамі. Стваральныя і разбуральныя сілы грамадства, знаходзячыся ў непарыўным адзінстве, супярэчліва ўплывалі на лёс Еўропы.

Развіццё навукі. XIX стагоддзе стала часам узнікнення новых навук, сярод якіх асаблівае месца занялі навука аб электрычнасці і мікрабіялогія. Адкрыццё *М. Фарадэем* электрамагнітнай індукцыі дазволіла прыступіць да стварэння электрарухавіка. *Л. Пастэр* заклаў асновы мікрабіялогіі (навука аб мікраарганізмах) і імуналогіі (навука аб ахоўных уласцівасцях арганізма). Ён распрацаваў спосабы стэрылізацыі і пастэрызацыі прадуктаў, прапанаваў метады засцерагальных прышчэпак супраць многіх хвароб і ажыццявіў першую прышчэпку чалавеку.

Сапраўдны пераварот у навуцы зрабілі работы англійскага вучонага-натураліста *Ч. Дарвіна* «Паходжанне відаў шляхам натуральнага адбору» і «Паходжанне чалавека і палавы адбор». Навуковец прыйшоў да высновы, што ўся жывая прырода не была створана аднаактова, а паступова сфарміравалася ў працэсе працяглай эвалюцыі, і што далёкімі продкамі людзей былі малпападобныя істоты.

Дарвінаўскі прынцып натуральнага адбору і барацьбы відаў за выжыванне моцна паўплываў не толькі на біялогію, але і на навуку аб грамадстве. Гісторыкі, філосафы, эканамісты звярталіся да гэтага прынцыпу як да ўніверсальнага закону, згодна з якім перамагаюць самыя моцныя, карысныя і здольныя. Так узнік *сацыял-дарвінізм*, які распаўсюдзіў метады эвалюцыйнай тэорыі на працэсы грамадскага развіцця. Аднак глыбока веруючыя людзі расцанілі тэорыю Дарвіна як атэістычную выдумку, паколькі яна супярэчыла біблейскай легендзе аб стварэнні свету.

На рубяжы XIX—XX стст. незвычайна пашырыліся ўяўленні чалавека пра Сусвет. Менавіта тады былі закладзены асновы будучай навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, звязаныя з адкрыццём электрамагнітных хваляў і з'явы радыеактыўнасці,

а таксама з распрацоўкай тэорыі будовы атама. Вялізны ўнёсак у гэтыя галіны навукі зрабілі нямецкія, рускія, англійскія і французскія навукоўцы. Тэорыя адноснасці *А. Эйнштэйна* пашырыла класічныя ўяўленні аб будове свету, заснаваныя на законах механікі Ньютана.

Развіццё культуры. Мастацкая культура ў першай палове XIX ст. развівалася пад уплывам Французскай рэвалюцыі, ва ўмовах жорсткага і карыслівага індустрыяльнага свету і буржуазнага грамадства. Своеасаблівай творчай рэакцыяй на гэта стаў **рамантызм**, які склаўся ў канцы XVIII ст. амаль адначасова ў Германіі, Англіі, Францыі і Расіі. Да 1795 г. адносіцца з'яўленне гэтага тэрміна ў працах нямецкага філосафа *Ф. Шлегеля*.

У аснове рамантызму знаходзіцца ўяўленне аб супрацьстаянні двух светаў — ідэальнага і рэальнага. Для рамантыкаў ідэал — гэта нешта цудоўнае і дасканалое, але ў той жа час таямнічае, недасягальнае і неспасцігальнае розумам. Рэчаіснасць, наадварот, канкрэтная, нізкая і брыдка. Паміж ёю і ідэалам — непераадольная бездань. Адсюль і разуменне мэты мастацтва: «Мастацтва не ёсць выяўленне рэчаіснасці, а шуканне ідэальнай праўды» (*Ж. Санд*). Рэальнаму свету, штодзённаму жыццю і маралі буржуазнага грамадства рамантыкі супрацьпастаўлялі свет паэтычнай мары, культ рыцарства, лідара і правадыра, які накіроўвае цёмную аморфную масу, зліццё з прыродай і народнай стыхіяй. Рамантыкі выказвалі вялікі інтарэс да гісторыі. Аднак яны не разглядалі яе падзеі як прыклады для сучаснасці. У цэнтры іх увагі былі пераломныя гістарычныя эпохі, шырокія народныя рухі і, натуральна, рамантычны герой-лідар.

Рамантычны кірунак у літаратуры быў прадстаўлены такімі вядомымі асобамі, як *Э. Т. А. Гофман* і *Г. Гейнэ* (Германія); *Дж. Байран* і *В. Скот* (Англія); *В. Гюго* і *Ж. Санд* (Францыя); *А. Міцкевіч* (Польшча); *А. С. Пушкін* і *М. Ю. Лермантаў* (Расія). У музыцы прадстаўнікамі рамантызму былі *Ф. Шуберт* (Аўстрыя), *Р. Шуман* (Германія), *Г. Берліёз* (Францыя), *Ф. Шапен* (Польшча); у жывапісе — *Т. Жэрыко*, *Э. Дэлакруа* (Францыя) і многія іншыя.

У 1830—1840-я гг. у мастацтве з'явіўся іншы кірунак — **рэалізм**. Ён складаўся паралельна і ва ўзаемадзеянні з рамантызмам. Няцяжка знайсці рысы рэалізму ў творчасці *Дж. Байрана*, *Г. Гейнэ*, *В. Скота* і іншых буйнейшых прадстаўнікоў рамантызму. Супрацьстаянне паміж рамантызмам і рэалізмам пачалося з сярэдзіны XIX ст.

Дождж, пара і хуткасць. Мастак *У. Цёрнер*. 1844 г.
Адзін з першых прыкладаў імпрэсіянізму і вобраз, які сведчыць пра захапленне ў XIX ст. цудоўнай прыродай і сілай машын

Вагон трэцяга класа.
Мастак А. Дам'е. 1862 г.
Творчасць А. Дам'е стала адной з вяршынь
крытычнага рэалізму

Прадстаўнікі рамантызму апісвалі выключныя характары ў выключных абставінах, а рэалізму — тыповыя характары ў тыповых абставінах. Такімі абставінамі для рэалістаў былі перш за ўсё сацыяльныя ўмовы. Яшчэ адной важнай рысай рэалістычнага мастацтва з'яўлялася крытычнае выяўленне недахопаў і болевых кропак сучаснага яму грамадства.

Стаўленне рамантыкаў і рэалістаў да фактаў сацыяльнай несправядлівасці было аднолькава адмоўным. Аднак рамантыкі выяўлялі свае адносіны да якога-небудзь пэўнага факта праз бунт. Рэалісты ж спрабавалі перш за ўсё раскрыць прычыны, якія спарадзілі гэты факт, гэта значыць падыходзілі да яго з навуковых пазіцый.

Вялікую ролю ў развіцці рэалістычнага мастацтва адыгралі навуковыя адкрыцці XIX ст. Напрыклад, вучэнне аб эвалюцыі відаў адбілася ў самым значным дасягненні еўрапейскага рэалізму — «Чалавечай камедыі» А. дэ Бальзака. Письменнік лічыў, што ў чалавечым грамадстве заўсёды будуць існаваць разнастайныя віды, гэтак жа як існуюць яны ў жывёльным царстве.

На пісьменнікаў вялікае ўздзеянне аказалі гістарычныя працы еўрапейскіх навукоўцаў, якія сфармулявалі ўяўленне пра класы і класавую барацьбу. Яны апісвалі жыццёвыя калізіі як вынік уплыву многіх фактараў і прызнавалі дасягненні сучаснай ім навукі.

Яркімі прадстаўнікамі рэалізму ў літаратуры былі А. дэ Бальзак (Францыя) і Ч. Дыкенс (Англія), у жывапісе — французскія мастакі А. Дам'е, Г. Курбе і інш. У другой палове XIX ст. з'явіўся новы лідар рэалістычнай літаратуры Г. Флабер. А ў Расіі ў гэты час склалася сусветна вядомая школа рускага рамана, выдатнымі прадстаўнікамі якой былі Л. М. Талстой і Ф. М. Дастаеўскі.

«Эпоха канца стагоддзя». Пад такой назвай увайшоў у гісторыю перыяд у развіцці еўрапейскай культуры ад франка-прускай вайны 1870—1871 гг. да Першай сусветнай вайны. Гэта быў час крызісу многіх каштоўнасцей, народжаных эпохай Асветніцтва. Еўрапейскія мысліцелі больш трагічна ўспрымалі навакольны свет, прадчуваючы будучыя сацыяльныя ўзрушэнні і сусветныя войны. Таксама гэты перыяд еўрапейскай гісторыі называюць Пекнай эпохай (*Бель эпок*), што характарызуецца эканамічным ростам, росквітам навукі і мастацтва, якія былі перапынены вайной.

Індустрыялізацыя выклікала шмат новых з’яў і праблем. Па меры ўскладнення сацыяльнага быцця і паскарэння жыццёвых рытмаў у людзей з’явілася адчуванне страты трываласці і стабільнасці. Пашыраліся песімістычныя настроі, ідэалізацыя мінулага і непрыняцце ўсяго новага. Гэта паслужыла пажыўным асяроддзем для ірацыяналізму, містыкі, нявер’я ў прагрэс. У той жа час поспехі ў сферы навукі, тэхнікі і матэрыяльнай вытворчасці стваралі аснову для нязломнага аптымізму, веры ў прагрэс і магчымасць вырашэння ўсіх пытанняў з дапамогай навукі і розуму. Вынікамі такіх настройў сталі культ сілы, цяга да буржуазнага прадпрыемальніцтва, адмаўленне ад многіх традыцый і каштоўнасцей.

З 1880-х гг. да Першай сусветнай вайны практычна ва ўсіх краінах заходняга свету шырокае распаўсюджанне атрымаў стыль мадэрн. Якія асаблівасці гэтага стылю? Падбярыце ілюстрацыі, якія прадстаўляюць стыль мадэрн у розных відах мастацтва.

Сімвалізм — адна з найбольш устойлівых плыняў у мастацтве і літаратуры Заходняй Еўропы канца XIX ст. Яго прызнаным лідарам з’яўляўся *С. Малармэ*. Галоўная каштоўнасць для сімвалістаў — неспазнанае, якое хаваецца як у самім чалавеку, так і ў навакольным свеце. Менавіта яно і з’яўляецца жаданым аб’ектам выяўлення. Яго немагчыма растлумачыць з пазіцый розуму, а можна выказаць толькі ў туманных сімвалах — знаках і вобразах. Сімвалісты былі ўпэўненыя ў бясціллі розуму. Мастакі-сімвалісты нярэдка малявалі на палотнах фантастычны страшны свет сваіх уяўленняў як бачнае адлюстраванне падсвядомасці. Некаторыя крытыкі сімвалізму назвалі такі падыход да адлюстравання ўнутранага і вонкавага свету чалавека *дэкадансам* — упадніцкай культурай. Паняцце дэкадансу распаўсюдзілася і на іншыя падобныя плыні. Буйнейшымі прадстаўнікамі сімвалізму былі французскі мастак *А. Рэдон*, бельгійскія паэты і драматургі *Э. Верхарн*, *М. Метэрлінк*, англійскі пісьменнік *О. Уайльд*.

Баллотная кветка. З серыі «Прысвячэнне Гою».
Мастак А. Рэдон. Літаграфія. 1885 г.

Творчасць Рэдона стала сапраўдным маніфестам сімвалізму

Цыкламен. Мастак Г. Абрышт. 1895 г.
Гэтая лінія, якую назвалі «ўдарам бізуна»,
стала візітнай карткай мадэрну

Адным з кірункаў дэкадансу з’яўляўся таксама *натуралізм*. Ён адлюстроўваў пратэст супраць мастацтва, якое ўсё прыхарошвае. Выдатным прадстаўніком натуралізму быў Э. Заля, які ў сваіх раманах распаўсюдзіў законы прыроды на грамадства.

Пад уплывам сімвалізму ў еўрапейскім і амерыканскім мастацтве канца XIX — пачатку XX ст. сфарміраваўся *мадэрн*. Яго аснову складала ідэя сінтэзу розных мастацкіх стыляў. Ідэалам падобнага сінтэзу лічылася архітэктура. Невыпадкава наватарамі ў сферы мадэрну выступілі архітэктары — В. Арта і А. ван дэ Вельдэ ў Бельгіі і А. Гаўдзі ў Іспаніі.

У розных краінах мадэрн праяўляўся па-свойму і меў розныя назвы: у Францыі — ар-нуво, у Германіі — югендстыль, у ЗША — тыфані, у Расіі — мадэрн і г. д. У рамках мадэрну атрымалі шырокае распаўсюджанне кніжныя і часопісныя графіка, афіша і плакат (А. Тулуз-Латрэк у Францыі). Пачатак XX ст. характарызуецца пераглядам класічных традыцый у мастацтве.

З’явілася вялікая колькасць стыляў, якія адрозніваліся імкненнем да новых рашэнняў у рэалізацыі творчых ідэй. Амаль усе новыя кірункі мелі нязвыклых, а часам і экзатычныя назвы: *футурызм*, *сюррэалізм*, *абстракцыянізм*, *экспрэсіянізм*, *кубізм*, *супрэматызм*, *фавізм*, *дадаізм* і г. д. Пазней сукупнасць гэтых мастацкіх кірункаў сталі называць *авангардным мастацтвам*. Найбольшае распаўсюджанне ў мастацкай творчасці атрымаў *футурызм*. Футурызм выявіў розныя ідэалагічныя тэндэнцыі: ад прафашысцкіх ідэй (італьянец Г. Д’Анунцыа) да адданасці Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Расіі (У. У. Маякоўскі, В. У. Хлебнікаў). Цэнтральнай тэмай у яго філасофіі і эстэтыцы стаў культ гвалту і сілы. Футурысты апявалі век тэхнікі і гарадской цывілізацыі, адмаўлялі сельскія матывы як увасабленне застою ў мастацтве. Пратэст супраць соннага і манатоннага жыцця выклікаў сімпатыі ў пэўнай часткі інтэлігенцыі, прадстаўнікоў розных плыняў у мастацтве.

1. Растлумачце, чаму XIX стагоддзе называюць стагоддзем навукі. Аформіце свой адказ у выглядзе абагульняючай табліцы «Навуковыя дасягненні і тэхнічныя адкрыцці XIX — пачатку XX ст.».

Дата	Імя вынаходніка	Навуковае адкрыццё

2. З 1800 па 1900 г. колькасць еўрапейцаў вырасла з 186,6 млн да 398,8 млн чалавек, гэта значыць у 2,1 раза. З чым гэта было звязана?
3. Якія фактары садзейнічалі таму, што ў XIX ст. у еўрапейскіх краінах пачалі складацца нацыянальныя сістэмы адукацыі, прымацца законы аб абавязковай пачатковай адукацыі?
4. Складзіце топ-10 навуковых адкрыццяў і тэхнічных вынаходніцтваў, якія паўплывалі на развіццё сучаснага свету.
5. Параўнайце рамантызм, рэалізм, сімвалізм па наступным плане: а) перыяд узнікнення; б) тыповыя героі; в) асноўныя сюжэты.
6. Растлумачце сувязь паміж рэвалюцыйнымі пераўтварэннямі ў свеце і з'яўленнем авангарднага мастацтва. Супраць чаго пратэставалі авангардысты?

У мастацтве XIX — пачатку XX ст. адначасова існавала некалькі розных стыляў і кірункаў. Пры гэтым яны развіваліся не толькі ў Заходняй Еўропе, але і ў ЗША і Расіі. Чым вы можаце патлумачыць гэтыя факты?

З працы «Абгрунтаванне і маніфест футурызму» Ф. Т. Марынеці (1909)

3. Мы маем намер апець агрэсіўнае дзеянне.

<...>

7. Прыгажосць можа быць толькі ў барацьбе. Ніякі твор, пазбаўлены агрэсіўнага характару, не можа быць шэдэўрам. Паззію трэба разглядаць як шалёную атаку супраць невядомых сіл, каб скарыць іх і прымусіць схіліцца перад чалавекам...
8. Мы будзем усхваляць вайну — адзіную гігіену свету, мілітарызм, патрыятызм, разбуральныя дзеянні вызваліцеляў, прыгожыя ідэі, за якія не шкада памерці...
9. Мы разбурым музеі, бібліятэкі, навучальныя ўстановы ўсіх тыпаў, мы будзем змагацца супраць маралізму, фемінізму, супраць усялякай апартуністычнай альбо ўтылітарнай баязлівасці...

Да чаго заклікалі футурысты? Чаму адразу пасля апублікавання маніфест Марынеці стаў прадметам шырокай крытыкі і атрымаў негатыўныя ацэнкі? У чым заключаецца адказнасць дзеячаў культуры перад грамадствам?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Філіпа Тамаса Марынеці (1876—1944) — італьянскі пісьменнік, паэт. Разглядаў футурызм не толькі як кірунак у мастацтве, але перш за ўсё як новую ідэалогію. Падтрымаў прыход фашысцкай партыі да ўлады ў Італіі. У 1942 г. ваяваў на тэрыторыі СССР у складзе італьянскага экспедыцыйнага корпуса.

§ 12. Першая сусветная вайна як рубажны перыяд у еўрапейскай гісторыі

Ключавая ідэя: па сваіх непасрэдных і адкладзеных выніках, па глыбіні ўздзеяння на развіццё сучаснага грамадства Першая сусветная вайна не мела сабе роўных ва ўсёй папярэдняй гісторыі чалавецтва.

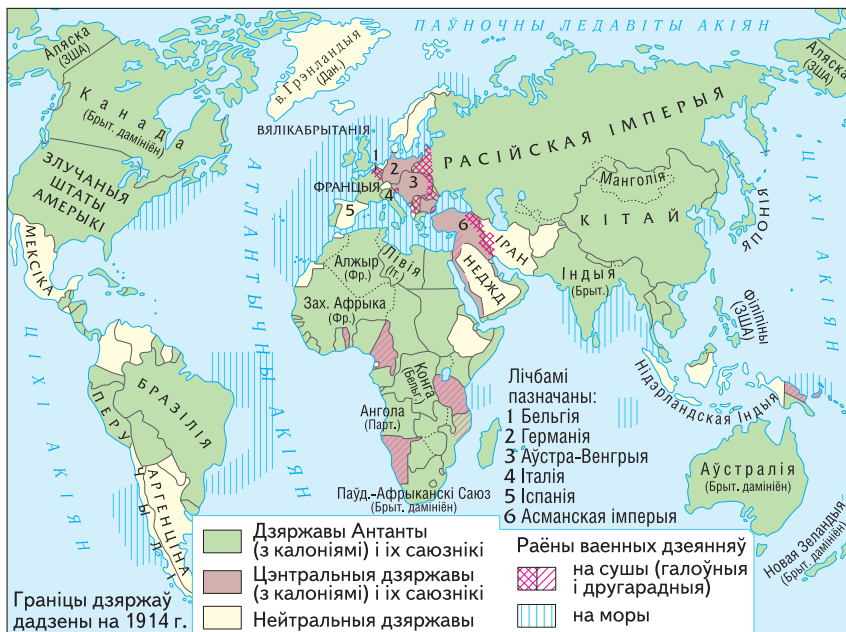
Першая сусветная вайна — адна з буйнейшых у гісторыі чалавецтва. У ёй удзельнічала 38 дзяржаў. Два ваенна-палітычныя блокі, якія ствараліся на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў, супрацьстаялі адзін аднаму. З аднаго боку гэта былі краіны *Антанты* — Англія, Францыя і Расія, з іншага — Германія, Аўстра-Венгрыя і іх саюзнікі — *Цэнтральныя дзяржавы*. Ваенныя дзеянні ішлі на сушы на тэрыторыі двух кантынентаў (Еўразія і Афрыка) і на моры. На палях бітваў ваявала каля 70 млн чалавек. Вынікамі вайны сталі гібель каля 10 млн чалавек, вялікія матэрыяльныя страты ўсіх краін, якія ваявалі. Вайна так і не вырашыла ўсіх супярэчнасцей паміж буйнейшымі імперыялістычнымі краінамі, а стала перадумовай для новай, яшчэ больш страшнай і разбуральнай Другой сусветнай вайны.

Прычыны вайны. *Першая сусветная вайна* стала вынікам супярэчнасцей паміж буйнейшымі еўрапейскімі дзяржавамі. Іх саперніцтва з-за чужых тэрыторый і рынкаў збыту прывяло да сутыкнення і зрабіла агульнасусветны канфлікт непазбежным. Лідары прамысловасці, фінансісты, фабрыканты, на чых прадпрыемствах выраблялася зброя, імкнуліся атрымліваць усё больш высокія прыбыткі. Палітычныя дзеячы, якія выказвалі іх інтарэсы, прымусілі свет уступіць у вайну.

Сусветнай трагедыі, якая пачалася ў 1914 г., папярэднічалі шматлікія ваенна-палітычныя крызісы канца XIX — пачатку XX ст. Буйнейшымі з іх былі японо-кітайская, англа-бурская, руска-японская і Балканскія войны.

Забойства Франца Фердынанда.
Ілюстрацыя ў італьянскай газеце «Даменіка дэль Кар’ера» ад 12 ліпеня 1914 г.
Мастак А. Бельтрамэ

Кааліцыі дзяржаў і раёны ваенных дзеянняў у Першай сусветнай вайне

Непасрэднай нагодай для вайны стала забойства 28 чэрвеня 1914 г. наследніка аўстра-венгерскага трона *Франца Фердынанда*. Акт тэрору здзейснілі члены падпольнай арганізацыі (сербы па нацыянальнасці, якія змагаліся за далучэнне Босніі да Сербіі) у баснійскім горадзе Сараева. Аўстра-Венгрыя вырашыла «правучыць» Сербію, якая не мела прамога дачынення да тэрарыстычнага акту, і выставіла ёй невыканальныя патрабаванні. З гэтага часу і да пачатку ваенных дзеянняў Аўстра-Венгрыя і Германія прад'яўлялі краінам Антанты толькі ўльтыматумы. 28 ліпеня Аўстра-Венгрыя аб'явіла вайну Сербіі, разлічваючы на лакальны ваенны канфлікт. Расія, якая падтрымлівала Сербію і раней, пачала мабілізацыю.

Нават у той час яшчэ можна было пазбегнуць сусветнай вайны. Аднак Германія лічыла, што надышоў спрыяльны момант для таго, каб расправіцца з Францыяй на захадзе, пакуль марудлівая Расія не разгарнула свае ўзброеныя сілы на ўсходзе. Яна ва ўльтыматыўнай форме запатрабавала ад Расіі спыніць мабілізацыю і, не чакаючы адказу, 1 жніўня 1914 г. аб'явіла ёй вайну. Затым Германія прад'явіла ўльтыматум Бельгіі, запатрабаваўшы для сваіх войскаў свабоднага праходу да французскай мяжы. Трэцяга жніўня Германія аб'явіла вайну Францыі. Як толькі нямецкія войскі перайшлі бельгійскую мяжу, Вялікабрытанія 4 жніўня аб'явіла вайну Германіі. Праз два дні Аўстра-Венгрыя аб'явіла вайну Расіі. Шлях да міру

быў адрэзаны. Еўропа на доўгі час стала тэатрам адной з самых крывавых бітваў у гісторыі чалавецтва.

Да нашых дзён не сціхаюць спрэчкі аб адказнасці за развязванне Першай сусветнай вайны. Першапачаткова вінаватай лічылі Германію. Яна парушыла нейтралітэт Бельгіі, гарантам якога з’яўлялася разам з іншымі еўрапейскімі дзяржавамі. Яна ж першай аб’явіла вайну Францыі і Расіі, пачала актыўныя ваенныя дзеянні на захадзе і па ўмовах Версальскага мірнага дагавора была вінаватая ў развязванні вайны. Аднак з часам стала відавочна, што праблема адказнасці нашмат больш складаная, чым лічылася першапачаткова. Большасць гісторыкаў прытрымліваюцца пункта гледжання, што ў развязванні Першай сусветнай вайны ў той ці іншай ступені вінаватыя ўсе галоўныя яе ўдзельнікі.

Ход ваенных дзеянняў і асноўныя бітвы. Ваенны план Германіі, распрацаваны пад кіраўніцтвам начальніка генеральнага штаба нямецкай арміі генерала А. фон Шліфена, прадугледжваў кароткачасовую «маланкавую вайну». Нямецкае камандаванне разлічвала нанесці скрышальны ўдар па Францыі, разграміць яе і ўсе вызваленыя ўзброеныя сілы кінуць на ўсход супраць Расіі. Галоўным для Германіі было не дапусціць вайны на два франты, не апынуцца заціснутай паміж сваімі праціўнікамі. Аднак у першыя ж месяцы вайны гэты план пацярпеў крах.

Акупіраваўшы Люксембург і большую частку Бельгіі, якая аказала супраціўленне агрэсару, германскія войскі ўварваліся на тэрыторыю Паўночнай Францыі і сталі хутка рухацца да Парыжа. Прэзідэнт і французскі ўрад падрыхтаваліся да пераезду на поўдзень. Лёс Парыжа, ды і ўсёй Францыі, здавалася, вісеў на валаску. У гэты час рускія войскі ўварваліся на тэрыторыю Усходняй Прусіі. І хаця яны пацярпелі сур’ёзнае паражэнне пад Таненбергам у *жніўні 1914 г.*, ім усё ж удалося адцягнуць увагу немцаў ад Заходняга фронту. Перамога на ўсходзе ўскладніла пазіцыі Германіі на захадзе.

Найвялікшая бітва з удзелам шасці англа-французскіх і пяці нямецкіх армій (усяго каля 2 млн чалавек) адбылася 5—12 *верасня 1914 г.* на рацэ Марне. Немцы пацярпелі паражэнне. У ходзе наступных кровапралітных бітваў лінія фронту паступова стабілізавалася, расцягнуўшыся ад швейцарскай мяжы да Паўночнага мора. Вайна на Заходнім фронце набыла пазіцыйны характар. Такім чынам, германскі план «маланкавай вайны» праваліўся, Германіі давялося ваяваць на два франты.

Пасля ўступлення ў вайну Турцыі (кастрычнік 1914 г.) і Балгарыі (верасень 1915 г.) на баку германскага блока і Італіі (красавік 1915 г.) на баку Антанты ўтварыліся новыя франты ў Закаўказзі, Месапатаміі, Сірыі, у раёне праліва Дарданелы і на поўдні Еўропы. Аднак найбольшае значэнне па-ранейшаму мелі Усходні і Заходні франты. Цэнтр ваенных дзеянняў пастаянна перамяшчаўся то з захаду на ўсход, то з усходу на захад.

У 1915 г. асноўны цяжар вайны несла Расія, забяспечыўшы Францыі і Англіі такую неабходную ім перадышку. У кампаніі 1916 г. немцы актывізавалі свае дзеянні на Заходнім фронце. Бітвы былі ўпартымі і кровапралітнымі. У выніку цяжкіх баёў у раёне Вердэна з 21 лютага па 18 снежня 1916 г., якія атрымалі назву «вердэнскай мясарубкі», абодва бакі страцілі каля 1 млн чалавек. Летам — восенню таго ж года англа-французскія войскі беспаспяхова спрабавалі прарваць абарону праціўніка на рацэ *Соме*, страціўшы каля 800 тыс. чалавек. Становішча саюзных армій аблягчалася ваеннымі дзеяннямі на Усходнім фронце. Асабліва вялікае значэнне мела наступальная аперацыя рускіх войскаў пад камандаваннем *А. А. Брусілава* супраць аўстра-германцаў, якія панеслі вялікія страты — каля 1,5 млн чалавек забітымі, параненымі і палоннымі.

Пасля гэтых небывалых па маштабах бітваў адбыўся карэнны пералом у ходзе Першай сусветнай вайны. З уступленнем у вайну ЗША 6 красавіка 1917 г. на баку Антанты стратэгічная ініцыятыва перайшла да апошняй.

Тым не менш насельніцтва ўсіх ваюючых краін выступала супраць вайны. Пра гэта сведчаць уздым пацыфісцкага, сацыяльнага і нацыянальнага рухаў, факты братавання на франтах. 3 сакавіка 1918 г. у *Брэст-Літоўску* бальшавіцкі ўрад Саветскай Расіі заключыў сепаратны мір з Германіяй і яе саюзнікамі. Аднак адсутнасць другога фронту не ўратавала іх ад паражэння.

Пасля высадкі войскаў ЗША ў Францыі (сакавік 1918 г.) і агульнага наступлення

Лубок «Геройскі подзвіг і гібель знакамітага лётчыка штабс-капітана П. М. Несцерава». Літаграфія І. Я. Вінаградава. 1914 г.

Акопная вайна. Брытанскія пехацінцы ў час бітвы на *Соме*. 1916 г.

Падводная лодка «Дэльфін», пабудаваная па праекце І. Р. Бубнова

Брытанскія салдаты, што пацярпелі ад хімічнай атакі германскай арміі.
Красавік 1918 г.

Антверпен стаў першым у гісторыі горадам, які трапіў пад бамбардзіроўкі з паветра.
Паштоўка. 1914 г.

пад камандаваннем французскага маршала Ф. Фоша Германія вымушана была перайсці да татальнай абароны. Ваенныя паражэнні, эканамічная разруха, нарэшце, звяржэнне манархii (9 лістапада 1918 г.) у выніку рэвалюцыйнага выступлення рабочых і салдат прымусілі Германію капітуляваць **11 лістапада 1918 г.** Перад дзяржавамі-пераможцамі паўстала пытанне аб тым, якім быць міру ў Еўропе.

Новае аблічча вайны. Некаторыя фактары змянілі традыцыйны характар вайны. Перш за ўсё адыграў ролю навукова-тэхнічны прагрэс, які прывёў да стварэння зброі масавага паражэння. Часта ўжо не мужнасць салдат, а агнявая моц стала вырашаць вынікі бітваў. Прымяненне цяжкіх гармат, кулямётаў, танкаў, самалётаў, атрутных газаў і падводных лодак значна пашырала межы ваенных дзеянняў, неверагодна павялічвала колькасць забітых і параненых. Усяго ў гады Першай сусветнай вайны было забіта альбо памерла ад ран каля 8,5 млн салдат і афіцэраў.

Вялікае значэнне набыў тыл. Эканоміка ваюючых дзяржаў у гады вайны працавала толькі на яе патрэбы. Вытворчасць зброі, асабліва новых відаў узбраення, дасягнула неверагодных памераў. Толькі ў Вялікабрытаніі ваенныя выдаткі ў 1918 г. складалі 80 % ад дзяржаўнага бюджэту. Такім чынам, вялізныя людскія рэсурсы выкарыстоўваліся на патрэбы фронту. Вайна паўплывала на лёсы не толькі салдат, але і значнай часткі насельніцтва, асабліва жанчын. Многія з іх сталі ўдовамі, а некаторыя былі вымушаны заняць месца каля станка.

Кулямёт Х. Максіма (ці проста «максім») узору 1910 г. Широка прымяняўся ў гады Першай сусветнай вайны

Эпоха ўзброеных канфліктаў, абмежаваных некалькімі палямі бітваў, незваротна адышла ў мінулае.

Ва ўмовах татальных ваенных дзеянняў асаблівае значэнне набыла прапаганда вайны. Паўсюль у лістоўках, на афішах і паштоўках ствараўся станючы вобраз айчыны і ўсяляк ачарняўся вораг. Работа прапагандысцкай машыны ваюючых дзяржаў набыла выключную дасканаласць у гады Другой сусветнай вайны.

Вынікі вайны. Першая сусветная вайна карэнным чынам змяніла аблічча Еўропы. Распаліся чатыры імперыі: Асманская, Аўстра-Венгерская, Германская і Расійская. Расія апынулася ўцягнутай у хаос рэвалюцыі і Грамадзянскай вайны. Узнікла Савецкая дзяржава на чале з бальшавіцкім урадам. Аўстрыя і Германія сталі рэспублікамі. На тэрыторыі Еўропы ўтварыліся новыя дзяржавы, дабіліся незалежнасці Польшча, Чэхаславакія, Югаславія, Латвія, Літва, Эстонія і Фінляндыя. На абломках Асманскай імперыі былі ўтвораны Турэцкая рэспубліка і шэраг арабскіх дзяржаў, якія апынуліся пад кантролем Англіі і Францыі. Усе германскія калоніі былі падзелены паміж краінамі Антанты.

Першая сусветная вайна прывяла да канца еўрапейскай гегемоніі. Цэнтрамі палітычнай сілы ў свеце сталі Злучаныя Штаты Амерыкі і Савецкая Расія. Вайна не вырашыла ўсіх супярэчнасцей паміж вялікімі дзяржавамі, што прывяло чалавечтва да Другой сусветнай вайны.

1. Ахарактарызуйце ваенна-палітычныя блокі, якія склаліся да пачатку Першай сусветнай вайны. Што іх аб'ядноўвала? Якія мэты яны ставілі перад сабой? Чаму артыкул 231 Версальскага мірнага дагавора ўсю адказнасць за развязванне вайны ўсклаў на Германію і яе саюзнікаў?

Прачытайце раман нямецкага пісьменніка Эрыха Марыі Рэмарка «На Заходнім фронце без перамен». Чаму гэтую кнігу называюць маніфестам «страчанага пакалення»? Што новае для разумення Першай сусветнай вайны дае гэты мастацкі твор?

2. Складзіце абагульнячую табліцу «Першая сусветная вайна».

Храналагічныя рамкі	
Прычыны вайны	
Характар вайны	
Нагода	
Асноўныя ўдзельнікі	
Агульная колькасць краін, якія прынялі ўдзел у вайне	
Агульныя страты ад вайны	

3. Першая сусветная вайна паўплывала на актывізацыю навуковай дзейнасці: былі вынайздзены не толькі новыя віды ўзбраення, але і вялікая колькасць рэчаў, якія маглі выкарыстоўваць людзі ў штодзённым жыцці. Якія карысныя вынаходніцтвы атрымала чалавецтва?
4. Як змянілася карта Еўропы пасля Першай сусветнай вайны? Які ўплыў зрабіла вайна на маральна-псіхалагічны стан грамадства?
5. Абагульніце свае веды пра войны ў сусветнай гісторыі: сфармулюйце вызначэнне паняцця «вайна», назавіце прычыны ўзнікнення войнаў, правядзіце класіфікацыю войнаў, вызначце іх вынікі.
6. Назавіце непасрэдныя вынікі Першай сусветнай вайны. Якія яе адкладзеныя вынікі?

Ці можна было пазбегнуць Першай сусветнай вайны? Якія ўмовы існавалі для гэтага? Чаму вайна ўсё ж была развязана?

Усе гістарычныя падзеі ўзаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, таму асноўнай задачай пры вывучэнні гісторыі з'яўляецца выяўленне прычын, якія прывялі да той ці іншай гістарычнай з'явы. Прычыннасць у гістарычным працэсе адлюстроўвае сувязь паміж падзеямі. **Прычына** — гэта з'ява, якая выклікае, абумоўлівае ўзнікненне іншай з'явы; пасля прычыны ўзнікае **вынік**. Прычына ўяўляе сабой сукупнасць перадумоў і нагод. У *перадумовах* знаходзяць адлюстраванне пэўныя гістарычныя заканамернасці, якія падраздзяляюцца на ўнутраныя і знешнія, суб'ектыўныя і аб'ектыўныя. Акрамя перадумоў у структуры прычыннасці важнае месца займае *нагода*, якая выступае ў якасці падзейнага праяўлення існуючых прычын.

З працы А. М. Заянчкоўскага «Сусветная вайна 1914—1918 гг.» (1924)

Сусветная вайна скончылася... Удзельнікі яе падзяліліся на пераможцаў і пераможаных. Адна Расія рашуча адмовілася падзяліць долю тых альбо іншых...

Фактараў, якія вырашылі лёс сусветнай вайны, шмат.

1. Эканамічнае становішча Германіі ... не дазволіла германскаму камандаванню ажыццявіць ідэю плана Шліфена...

<...>

3. Грубая палітычная памылка германскага ўрада, які не падрыхтаваў вайну супраць свайго галоўнага праціўніка — Англіі.

4. Неабгрунтаваны разлік германскага камандавання на тое, што пры дапамозе падводнай вайны яна зможа блакіраваць Англію. ... Пры тых міжнародных эканамічных адносінах, што існавалі на той час, Германія неабмежаванай падводнай вайной кінула выклік нейтральным краінам і выклікала новага праціўніка — ЗША.

5. Распыленне германскіх сіл і сродкаў паміж сваімі саюзнікамі, якія ўжо праз паўгода вайны маглі трымацца толькі за кошт яе дапамогі і са свайго боку не аказвалі ёй рашучай падтрымкі...

6. Германскі ўрад і яго палітычныя дзеячы не разумелі, што пры класавых супярэчнасцях, якія абвастраліся з-за эканамічнай разрухі і няўдач вайны, кінуты бальшавікамі лозунг аб перарастанні сусветнай вайны ў вайну грамадзянскую, пасля Расіі, быў асабліва блізкі да ажыццяўлення ў Германіі. Вось тыя асноўныя фактары, у выніку дзеяння якіх сусветная вайна ... прыняла зацяжны характар, што, у сваю чаргу, намеціла верагоднасць яе канчатковага выніку.

Чаму Расія не апынулася ні ў ліку пераможцаў, ні ў ліку пераможаных? Па якіх прычынах Германія не змагла скончыць вайну ў кароткія тэрміны? Якія фактары вылучыў А. М. Заянчкоўскі? Якія фактары дадалі б вы?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Андрэй Медардавіч Заянчкоўскі (1862—1926) нарадзіўся ў сям'і патомных дваран Арлоўскай губерні. Адукацыю атрымаў у Арлоўскай ваеннай гімназіі імя М. І. Бахціна, Мікалаеўскім інжынерным вучылішчы і Акадэміі Генеральнага штаба. Добраахвотна ўступіў у рады Чырвонай арміі. Удзельнічаў у руска-японскай і Першай сусветнай войнах. Генерал А. А. Брусілаў лічыў А. Заянчкоўскага разумным генералам, адным з лепшых военачальнікаў, які да таго ж з'яўляўся буйным военным тэарэтыкам і аўтарам вялікай колькасці прац, сярод якіх «Усходняя вайна 1853—1856 гг. у сувязі з сучасным ёй палітычным становішчам», «Абарона Севастопаля», «Сусветная вайна 1914—1918 гг.». Усе яго ваенна-гістарычныя працы ўяўляюць сабой першую апрацоўку архіўных матэрыялаў з выкарыстаннем замежных крыніц і з'яўляюцца каштоўнымі па сабраным у іх багатым фактычным матэрыяле, выкладзеным у вельмі сціслай форме.

Абагульненне па раздзеле I

1. Ахарактарызуйце палітычную карту свету пасля Венскага кангрэса. Якія змены адбыліся ў канцы XIX ст.? Якія гістарычныя падзеі і з’явы прывялі да гэтага?

2. XIX стагоддзе гісторыкі характарызуюць як стагоддзе рэвалюцый, капіталізму, нацыяналізму, стагоддзе цывілізацыі і культуры. Ці маюць пад сабой падставы названыя характарыстыкі? Прывядзіце аргументы. Якія характарыстыкі дадалі б вы?

3. Складзіце абагульняющую табліцу «Рэвалюцыі і рэвалюцыйныя рухі XIX ст.». Ці маюць яны агульныя рысы? Чаму для дасягнення пастаўленых мэтаў у XIX ст. часта выкарыстоўваліся рэвалюцыйныя метады?

Гады	Краіна	Мэты	Вынік

4. Які перыяд у гісторыі Расіі і Японіі называюць перыядам «вялікіх рэформ»? Параўнайце рэформы, праведзеныя ў Расіі і Японіі ў XIX ст. Як яны паўплывалі на наступнае развіццё гэтых краін?

5. Што характарызуе індустрыяльную цывілізацыю? Якія асноўныя этапы прайшло чалавецтва на шляху да індустрыяльнай цывілізацыі?

6. Сярод войнаў Новага часу можна вылучыць каланіяльныя войны, войны за гегемонію, грамадзянскія войны, нацыянальна-вызваленчыя войны. Прывядзіце прыклады.

7. Напішыце эсэ на адну з прапанаваных тэм: «Гісторыя нічому не вучыць, а толькі карае за няведанне ўрокаў»; «Аб’ектыўная гісторыя: міф альбо рэальнасць»; «Vae Victis»; «Апошнія расійскія імператары: рэфарматары і контррэфарматары»; «Еўрапейскі каланіялізм XIX ст.».

8. Прывядзіце прыклады твораў мастацкай літаратуры і ігравога кіно, у якіх адлюстравана гісторыя XIX — пачатку XX ст. На прыкладзе развіцця мастацтва пакажыце, што гісторыя ў XIX ст. набыла сусветны характар.

9. Як суадносяцца паміж сабой паняцці «гістарычны факт» і «гістарычная падзея»? Ці любую падзею, якая адбылася ў гісторыі, можна назваць гістарычнай? Ці абазначае веданне вялікай колькасці гістарычных фактаў веданне гісторыі?

10. З запіскі былога міністра замежных спраў Расіі П. М. Дурнава імператару Мікалаю II. Люты 1914 г.

Нельга не прадбачыць, што, пры выключных умовах агульнаеўрапейскай вайны, якая набліжаецца, такая, зноў-такі незалежна ад яе выніку, уявіць сабой смяротную небяспеку і для Расіі, і для Германіі. Па глыбокім перакананні, ... у пераможанай краіне немінуча выбухне сацыяльная рэвалюцыя, якая, сілаю рэчаў, перакінецца і ў краіну-пераможцу.

Якія падставы былі ў аўтара запіскі для выказанага прагнозу развіцця падзей? Наколькі дакладны быў прагноз?

§ 13. Версальска-Вашынгтонская сістэма міжнародных адносін

Ключавая ідэя: Версальска-Вашынгтонская сістэма міжнародных адносін апынулася няўстойлівай і нетрывалай.

У 1919—1920 гг. прадстаўнікі краін — пераможцаў у Першай сусветнай вайне сабраліся ў Парыжы. Яны павінны былі вызначыць будучыню Еўропы і свету. Тон на Парыжскай мірнай канферэнцыі задавалі прэзідэнт ЗША В. Вільсан, прэм'ер-міністр Вялікабрытаніі Д. Лойд Джордж і прэм'ер-міністр Францыі Ж. Клемансо, вядомыя як «вялікая тройка».

Праблемы пераможцаў. На пасяджэннях «вялікая тройка» сутыкнулася з шэрагам вельмі складаных праблем. Сярод іх галоўнай была праблема Германіі, якая ў адзіночку ледзь не атрымала перамогу над Англіяй, Расіяй і Францыяй. Непакоіла сітуацыя ў Расіі, дзе адбылася сацыялістычная рэвалюцыя і да ўлады прыйшлі бальшавікі, якія паставілі сваёй мэтай ажыццяўленне сусветнай пралетарскай рэвалюцыі і знішчэнне капіталістычных рэжымаў. Абяцанай узнагароды за далучэнне ў гады вайны да саюзнікаў чакалі Японія і Італія. Стваралі праблемы і новыя дзяржавы, абвешчаныя на руінах Аўстра-Венгерскай і Расійскай імперый: Югаславія, Польшча, Чэхаславакія і інш. Не менш непакоіў пераможцаў падзел пасляваеннага «пірага».

У «вялікай тройцы» не было адзінага і ўзгодненага ўяўлення аб пасляваенным мірным урэгуляванні, а па некаторых пытаннях існавалі рознагалоссі. Прэзідэнт

В. Вільсан абнародаваў сваю праграму на гэты конт у так званых *14 пунктах* роўна за год да Парыжскай мірнай канферэнцыі. З мэтай падтрымання і захавання міру ён прапанаваў стварыць спецыяльную міжнародную арганізацыю — Лігу Нацый, у якой ЗША разлічвалі адыгрываць вядучую ролю. В. Вільсан выставіў таксама ідэю самавызначэння нацый, згодна з якой кожная нацыя павінна сама вырашаць свой лёс і мець безагаворачнае права на стварэнне ўласнай дзяржавы. Амерыканскі прэзідэнт нават не ўяўляў, наколькі вострымі былі нацыянальныя адносіны, а значыць і праблема самавызначэння нацый, у большай частцы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Лідары Англіі і Францыі былі згодныя далёка не з усімі пунктамі праграмы амерыканскага прэзідэнта. Прэм’ер-міністр Францыі Ж. Клемансо не без іроніі каментываў: «І навошта гэта Вільсану спатрэбілася 14 пунктаў, калі Гасподзь Бог абышоўся ўсяго 10 заповедзямі?» Праграма В. Вільсана пагражала інтарэсам французаў і англічан. Абвешчаны прынцып самавызначэння нацый быў поўнай процілегласцю палітыцы імперыялізму, якая прадугледжвала кантроль той ці іншай імперыі над мноствам нацый. Англія і Францыя з’яўляліся імперыялістычнымі дзяржавамі, таму іх урады з падазронасцю ставіліся да любых размоў аб самавызначэнні. Яны не маглі не бачыць, што за прывабнай рыторыкай амерыканскага прэзідэнта хавалася адназначнае імкненне ЗША аслабіць нядаўніх саюзнікаў і ўмацаваць свой уплыў у свеце. Англію і Францыю таксама не задавальняла тое, што ў 14 пунктах не ўзгадваліся некаторыя важныя для іх пытанні. У прыватнасці, В. Вільсан нічога не казаў пра будучыню Германіі і пра тое, як прымусіць яе выплаціць рэпарацыі ў якасці кампенсацыі за разбурэнні і страты. У гады вайны Англія і Францыя завінаваціліся ЗША вялікія сумы, таму рэпарацыі разглядаліся імі не толькі як сродак аднаўлення разбуранай эканомікі, але і як крыніца пагашэння запазычанасці.

Асабліва непрыміруемую пазіцыю ў дачыненні да Германіі займаў французскі лідар Ж. Клемансо, празваны «тыграм». Ён найбольш адекватна выказваў меркаванне грамадзян сваёй краіны, якія патрабавалі справядлівага пакарання для немцаў. Францыя больш за іншыя краіны пацярпела ад вайны, на яе тэрыторыі адбываліся самыя кровапралітныя бітвы. Чвэрць французскіх мужчын ва ўзросце ад 18 да 27 гадоў былі забітыя, яшчэ 4 млн — параненыя, а большая частка Паўночна-Усходняй Францыі была спустошана. Французскі ўрад пазычаў вялізныя сумы грошай для вядзення вайны і сутыкнуўся з праблемай выплаты запазычанасцей. Таму жаданне французаў атрымаць ад Германіі як мага большую кампенсацыю было натуральным і зразумелым. Нельга не ўлічваць і імкненне адпомсціць за паражэнне ў франка-прускай вайне 1870—1871 гг. і страту Францыяй Эльзаса і Латарынгіі.

У ідэале французскі прэм’ер-міністр хацеў падзяліць Германію на некалькі невялікіх слабых дзяржаў. Аднак, не здолеўшы гэта ажыццявіць, ён настойваў на тым, каб забраць у Германіі Рэйнскую вобласць, Саар, Верхнюю Сілезію, Данцыг

і Усходнюю Прусію. Менавіта на тэрыторыі гэтых раёнаў, акрамя Усходняй Прусіі, знаходзілася большая частка нямецкай вугальнай і цяжкай прамысловасці.

Больш умеранай палітыкі прытрымліваўся англійскі лідар Д. Лойд Джордж. Як і Ж. Клемансо, ён прыслухоўваўся да меркавання грамадскасці сваёй краіны, якая патрабавала прымянення жорсткіх захадаў у дачыненні да Германіі. Але ён не імкнуўся асабліва моцна караць немцаў, бо баяўся, што празмернае аслабленне Германіі прывядзе да ўмацавання пазіцый Францыі на кантыненте. Акрамя таго, ён лічыў, што слабая Германія не зможа супрацьстаяць распаўсюджванню камунізму.

Д. Лойд Джордж уважліва сачыў за тым, каб Брытанская імперыя не панесла страт у выніку пасляваеннага ўрэгулявання. Менавіта таму ён разышоўся ў поглядах з амерыканскім прэзідэнтам адносна будучыні былых нямецкіх калоній. В. Вільсан хацеў, каб калоніямі да таго часу, пакуль яны не стануць незалежнымі, кіравала Ліга Нацый. Д. Лойд Джордж, наадварот, рашуча выступаў за іх падзел паміж дзяржавамі-пераможцамі.

У выніку закулісная барацьба на канферэнцыі за прыняцце выгадных рашэнняў праходзіла вельмі востра. Англія і Францыя сумесна выступалі супраць узмацнення ЗША, іх прэтэнзій на сусветнае лідарства і інтрыгавалі адно супраць аднаго, асабліва ў пытанні аб пасляваенным лёсе Германіі. Францыя імкнулася максімальна аслабіць свайго галоўнага праціўніка. Англія старалася нейтралізаваць яе намаганні і па гэтым пытанні салідарызавалася з ЗША.

Згодна з **Версальскім мірным дагаворам**, падпісаным з Германіяй **28 чэрвеня 1919 г.**, уся адказнасць за вайну, разбурэнні і эканамічныя страты была ўскладзена на Германію. Грунтоўна перакройвалася палітычная карта не толькі Еўропы, але і ўсяго свету. Германія страчвала $\frac{1}{8}$ частку сваіх тэрыторый (70 тыс. км²) і ўсе нешматлікія каланіяльныя ўладанні. Эльзас і Латарынгія, адабраныя ў Францыі ў 1871 г., былі ёй вернуты. Частка нямецкіх зямель перайшла пад кіраванне Бельгіі, Даніі, Польшчы. Афрыканскія ўладанні Германіі падзялілі паміж сабой Францыя і Вялікабрытанія, у той час як нямецкія ціхаакіянскія калоніі перайшлі да Японіі. Сірыя, Ліван, Ірак і Палесціна, якія належалі Турцыі, у якасці падмандатных тэрыторый былі перададзены Англіі і Францыі. Ваенныя артыкулы дагавора абавязвалі Германію не ўводзіць воінскую павіннасць, не мець сучасных відаў узбраення, выплаціць рэпарацыі.

Прэм'ер-міністр Францыі Ж. Клемансо, прэзідэнт ЗША В. Вільсан і прэм'ер-міністр Вялікабрытаніі Д. Лойд Джордж у час Парыжскай мірнай канферэнцыі. 1919 г.

Германія пасля Версальскага дагавора

Чаму ўмовы Версальскага дагавора Германія разглядала як зневажальныя?

Згодна з Версальскім дагаворам афармлялася дзяржаўнасць Аўстрыі, Венгрыі, Чэхаславакіі, Югаславіі, пацвярджаліся самастойнасць і межы Албаніі, Балгарыі, Румыніі. Заходняя мяжа Савецкай Расіі была вызначана па так званай лініі Керзана. Пры гэтым замацоўвалася дзяржаўнасць былых тэрыторый Расійскай імперыі — Латвіі, Літвы, Польшчы, Фінляндыі і Эстоніі.

Дагавор не ўлічваў патрэбы каланіяльных і залежных краін. Індыя і дзяржавы Паўднёва-Усходняй Азіі, якія аказвалі дапамогу саюзнікам, разлічвалі на атрыманне незалежнасці ад Вялікабрытаніі і Францыі. Але іх жаданні не былі прынятыя пад увагу. На працягу наступных 30 гадоў гэтыя рэгіёны з'яўляліся арэнай антыкаланіяльных рухаў і паўстанняў.

Штаб-кватэра Лігі Нацый
на беразе Жэнеўскага возера
ў Швейцарыі. 1920 г.

Стварэнне Лігі Нацый. У большай сваёй частцы мірны план прэзідэнта В. Вільсана не быў рэалізаваны. Аднак па адным пытанні ён усё ж ажыццявіўся. Арганізацыя пад назвай **Ліга Нацый** была створана для таго, каб краіны свету змаглі сумесна абмяркоўваць актуальныя праблемы. Яна абвясціла сваёй мэтай адмаўленне ад вайны як сродку вырашэння канфліктаў і паспрабавала распрацаваць механізм міжнародных санкцый супраць агрэсараў. Вышэйшымі органамі былі Асамблея, якая склікалася штогод, і Савет Лігі, што дзейнічаў пастаянна. Еўрапейцы спадзяваліся, што Ліга Нацый зможа прадухіліць вайны ў будучыні.

Мірныя дагаворы з саюзнікамі Германіі. У 1919—1923 гг. асобныя дагаворы былі падпісаны з Аўстрыяй, Венгрыяй, Балгарыяй і Турцыяй. Усе пераможаныя краіны абавязваліся выплачваць рэпарацыі і значна скараціць узброеныя сілы. Іх межы перакройваліся без уліку інтарэсаў асобных нацыянальнасцей, што несла ў сабе пагрозу будучых канфліктаў.

Аўстрыя перадавала Паўднёвы Ціроль і Істрыю Італіі, а таксама буйныя тэрыторыі ў склад трох новых дзяржаў — Чэхаславакіі, Польшчы і Югаславіі. Трохмільённае нямецкамоўнае насельніцтва апынулася ў межах Чэхаславакіі. Аўстрыя ператваралася ў невялікую краіну з насельніцтвам у 6,5 млн чалавек. Ёй забаранялася далучэнне да Германіі, альбо аншлюс. Частка балгарскай тэрыторыі перадавалася Грэцыі, Югаславіі і Румыніі. Дзве трэці венгерскай тэрыторыі былі аддадзены Чэхаславакіі, Югаславіі і Румыніі. У выніку насельніцтва новай Венгрыі скарацілася з 18 да 7 млн чалавек. Турцыя страціла амаль усе еўрапейскія тэрыторыі на карысць Грэцыі і арабскія тэрыторыі на Блізкім Усходзе на карысць Англіі і Францыі.

Вашынгтонская канферэнцыя. ЗША былі незадаволеныя вынікамі Парыжскай мірнай канферэнцыі. Яны адчувалі сябе «абдзеленымі», паколькі пасляваеннае

ўладкаванне свету не адпавядала іх інтарэсам. У сакавіку 1920 г. сенат не ратыфікаваў Версальскі дагавор, а неўзабаве ЗША перайшлі ў знешняй палітыцы на пазіцыі *ізаляцыянізму* і «*поўнай свабоды рук*». Асабліва ўзмацнілася знешнеэканамічная экспансія ЗША. Па гэтым пытанні яны сутыкнуліся не толькі з даўнім лідарам у сусветным гандлі — Англіяй, але і з Японіяй, якая набірала моц. Для ўрэгулявання колькасці марскіх узбраенняў і становішча ў Азіяцка-Ціхаакіяніскім рэгіёне, а таксама з мэтай кампенсавання няўдачы ў Версальскім ЗША дабіліся склікання міжнароднай канферэнцыі на сваёй тэрыторыі. Яна праходзіла ў Вашынгтоне з 12 лістапада 1921 г. па 6 лютага 1922 г.

У выніку дасягнутых на канферэнцыі пагадненняў Японія — асноўны сапернік амерыканцаў у гэтым рэгіёне — страчвала шэраг пераважных правоў у Кітаі і частцы паўвострава Шаньдун. Упершыню суадносіны амерыканскіх і англійскіх буйнатарнажных лінкараў і авіяносцаў былі ўстаноўлены ў прапорцыі 5:5. Аўтаматычна траціў моц англа-японскі саюзны дагавор 1902 г., які закранаў інтарэсы ЗША ў Азіяцка-Ціхаакіяніскім рэгіёне. ЗША ўпершыню дабіліся важкай дыпламатычнай перамогі. Версальская сістэма свету, такім чынам, праз два гады была часткова перайначана. У выніку сфарміравалася ***Версальска-Вашынгтонская сістэма міжнародных адносін***, якая праіснавала да сярэдзіны 1930-х гг.

Сістэма Версальска-Вашынгтонскіх дамоўленасцяў	
Версальскія дагаворы	Вашынгтонскія дагаворы
Версальскі дагавор з Германіяй (1919)	<i>Дагавор чатырох дзяржаў</i> (ЗША, Вялікабрытанія, Францыя, Японія) аб узаемнай павазе правоў на астравы і астраўныя ўладанні ў Ціхім акіяне
Сен-Жэрменскі дагавор з Аўстрыяй (1919)	
Трыанонскі дагавор з Венгрыяй (1919)	<i>Дагавор пяці дзяржаў</i> (ЗША, Вялікабрытанія, Японія, Францыя, Італія) аб абмежаванні марскіх узбраенняў
Нейіскі дагавор з Балгарыяй (1919)	<i>Дагавор дзевяці дзяржаў</i> (ЗША, Вялікабрытанія, Кітай, Японія, Францыя, Італія, Бельгія, Нідэрланды, Партугалія) аб павазе суверэнітэту, абвяшчэнні прынцыпу «адчыненых дзвярэй і роўных магчымасцей» у дачыненні да Кітая
Сеўрскі (1920) і Лазанскі (1923) дагаворы з Турцыяй	

Мірныя дагаворы 1919—1923 гг. вызначалі аблічча новай Еўропы. Аднак па меры ажыццяўлення дагавораў узнікла мноства праблем, што і прывяло ў выніку да Другой сусветнай вайны. Версальскі мір быў зневажальны для Германіі. Ён стаў адной з важнейшых крыніц рэваншызму ў гэтай краіне і ў немалой ступені садзейнічаў фарміраванню фашызму.

1. Ахарактарызуйце пазіцыі Вялікабрытаніі, Францыі і ЗША па пытаннях мірнага ўрэгулявання пасля Першай сусветнай вайны. Вызначце сферу іх супярэчнасцей.
2. Сфармулюйце прынцып, які ляжаў у аснове прыняцця рашэнняў адносна Германіі і яе саюзнікаў. Як гэта паўплывала на ход Версальскай канферэнцыі і яе вынікі?
3. Ацаніце рашэнні, прынятыя на Парыжскай мірнай канферэнцыі, з пазіцыі Германіі, Вялікабрытаніі, Францыі. Зрабіце вывад.
4. На аснове вывучэння гісторыі імперый, з якімі вы пазнаёміліся на ўроках, акрэсліце значэнне паняцця «імперыя». Які іх гістарычны лёс? Распад 4 імперый пасля Першай сусветнай вайны быў выпадковым ці заканамерным вынікам іх развіцця?
5. Ахарактарызуйце палітычную карту свету пасля Парыжскай і Вашынгтонскай канферэнцый.
6. Як Версальска-Вашынгтонская сістэма змяніла геапалітычную сітуацыю ў свеце?
7. Вызначце супярэчнасці Версальска-Вашынгтонскай сістэмы. У чым заключалася яе слабасць? Чаму рашэнні Парыжскай і Вашынгтонскай канферэнцый не сталі асновай устойлівага міру?

Якое значэнне стварэння і дзейнасці Лігі Нацый у працэсе фарміравання новай сістэмы міжнародных адносін? У чым прычына дваістасці пазіцыі Лігі Нацый па многіх міжнародных праблемах і няздольнасці іх вырашыць?

З працы расійскага гісторыка А. І. Патрушава «Германія ў XX ст.» (2004)

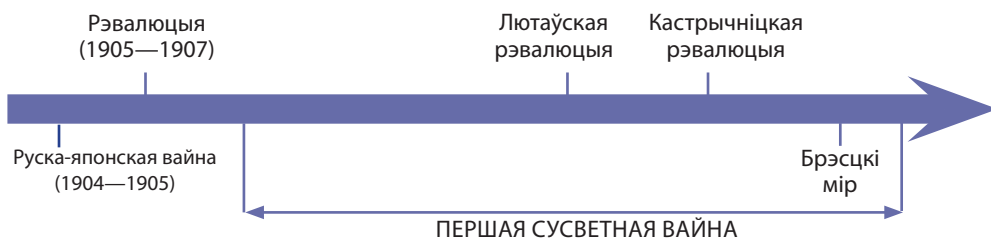
Па Версальскім дагавору Германія засталася адной дзяржавай, але бездапаможнай у ваенных адносінах, эканамічна спустошанай, палітычна зняважанай. Такое рашэнне не было прадбачлівым. Для таго каб знішчыць Германію, дагавор быў занадта мяккім, для таго каб проста пакараць яе — занадта зневажальным.

Якія рашэнні Версальскага мірнага дагавора далі падставы расійскаму гісторыку для такой ацэнкі?

§ 14. Расія ў 1917 г.: Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі

Ключавая ідэя: рэвалюцыі 1917 г. у Расіі істотна змянілі сусветны парадак у XX ст.

Першая сусветная вайна стала пераломным перыядам у расійскай гісторыі. Эканамічная і палітычная сістэмы самадзяржаў не вытрымалі выпрабавання на трываласць у сутыкненні з буйнейшым блокам еўрапейскіх дзяржаў на чале з Германіяй. Агульнанацыянальны крызіс, выкліканы вайной, прывёў да падзення самадзяржаў і ўсталявання савецкай улады, якая паспяхова завяршыла да пачатку Другой сусветнай вайны індустрыяльную мадэрнізацыю краіны, пачатую яшчэ ў канцы XIX ст.

Першая сусветная вайна і перамога Лютаўскай рэвалюцыі. Спачатку Першая сусветная вайна згуртавала расійскае грамадства. Мільёны патрыётаў імкнуліся на фронт, упэўненыя ў тым, што яны абараняюць радзіму. Лідары ўсіх легальных палітычных партый заклікалі народ да падтрымкі ўрада. Сталі на бок цара і дэпутаты Дзяржаўнай думы, прагаласаваўшы за ваенныя крэдыты. Лібералы чакалі ад улад канстытуцыйных рэформ. Толькі эсэры-інтэрнацыяналісты і большавікі, якія знаходзіліся ў выгнанні альбо эміграцыі, выступалі за паражэнне царскага ўрада і ператварэнне вайны імперыялістычнай у вайну грамадзянскую.

Аднак рэчаіснасць пераўзышла самыя песімістычныя чаканні. Ужо ў першыя месяцы вайны Расія пацярпела паражэнне ва Усходняй Прусіі і страціла 310 тыс. чалавек, а яшчэ праз некалькі месяцаў страты склалі 1350 тыс. чалавек. Толькі мабілізаваўшы 10 млн салдат і афіцэраў, Расія здолела спыніць германскае наступленне і нават разграміць аўстра-венгерскую армію ў выніку знакамітага Брусілаўскага прарыву летам 1916 г. Аднак да таго часу яна страціла значную частку сваіх тэрыторый і прамысловай вытворчасці. Эканоміка перажывала сур'ёзныя цяжкасці і не была здольная ў поўнай меры забяспечваць патрэбы арміі ў першай глабальнай вайне індустрыяльнай эпохі.

Палітычная сістэма таксама не была прыстасавана да рашэння задач у новых умовах. У выніку першай рускай рэвалюцыі склалася ўнутрана супярэчлівая сістэма думскай манархіі. Дзяржаўная дума не толькі не падзяляла адказнасць з вярхоўнай уладай, але і ператварылася ў цэнтр апазіцыі. Да пачатку 1917 г. у грамадстве сфарміраваліся антыўрадавыя настроі. Дастаткова было невялікага штуршка, каб манархія абрынулася.

Прычынай, з-за якой выбухнула новае рэвалюцыйнае выступленне, што ўвайшло ў гісторыю пад назвай *Лютаўскай рэвалюцыі*, сталі перабоі ў забеспячэнні насельніцтва сталіцы хлебам. 23 лютага з патрабаваннямі хлеба і спынення вайны на вуліцы Петраграда выйшлі рабочыя. Праз два дні колькасць бастуючых склала больш за 300 тыс. чалавек. Войскі адмовіліся разганяць дэманстрантаў, а 27 лютага на іх бок перайшоў шматтысячны гарнізон сталіцы. Не падтрымалі цара і камандуючыя франтамі. Мікалай II фактычна апынуўся ў ізаляцыі. 26 лютага 1917 г. імператар выдаў указ аб прыпыненні дзейнасці Дзяржаўнай думы, аднак ужо было позна. Частка дэпутатаў на чале з лідарам кадэтаў П. М. Мілюковым не падпарадкавалася царскаму ўказу. На неафіцыйнай нарадзе яны выступілі з ініцыятывай заснавання Часовага камітэта Дзяржаўнай думы. Праз некалькі дзён гэты камітэт стаў называцца *Часовым урадам* — органам выканаўчай улады. Ён быў заснаваны неафіцыйным шляхам і правоў выступаць ад імя ўсёй Думы не меў.

Разам з Часовым урадам быў створаны *Петраградскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў (Петрасавет)*. Такім чынам, у першыя дні Лютаўскай рэвалюцыі ў Петраградзе ўсталявалася *двоеўладдзе*.

М. В. Аляксееў

М. У. Радзянка

В. В. Шульгін

А. І. Гучкоў

Кім з'яўляліся гэтыя гістарычныя дзеячы? Якую ролю яны адыгралі ў ходзе Лютаўскай рэвалюцыі?

Рухаючымі сіламі Лютаўскай рэвалюцыі былі буржуазія, рабочы клас, сялянства, а таксама значная частка салдат і афіцэраў, якія не жадалі больш ваяваць. Аднак да ўлады прыйшла буржуазія. Рэвалюцыя ў адзін момант ліквідавала ўста­рэлы палітычны рэжым, які не жадаў самарэфармавацца. Па выразе У. І. Леніна, Расія на кароткі тэрмін ператварылася «ў самую свабодную краіну ў свеце з усіх ваюючых краін». Былі створаны ўсе перадумовы для рашэння тых задач, якія заставаліся нявырашанымі з часоў першай расійскай рэвалюцыі: ліквідацыя памешчыцкага землеўладання, прыняцце прагрэсіўнага фабрычнага заканадаўства, увядзенне канстытуцыі.

Адрачэнне Мікалая II і падзенне манархіі. Мікалай II адрокся ад трона **2 сака­віка 1917 г.** на карысць цэсарэвіча Аляксея пры рэгенцтве свайго малодшага бра­та вялікага князя Міхаіла Аляксандравіча, аднак затым прыняў рашэнне адрачы­ся і за наследніка. Імператар пісаў: «Запаведваем Брату Нашаму кіраваць справамі Дзяржаўнымі ў поўным і непарушным яднанні з прадстаўнікамі народа ў закана­даўчых установах на тых пачатках, якія будуць імі ўстаноўлены, прынёшы ў тым непарушную прысягу». Па сутнасці гэта было адрачэнне не толькі ад трона, але і ад самадзяржаўнай формы праўлення.

Мікалай II у ссылцы ў Царскім Сяле.
1917 г.

Аднак Міхаіл Аляксандравіч не меў палітычнай сілы, да таго ж быў слабаволь­ным чалавекам. Трэцяга сакавіка ён заклікаў народ падпарадкавацца Часоваму ўраду да склікання *Устаноўчага сходу*. Ме­навіта ён павінен быў вырашыць пытанне аб форме праўлення ў Расіі. На наступны дзень Маніфест аб адрачэнні Мікалая II і Маніфест аб адрачэнні Міхаіла Аляксан­дравіча былі апублікаваныя ў газетах.

У абарону ранейшага палітычнага ладу не выступіў практычна ніхто. Нават гене­ралы і прафесары хадзілі па вуліцы з чыр­вонымі бантамі на вопратцы.

Адрачэнне Мікалая II ад улады — адна з найбольш дыскусійных тэм Лютаўскай рэвалюцыі. Гісторыкі фактычна аднадуш­ныя ў тым, што імператар адмовіўся ад улады пад ціскам абставін і ўласнага ата­чэння, якое здрадзіла яму. «Навокал здра­да, баязлівасць і падман!» — запісаў ён у сваім дзённіку. Але далёка не ўсе лічаць,

што адрачэнне мела легітымны, гэта значыць законны, характар, паколькі ніякіх дакументаў пад назвай «Адрачэнне Мікалая II» у архівах Расіі не знойдзена да гэтага часу.

Захоп улады балышавікамі. Кастрычніцкая рэвалюцыя. Фактычна Часовы ўрад не меў прававых падстаў для таго, каб лічыцца органам вышэйшай дзяржаўнай улады, таму балышавікі ўступілі ў актыўную барацьбу супраць яго. Кіраўніцтва Петрасавета адмовілася ўвайсці ў склад кааліцыйнага ўрада. Праўда, першапачаткова яно пагадзілася падтрымліваць яго пры ўмове абвясчэння Расіі рэспублікай, аб'яўлення амністыі ў дачыненні да палітычных зняволеных і склікання Устаноўчага сходу для вырашэння пытання аб уладзе. Няўстойлівая палітычная раўнавага паміж Часовым урадам і Петрасаветам была парушана 3—4 ліпеня 1917 г., калі была расстраляна паўмільённая дэманстрацыя ў Петраградзе, якая была арганізавана балышавікамі і патрабавала адстаўкі Часовага ўрада.

Такім чынам, урад на чале з А. Ф. Керанскім прадэманстраваў сваю няздольнасць кантраляваць становішча ў краіне. У гэтых умовах галоўнакамандуючы генерал Л. Г. Карнілаў прыняў рашэнне ўсталяваць у Расіі ваенную дыктатуру. Каб не дапусціць анархіі, у жніўні 1917 г. ён накіраваў войскі на Петраград. У адказ балышавікі ўзмацнілі агітацыю ў арміі і прыступілі да стварэння ўласных узброеных атрадаў рабочых — Чырвонай гвардыі. У выніку войскі Карнілава былі раззброеныя, а ён сам арыштаваны.

Разгром карнілаўскага мяцяжу адкрыў балышавікам шлях да ўлады. Кіраўнікі партыі балышавікоў на чале з У. І. Леніным узялі курс на ўзброенае паўстанне. **25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г.** атрады Чырвонай гвардыі, практычна не

Першы састаў Савета Народных Камісараў Савецкай Расіі. 1917 г.

Дэманстрацыя ў абарону Устаноўчага сходу.
Петраград, 1918 г.

*Чаму ў Расіі была папулярная ідэя
правядзення Устаноўчага сходу?*

сустрэўшы супраціўлення, устанавілі кантроль над важнейшымі аб’ектамі сталіцы — вакзаламі, мастамі, тэлеграфам, электрастанцыяй. Пасля ўзяцця Зімянага палаца былі арыштаваныя члены Часовага ўрада. Бальшавікі і левыя эсэры абвясцілі Расію рэспублікай Саветаў. Быў сфарміраваны новы часовы ўрад — Савет Народных Камісараў (СНК) на чале з Леніным, прыняты першыя дэкрэты новай улады. Дэкрэт аб міры прадугледжваў заключэнне міру без анексій і кантрыбуцый. Дэкрэт аб зямлі — бязвыплатную перадачу памешчыцкай зямлі сялянам, яе нацыяналізацыю.

Пасля **Кастрычніцкай рэвалюцыі** і прыходу бальшавікоў да ўлады адбыліся выбары ва Устаноўчы сход, вынікі якіх сведчылі пра поўны прывал ліберальнай ідэалогіі, паколькі ліберальныя партыі атрымалі 7,5 % галасоў. Эсэры, якіх падтрымлівалі сяляне і насельніцтва невялікіх гарадоў, атрымалі большасць — 40,4 % галасоў. Бальшавікі, якіх падтрымлівалі рабочыя і салдаты, занялі другое месца з 24 % галасоў. Такім чынам, выбары прадэманстравалі, што Кастрычніцкая рэвалюцыя адлюстроўвала інтарэсы шырокіх слаёў насельніцтва. У пачатку студзеня 1918 г. кааліцыя бальшавікоў і левых эсэраў прыняла рашэнне аб роспуску Устаноўчага сходу. З гэтага часу ўлада ў Расіі цалкам сканцэнтравалася ў руках бальшавікоў. Праўда, новую ўладу наперадзе чакалі суровыя выпрабаванні Грамадзянскай вайны.

Значэнне Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый. Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі адлюстроўвалі два розныя шляхі развіцця Расіі. Лютаўская рэвалюцыя выступала за капіталізм і інтэграцыю ў свет заходніх дэмакратый. Кастрычніцкая рэвалюцыя адкрывала альтэрнатыўны, сацыялістычны шлях развіцця.

У гістарыяграфіі толькі дзве рэвалюцыі называюць вялікімі. Растлумачце, чаму. Правядзіце параўнальны аналіз Французскай і Кастрычніцкай рэвалюцый.

Аж да 1927 г. бальшавікі называлі свае дзеянні ў перыяд рэвалюцыі «кастрычніцкім пераваротам», у далейшым — Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыяй. Кастрычнік 1917 г., безумоўна, паклаў пачатак радыкальнай, сацыялістыч-

най перабудове расійскага грамадства. З паўфеадальнай краіны Расія ператварылася ў аднаго з лідараў індустрыяльнага свету. Кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г. стала важнейшай падзеяй у сусветнай гісторыі.

Выдатны ірландскі драматург і раманіст, лаўрэат Нобелеўскай прэміі ў галіне літаратуры Б. Шоу, які наведаў СССР у 1931 г., пісаў: «Я з’язджаю з дзяржавы надзеі і вяртаюся ў нашы заходнія краіны — краіны адчаю... Для мяне, старога чалавека, складае глыбокае суцязэнне, сыходзячы ў магілу, ведаць, што сусветная цывілізацыя будзе выратавана... Тут, у Расіі, я ўпэўніўся, што новая камуністычная сістэма здольная вывесці чалавецтва з сучаснага крызісу і выратаваць яго ад поўнай анархіі і гібелі».

1. Акрэсліце значэнне паняцця «рэвалюцыя». Як вы лічыце, рэвалюцыя — гэта «лакаматыў» гісторыі альбо катастрофа?
2. Параўнайце рэвалюцыю 1905—1907 гг. з рэвалюцыямі 1917 г. Афарміце свой адказ у выглядзе табліцы.

Крытэрыі для параўнання	Рэвалюцыя 1905—1907 гг.	Лютаўская рэвалюцыя 1917 г.	Кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г.
Храналагічныя рамкі			
Характар			
Асноўныя прычыны			
Рухаючыя сілы			
Асноўныя вынікі			

3. Як вы мяркуеце, чаму большавікі здолелі ажыццявіць Кастрычніцкую рэвалюцыю? Чаму гэтую падзею апісваюць і ацэньваюць розныя людзі абсалютна па-рознаму?
4. Падрыхтуйце прэзентацыю «Кастрычніцкая рэвалюцыя ў асобах».
5. Складзіце гістарычны партрэт Мікалая II. Звярніце ўвагу на яго асабістыя якасці, ахарактарызуйце як дзяржаўнага дзеяча. У чым трагедыя гэтага чалавека?
6. Акрэсліце значэнне Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый для далейшага развіцця Расіі. Як паўплывалі гэтыя рэвалюцыі на ход сусветнай гісторыі? У чым вартасць і недахопы «рэвалюцыйных» і «эвалюцыйных» пераўтварэнняў грамадства?

У СССР 7 лістапада было ўведзена дзяржаўнае свята — Дзень Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі. З 2005 г. замест яго ў Расійскай Федэрацыі 4 лістапада адзначаецца Дзень народнага адзінства. Да гэтага часу СМІ і насельніцтва Расіі неадназначна ставяцца да ўвядзення новага свята. Як вы лічыце, ці з’яўляецца дзень 7 лістапада вартым памяці?

Гістарычная ісціна і аб'ектыўнасць утвараюць змест адной з найбольш складаных праблем пазнання гісторыі. Пад **аб'ектыўнасцю** разумеецца ўстаноўка на атрымманне гістарычных ведаў, якія адпавядаюць гістарычнай рэчаіснасці; узнаўленне аб'екта такім, якім ён існуе сам па сабе, незалежна ад чалавека і яго свядомасці і па-за імі. Аднак гэтую ўмову цяжка рэалізаваць нават у прыроднаўчых навуках, якія абапіраюцца на эксперыментальныя ведаў. Гістарычны факт знаходзіць першаснае адлюстраванне ў гістарычнай крыніцы таго ці іншага аўтара, гэта значыць з'яўляецца яго *суб'ектыўным* узнаўленнем. У працэсе гістарычнага даследавання факт гістарычнай крыніцы асэнсоўваецца гісторыкам, з'яўляюцца яго апісанне і інтэрпрэтацыя ў другасных гістарычных крыніцах. Такім чынам, навукова-гістарычны факт — двойчы суб'ектываванае адлюстраванне мінулага. Тым не менш гісторык імкнецца да максімальнага набліжэння пабудаванай ім гістарычнай карціны да сапраўднасці, пры тым, што яны ніколі не супадуць.

З работы У. І. Леніна «Крах II Інтэрнацыянала» (1915)

Рэвалюцыя немагчымая без рэвалюцыйнай сітуацыі, прычым не ўсялякая рэвалюцыйная сітуацыя прыводзіць да рэвалюцыі. Якія, наогул кажучы, прыкметы рэвалюцыйнай сітуацыі? Мы, напэўна, не памылімся, калі ўкажам наступныя тры галоўныя прыкметы: 1) Немагчымасць для пануючых класаў захаваць у нязменным выглядзе сваё панаванне; той ці іншы крызіс «вярхоў», крызіс палітыкі пануючага класа, які стварае трэшчыну, куды прарываюцца незадаволенасць і абурэнне прыгнечаных класаў. Для надыходу рэвалюцыі звычайна бывае недастаткова, каб «нізы не хацелі», а патрабавалася яшчэ, каб «вярхі не маглі» жыць па-старому. 2) Абвастрэнне, вышэй звычайнага, галечы і бедстваў прыгнечаных класаў. 3) Значнае павышэнне ў выніку згаданых прычын актыўнасці мас, якія ў «мірную» эпоху даюць сябе рабаваць спакойна, а ў бурныя часы прыцягваюцца як усім становішчам крызісу, так і самімі «вярхамі» да самастойнага гістарычнага выступлення.

Без гэтых аб'ектыўных змен, незалежных ад волі не толькі асобных груп і партый, але і асобных класаў, рэвалюцыя — згодна з агульным правілам — немагчымая. Сукупнасць аб'ектыўных перамен і называецца рэвалюцыйнай сітуацыяй.

Ці можаце вы прывесці факты з гісторыі рэвалюцый у Расіі, якія пацвярджаюць наспяванне рэвалюцыйнай сітуацыі?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Роллю **Уладзіміра Ільіча Леніна** (1870—1924) у гісторыі Расіі цяжка пераацаніць. Да рэвалюцыйнай дзейнасці яго падштурхнула гібель старэйшага брата Аляксандра, пакаранага смерцю за ўдзел у арганізацыі замаху на цара Аляксандра III. У. І. Ленін — галоўны арганізатар і кіраўнік Кастрычніцкай рэвалюцыі, стваральнік першай у свеце сацыялістычнай дзяржавы, ідэолаг і стваральнік III Інтэрнацыянала. Як філосаф-тэарэтык ён зрабіў унёсак у развіццё матэрыялістычнай філасофіі, тэорыі капіталізму і імперыялізму, тэорыі і практыкі пабудовы сацыялізму. Яго асноўныя работы — «Развіццё капіталізму ў Расіі», «Што рабіць?», «Матэрыялізм і эмпірыякрытыцызм», «Імперыялізм як вышэйшая стадыя капіталізму», «Дзяржава і рэвалюцыя». У. І. Ленін валодаў шырокім кругаблядам і каласальным багажом ведаў у многіх галінах. Нягледзячы на палярныя ацэнкі яго дзейнасці, У. І. Ленін лічыцца найбольш значным рэвалюцыйным і дзяржаўным дзеячам у сучаснай гісторыі.

§ 15. Савецкая дзяржава ў 1917—1939 гг.

Ключавая ідэя: сутыкнуўшыся пры сваім стварэнні з вялізнымі цяжкасцямі, савецкая дзяржава здолела ажыццявіць рывок, якому няма роўных у свеце.

Важнейшым вынікам Кастрычніцкай рэвалюцыі стала з'яўленне на палітычнай карце свету новай дзяржавы — Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (СССР), дзе небывалымі тэмпамі была ажыццёлена мадэрнізацыя эканомікі, грамадства і дзяржавы. Сацыялізм савецкага тыпу стаў іншай, альтэрнатыўнай капіталізму мадэллю індустрыяльнага развіцця грамадства.

Грамадзянская вайна і яе вынікі. Захапіўшы ўладу ў Петраградзе, бальшавікі пачалі ўсталёўваць яе на месцах. Да лютага 1918 г. гэты працэс меў адносна мірны характар. Улада Саветаў была ўсталявана ва Украіне, у Беларусі, Прыбалтыцы, Закаўказзі (Баку). Аднак ачагі антысавецкага супраціўлення на Доне, Кубані, Паўднёвым Урале сведчылі пра непрыняцце новых парадкаў значнай часткай расійскага насельніцтва.

У пачатку 1918 г. становішча бальшавікоў стала пагаршацца ў сувязі з наступленнем германскіх войскаў. Савецкая дзяржава была вымушана пайсці на

§ 15-1

§ 15-2

Плакат «Чаму вы не ў арміі?».
Невядомы мастак. 1919 г.

Плакат «Ты запісаўся дабравольцам?».
Мастак Д. Маор. 1920 г.

Які з плакатаў аказвае большае эмацыянальнае ўздзеянне? Чаму?

падпісанне з Германіяй Брэсцкага мірнага дагавора. Страціўшы вялізныя тэрыторыі з насельніцтвам звыш 50 млн чалавек, яна атрымала часовую перадышку.

Улетку 1918 г. пачалася эскалацыя Грамадзянскай вайны, у выніку якой Савецкая Расія апынулася ў шчыльным акружэнні варожых франтоў. Бязлітасная барацьба чырвоных і белых армій суправаджалася ваеннай інтэрвенцыяй Англіі, Францыі, ЗША і Японіі. Лёс Савецкай Расіі літаральна вісеў на валаску.

Пытанне аб прычынах *Грамадзянскай вайны і ваеннай інтэрвенцыі ў Расіі* да гэтага часу застаецца дыскусійным. Тым не менш са шматлікіх прычын можна вылучыць наступныя: барацьба за ўладу паміж рознымі палітычнымі партыямі, групамі і класамі, іх непрамірымасць у пытаннях эканамічнага і палітычнага курсу краіны; імкненне праціўнікаў бальшавізму да звяржэння савецкай улады ўзброеным шляхам пры падтрымцы замежных дзяржаў; развіццё сепаратысцкіх рухаў на тэрыторыі былой Расійскай імперыі; імкненне замежных дзяржаў абараніць свае інтарэсы ў Расіі; адмова ад сепаратнага міру з Германіяй; радыкалізм бальшавікоў, якія лічылі рэвалюцыйны гвалт адным з важнейшых сродкаў дасягнення сваіх палітычных мэтай.

Ва ўмовах Грамадзянскай вайны савецкі ўрад праводзіў *палітыку «ваеннага камунізму»*. Гэта была спроба пераадолення эканамічнага і палітычнага крызісу дыктатарскімі метадамі. Яе тэарэтычную аснову складалі ўяўленне аб магчымасці

непасрэднага ўвядзення камунізму, ідэя абагулення сродкаў вытворчасці і працы. Аднак у цэлым гэтая палітыка мела вымушаны характар.

У рамках палітыкі «ваеннага камунізму» дзяржава нацыяналізавала ўсю буйную і сярэднюю прамысловасць, а таксама большую частку дробных прадпрыемстваў. Прыватны гандаль быў заменены дзяржаўным размеркаваннем прадуктаў па класавай прыкмеце (картачная сістэма). Уводзіліся прадуктовая дыктатура, харчразвёрстка, прамы прадуктаабмен паміж горадамі і вёскай, усеагульная працоўная павіннасць, ураўняльнасць у аплаце працы. Ваенна-загадная сістэма кіраўніцтва і жорсткае пераследаванне іншадумцаў дазволілі бальшавікам усталяваць поўны кантроль над усім жыццём грамадства. Палітыку дзяржавы падтрымалі шматмільённыя слаі найбяднейшага насельніцтва Расіі, што забяспечыла чырвоным перамогу ў Грамадзянскай вайне.

Поспеху бальшавікоў садзейнічала і тое, што белы рух у сацыяльных і ідэйных адносінах быў стракатым і разнастайным. Ён быў прадстаўлены манархістамі, рэспубліканцамі, нацыяналістамі, анархістамі і нават сацыялістамі. Цалкам натуральна, што белыя так і не змаглі прадставіць палітычную праграму, якая аб'яднала б іх і карысталася ў той жа час масавай падтрымкай насельніцтва.

Грамадзянская вайна каштавала Расіі вялізных ахвяр. На франтах вайны, у «мясарубцы» белага і чырвонага тэрору, ад голаду і масавых эпідэмій краіна страціла мільёны чалавечых жыццяў. Агульныя страты насельніцтва з 1914 г. склалі 25 млн. Краіна ляжала ў руінах, прамысловая вытворчасць скарацілася ў 7 разоў у параўнанні з даваенным узроўнем 1913 г., вытворчасць металу ўпала да ўзроўню часоў Пятра I. У Расіі пачаўся страшэнны голад, рабочыя ўцякалі з гарадоў, сяляне браліся за зброю.

У канцы лютага 1921 г. паўсталі рабочыя Петраграда, затым сяляне ў Тамбоўскай і Варонежскай губернях, у Заходняй Сібіры, Сярэднім Паволжы, на Доне і Кубані. Але асабліва небяспечным для новай улады было выступленне матросаў і салдат Кранштацкай крэпасці ў сакавіку 1921 г. Паўстанцы выставілі лозунгі: «Саветы — без камуністаў!», «Улада Саветам, а не партыям!». Незадаволеныя палітыкай «ваеннага камунізму» рабочыя і сяляне, салдаты і матросы — усе патрабавалі адмены харчразвёрсткі, дазволу на свабодны гандаль, ліквідацыі манаполіі бальшавіцкай партыі на ўладу. Урад прыняў экстраанжныя меры для ліквідацыі

Сяляне здаюць збожжа
па харчразвёрстцы.
Курганская вобласць. 1918 г.

З Расіі нэпаўскай будзе Расія сацыялістычная. Плакат.
Мастак Г. Клуціс. 1930 г.

*Ці мог нэп стаць асновай эканамічнага развіцця
Савецкай Расіі?*

паўстання. Палкі Чырвонай арміі і атрады ВЧК штурмам узялі Кранштат. 2,5 тыс. матросаў было арыштавана, больш за 1 тыс. забіта і звыш 2 тыс. паранена, 6—8 тыс. эмігрыравалі ў Фінляндыю.

Савецкая мадэль мадэрнізацыі. Востры сацыяльна-эканамічны і палітычны крызіс пачатку 1920-х гг. прымусіў бальшавіцкае кіраўніцтва адмовіцца ад палітыкі «ваеннага камунізму» і перайсці да новага курсу, які атрымаў назву *новай эканамічнай палітыкі (нэп)*. Харчразвёрстка замянялася фіксаваным *харчпадаткам*. Дазваляліся рыначныя адносіны, невялікія прыватныя прадпрыемствы, наём рабочай сілы, свабода гандлю, прыцягненне замежнага капіталу, адмяняліся картачная сістэма і ўраўняльнае размеркаванне, працоўныя арміі і працоўная павіннасць. Пры гэтым дзяржава захоўвала свае пазіцыі ў банкаўскай сферы, на буйных і часткова сярэдніх прадпрыемствах.

Нэп стымуляваў прыватную ініцыятыву і хутка ажывіў эканоміку. У 1926 г. СССР дасягнуў даваеннага ўзроўню ў большасці галін вытворчасці. Аднак за гэты час вядучыя краіны свету пайшлі далёка наперад у сваім развіцці. Перад Савецкай дзяржавай аб'ектыўна стаяла задача паскарэння *індустрыялізацыі* краіны. Неабходна было стварыць магутную эканоміку, якая дазволіла б вытрымаць міжнародную ізаляцыю і адбіць агрэсію любога праціўніка. Аднак у сціслыя тэрміны ажыццяўленне гэтых задач было праблематычным.

Індустрыялізацыя патрабавала вялізных сродкаў і зберажэнняў. Прыхільнікі нэпа ў кіраўніцтве партыі і дзяржавы прапаноўвалі ажыццяўляць неабходныя назапленні крок за крокам, павольна і паступова бу-

Сталінградскі трактарны
завод. 1930 г.

У выніку індустрыялізацыі СССР ператварыўся ў краіну, якая выпускала самае сучаснае абсталяванне

даваць сацыялізм, выкарыстоўваючы эканамічныя рычагі. Праціўнікі нэпа, вінавацячы сваіх апанентаў у абароне прыватнай уласнасці і буржуазных элементаў, сцвярджалі, што нэп не мог даць сродкі, неабходныя для паскарэння індустрыялізацыі. Перамог пункт гледжання І. В. Сталіна, які паставіў задачу ў кароткі тэрмін стварыць магутную індустрыяльную базу, абапіраючыся на ўласныя сілы. У тых гістарычных умовах гэтую задачу можна было рашыць толькі за кошт узмацнення ціску на сялянства. У ходзе суцэльнай **калектывізацыі**, якая пачалася ў канцы 1929 г., быў створаны механізм перапампоўвання сродкаў на патрэбы індустрыялізацыі.

Утварэнне СССР. У гады нэпа вырашалася найбольш актуальнае для Расіі нацыянальнае пытанне. Гістарычныя, эканамічныя і палітычныя перадумовы падштурхоўвалі бальшавікоў да адраджэння адзінай дзяржавы на частцы тэрыторыі былой Расійскай імперыі. Цэнтрам прыцягнення стала РСФСР. Пасля падпісання ў 1920 і 1921 гг. мірных дагавораў з Фінляндыяй, Польшчай і прыбалтыйскімі дзяржавамі — Эстоніяй, Латвіяй і Літвой — паўстала пытанне аб наданні новай формы саюзніцкім адносінам паміж Савецкай Расіяй і існуючымі савецкімі рэспублікамі, у якіх пераважала нярускае насельніцтва.

Народны камісар па справах нацыянальнасцей І. В. Сталін прапаноўваў уключыць усе савецкія рэспублікі ў склад Расійскай Савецкай Федэратыўнай Сацыялістычнай Рэспублікі (РСФСР) на правах аўтаноміі. Аднак Ленін дабіўся аб'яднання ўсіх рэспублік на роўных правах у адзіную федэратыўную дзяржаву. У выніку **30 снежня 1922 г.** быў абвешчаны **Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік**. Утварэнне СССР прывяло да ўмацавання ваеннай магутнасці дзяржавы і садзейнічала эканамічнаму развіццю нацыянальных ускраін. Важнейшым фактарам тармажэння цэнтрабежных тэндэнцый стала Усесаюзная камуністычная партыя (бальшавікоў) — ВКП(б).

Дзяржаўная сімволіка СССР: герб (1923) і сцяг (1924)

Якую інфармацыю аб дзяржаве можна даведацца з дзяржаўнай сімволікі?

Па меры стабілізацыі Савецкай дзяржавы сусветныя краіны, якія спачатку аб'явілі ёй байкот, уступілі з ёю ў перамовы з мэтай усталявання нармальных дыпламатычных і гандлёвых адносін. Прарывам стаў Рапальскі дагавор з Германіяй, падпісаны ў красавіку 1922 г. Неўзабаве прыйшло дыпламатычнае прызнанне і з боку іншых буйных еўрапейскіх дзяржаў, пачынаючы з Вялікабрытаніі ў 1924 г. ЗША былі апошняй вядучай дзяржавай, якая прызнала СССР у 1933 г.

Асноўныя рысы савецкай палітычнай сістэмы. У другой палове 1920-х — 1930-я гг. складалася асаблівая мадэль палітычнага ўладкавання СССР. На яе фарміраванне істотна паўплывалі фактары *аб'ектыўнага* і *суб'ектыўнага* характару. Да іх адносіліся шматвяковая традыцыя моцнай цэнтралізаванай улады ў Расійскай дзяржаве, адсутнасць дэмакратычных традыцый, варожае стаўленне да Савецкай дзяржавы многіх краін свету, асаблівасці ідэалогіі і самой арганізацыі партыі большавікоў.

Эканамічную аснову сістэмы складалі поўнае падпарадкаванне вытворцы дзяржаве, дзяржаўнае рэгуляванне і пазаэканамічны прымус, забарона забастовак, мілітарызацыя эканомікі і працы.

Палітычнай асновай з'яўляліся такія элементы, як панаванне аднапартыйнай сістэмы, зрошчванне партыйнага і дзяржаўнага апаратаў, знішчэнне палітычных апанентаў, стварэнне магутнага рэпрэсіўнага апарату. Важную ролю ў савецкай палітычнай сістэме адыгрывала асоба правадыра. Першапачаткова ім быў У. І. Ленін, а затым І. В. Сталін, які перамог у бязлітаснай унутрыпалітычнай барацьбе Л. Д. Троцкага, члена Палітбюро Расійскай камуністычнай партыі (большавікоў) — РКП(б) і народнага камісара па ваенных і марскіх справах. Культ асобы Сталіна канчаткова склаўся ў сярэдзіне 1930-х гг.

Духоўнае жыццё характарызавалася ўсталяваннем дзяржаўнага кантролю над сродкамі масавай інфармацыі, літаратурай і мастацтвам, барацьбой з рэлігіяй і іншадумствам, насаджэннем атэізму, стварэннем спецыяльных ідэалагічных арганізацый і ўстаноў з мэтай растлумачэння афіцыйнай ідэалогіі.

Вынікі эканамічнай трансфармацыі. Адмовіўшыся ад нэпа, савецкае кіраўніцтва перайшло да поўнай перабудовы ўсёй народнай гаспадаркі. Ключавое месца ў гэтым працэсе адводзілася палітыцы індустрыялізацыі, якая ўяўляла сабой комплекс мерапрыемстваў па паскораным развіцці прамысловасці і на заканадаўчым узроўні была замацавана ў 1927 г.

Савецкая індустрыялізацыя ад самага пачатку набыла фарсіраваны характар. Яе адметнай рысай было прыярытэтнае развіццё цяжкай прамысловасці і ваенна-прамысловага комплексу. Палітычнае рашэнне аб пачатку індустрыялізацыі прыняў XIV з'езд ВКП(б) у 1925 г. Асноўныя пераўтварэнні былі ажыццёўлены ў межах 1-й (1928—1932) і 2-й (1933—1937) пяцігодак.

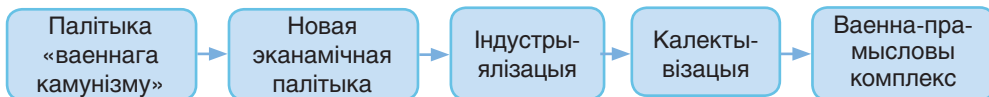
Фарміраванне тэрыторыі СССР у 1922—1939 гг.

У выніку ў краіне быў створаны магутны ваенна-прамысловы комплекс, уведзена ў эксплуатацыю 35 індустрыяльных гігантаў. Змяніўся сацыяльны склад насельніцтва, удвая вырасла колькасць рабочых, сфарміраваліся савецкі пралетарыят і тэхнічная інтэлігенцыя. Такім чынам, была закладзена эканамічная база будучай перамогі над фашысцкай Германіяй і яе саюзнікамі ў Вялікай Айчыннай вайне.

Індустрыялізацыя суправаджалася маштабнымі пераўтварэннямі ў сельскай гаспадарцы, вядомымі як калектывізацыя. Мэтамі калектывізацыі былі забеспячэнне патрэб краіны ў сельскагаспадарчай прадукцыі і атрыманне фінансавых сродкаў для правядзення індустрыялізацыі. У выніку пераважна прымусовай калектывізацыі на аснове асобных сялянскіх двароў былі створаны буйныя калектывныя гаспадаркі.

1. Чаму пасля перамогі рэвалюцыі ў Расіі пачалася Грамадзянская вайна? Якія яе асноўныя вынікі?
2. Растлумачце прычынна-выніковую сувязь.

3. Назавіце складнікі савецкай мадэлі мадэрнізацыі.
4. Растлумачце значэнне паняцця «індустрыялізацыя». Параўнайце індустрыялізацыю, якая ажыццяўлялася ў Расіі ў другой палове XIX ст., з індустрыялізацыяй у СССР. Якія былі яе вынікі?
5. З якой мэтай праводзілася калектывізацыя? Якія яна мела вынікі?
6. Ці можна лічыць утварэнне СССР завяршэннем рэвалюцыйнага працэсу? Параўнайце сістэму дзяржаўнага кіравання СССР з сістэмай адной з заходніх краін (на выбар). У чым вы бачыце яе перавагі і недахопы?
7. Якія аб'ектыўныя і суб'ектыўныя фактары абумовілі тэрміны і метады правядзення савецкай мадэрнізацыі? У чым вы бачыце супярэчлівасць яе вынікаў?

Чаму, нягледзячы на шматлікія цяжкасці, расійскія рэвалюцыі і наступная мадэрнізацыя спарадзілі ў грамадстве вялізны энтузіязм і творчую энергію і выклікалі захапленне ва ўсім свеце?

У гістарычным працэсе арганічна спалучаюцца аб'ектыўныя і суб'ектыўныя пачаткі, якія з'яўляюцца ўмовамі развіцця грамадства. Пад **аб'ектыўнымі фактарамі** разумеюцца фактары, якія не залежаць ад людзей і вызначаюць кірунак іх дзейнасці, — напрыклад, прыродныя ўмовы, патрэбы матэрыяльнага, палітычнага і духоўнага парадку, дасягнуты ўзровень развіцця вытворчасці і грамадскіх адносін, традыцыі і звычаі, тыя ці іншыя сацыяльныя інстытуты, формы ўлады, наспелыя гістарычныя задачы, а таксама гістарычныя працэсы, якія развіваюцца на базе аб'ектыўных заканамернасцей. Аб'ектыўныя фактары заўсёды выступаюць у якасці вызначальных, аднак іх дзеянне праяўляецца толькі праз дзеянне **суб'ектыўных фактараў**, гэта значыць такіх гістарычных феноменаў і працэсаў, існаванне, функцыянаванне і развіццё якіх так ці інакш залежаць ад людзей, іх дзеянняў. Да суб'ектыўных фактараў можна аднесці накіраваную на змяненне альбо захаванне аб'ектыўных умоў грамадскага жыцця свядомую і мэтанакіраваную дзейнасць суб'ектаў гісторыі (мас, сацыяльных груп, асоб і г. д.), іх пачуцці, волю, інтэлект, арганізаванасць і энергію ў дасягненні мэты, уменне дзейнічаць у тых ці іншых абставінах і да т. п.

З працы Л. Д. Троцкага «Іосіф Сталін. Вопыт характарыстыкі» (1939)

Не Сталін стварыў апарат. Апарат стварыў Сталін. Але апарат ёсць мёртвая машына, якая, як піянола, не здольная да творчасці. Бюракратыя наскрозь прасякнута духам пасрэднасці. Сталін ёсць самая выдатная пасрэднасць бюракратыі. Моц яго ў тым, што інстынкт самазахавання кіруючай касты ён выражае больш цвёрда, راشуча і бязлітасна за ўсіх іншых.

З артыкула ў газеце The Manchester Guardian (6 сакавіка 1953 г.)

Сутнасць гістарычных дасягненняў Сталіна ў тым, што ён прыняў Расію з сахой, а пакідае яе з ядзернымі рэактарамі. Ён узняў Расію да ўзроўню другой індустрыяльнай дзяржавы свету. Гэта не было вынікам чыста матэрыяльнага прагрэсу і арганізацыі. Такія дасягненні не былі б магчымыя без усёабдымнай культурнай рэвалюцыі, у ходзе якой усё насельніцтва наведвала школу і вельмі напружана вучылася.

Параўнайце прадстаўленыя ацэнкі І. В. Сталіна. Якія факты дзейнасці Сталіна далі для іх падставы? Чаму асоба Сталіна і яго дзейнасць да гэтага часу выклікаюць спрэчкі? Што трэба ўлічваць, даючы ацэнкі гістарычным асобам?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Леў Давідавіч Троцкі (1879—1940) нарадзіўся ў сям'і багатага землеўладальніка. У раннім юнацтве захапіўся рэвалюцыйнымі ідэямі. У ходзе рэвалюцыі 1905—1907 гг. праявіў сябе выдатным арганізатарам, прамоўцам, публіцыстам. Быў адным з распрацоўшчыкаў тэорыі так званай перманентнай рэвалюцыі. Арганізаваў падрыхтоўку бальшавіцкага захопу ўлады ў кастрычніку 1917 г., прыняў актыўны ўдзел у фарміраванні Чырвонай арміі. З'яўляецца аўтарам прац па гісторыі рэвалюцыйнага руху ў Расіі, літаратурна-крытычных артыкулаў, кніг, сярод якіх «Гісторыя рускай рэвалюцыі», «Здраджаная рэвалюцыя», «Урокі Кастрычніка», успамінаў «Маё жыццё» і інш. У «Пісьме да з'езда», адзначыўшы недахопы Л. Д. Троцкага, У. І. Ленін назваў яго самым выдатным і здольным чалавекам з усяго тагачаснага складу ЦК. Пасля смерці У. І. Леніна барацьба з І. В. Сталіным за лідарства скончылася для Л. Д. Троцкага паражэннем.

§ 16. Краіны Захаду ў міжваенны перыяд

Ключавая ідэя: у міжваенны перыяд краіны Захаду прайшлі шлях ад аднаўлення і адноснага росквіту да эканамічнага крызісу, які ахапіў усе заходнія краіны, але не закрануў Савецкі Саюз.

Першае дзесяцігоддзе пасля завяршэння Першай сусветнай вайны можна падзяліць на два перыяды: пяць гадоў напружанага аднаўлення (1919—1923) і наступныя шэсць гадоў адноснага міру і росквіту (1924—1929). Другое пасляваеннае дзесяцігоддзе варта разглядаць як пралог да кровапралітнай і трагічнай сусветнай вайны 1939—1945 гг.

Пасляваенныя праблемы. У 1919 г. тры заходнія краіны — Вялікабрытанія, Францыя і ЗША — знаходзіліся на вяршыні сваёй магутнасці. Яны задавалі тон на Парыжскай мірнай канферэнцыі і ўпэўнена глядзелі ў будучыню. Паступова пераадольваліся пасляваенная разруха, інфляцыя і цяжасці ў фінансавай сістэме. Эканоміка вярнулася да мірнай вытворчасці і гандлю. Праз некалькі гадоў у сям'ях з сярэднім дастаткам пачаўся ўздым жыццёвага ўзроўню. Аднак становішча ў 1920—1930-я гг. нельга было назваць устойлівым. Тройчы за гэты час эканоміку заходніх дзяржаў ахоплівалі крызісы рознай глыбіні: 1920—1921, 1929—1933, 1937—1938 гг.

У першыя пасляваенныя гады эканамічныя праблемы выклікалі сацыяльную незадаволенасць і рабілі радыкальныя ідэі больш папулярнымі. Следам за Кастрычніцкай рэвалюцыяй у Расіі пракацілася хваля рэвалюцый сацыялістычнага характару па Фінляндыі, Германіі, Венгрыі. Рэвалюцыйныя выступленні ў еўрапейскіх краінах і ўздым вызваленчага руху ў калоніях, узнікненне III (Камуністычнага) Інтэрнацыянала і прыход да ўлады ў некаторых краінах сацыялістычных партый (напрыклад, у Германіі), здавалася, пацвярджалі прадказанні заснавальнікаў камуністычнай тэорыі аб непазбежнай гібелі капіталізму.

Хваля рэвалюцыйных выступленняў і заваяванне ўлады ў Расіі бальшавіцкай партыяй абумовілі страх перад пагрозай распаўсюджвання камунізму. І калі адны знаходзілі ў сацыялізме выйсце з кола нявырашаных праблем, то іншыя ўцягваліся ў нацыяналістычныя рухі правага кірунку.

Нямала праблем існавала і ў сферы міжнароднага жыцця. Мірныя дагаворы расчаравалі многіх еўрапейцаў, асабліва немцаў, італьянцаў і прадстаўнікоў розных этнічных груп Усходняй Еўропы. Заходнія дэмакраты мелі вострую патрэбу ў моцных палітычных лідарах, якія маглі б годна

Веймарская канстытуцыя. 1919 г.

супрацьстаяць маштабу эканамічных і палітычных выклікаў, узніклай пагрозе фашызму і новай сусветнай вайны.

Надзвычай вострай была праблема ажыццяўлення Германіяй рэпарацыйных выплат. Яе ўдалося ўрэгуляваць толькі пасля таго, як нью-ёркскія банкі пачалі прадастаўляць крэдыты Германіі. Гэтыя грошы ў выглядзе рэпарацый ішлі ў Францыю і Вялікабрытанію, а адтуль вярталіся ў ЗША для пагашэння ваенных запазычанасцей. Трохбаковы патак грошай, заснаваны на крэдыце, стымуляваў хуткае аздараўленне еўрапейскай эканомікі. Паступова наладжвалася эканамічнае жыццё ў Францыі і Германіі. У ЗША пачаўся эканамічны бум, які працягваўся пяць гадоў.

Сацыяльныя перамены. У пасляваенныя гады заўважныя змены адбыліся ў структуры заходняга грамадства. Прадстаўнікі арыстакратычных колаў сталі адыгрываць меншую ролю ў арміі, дыпламатычным корпусе, банкаўскай справе і іншых элітных сектарах. На кіруючыя пасады вылучаліся інжынеры, бізнесмены, юрысты і прадстаўнікі іншых прафесійных груп. Значна ўзрасла колькасць сярэдняга класа і ў нашмат меншай ступені — рабочага. Хуткія перамены адбываліся ў ладзе жыцця і становішчы жанчын. Маладыя дзяўчаты з багатых сем'яў мелі больш асабістай свабоды, чым іх маці да вайны. Яны кіравалі аўтамабілем, займаліся спортам, самастойна падарожнічалі і публічна курылі. Вызваліўшыся ад гарсэтаў і доўгіх сукенак даваеннага фасону, жанчыны сталі насіць кароткія спадніцы і прычоскі і, на вялікае здзіўленне старэйшага пакалення, замест вальса танцавалі пад джазавую музыку.

Аднак большасці жанчын вайна і рэвалюцыі прынеслі толькі пакуты. Многія страцілі сваіх бацькоў і братоў, мужоў і сыноў, апынуліся ў адзіноце і галечы.

У многіх краінах пасля вайны ўзмацніўся рух за прадастаўленне жанчынам выбарчага права. Яны атрымалі яго ўпершыню ў Расіі (1917), Англіі (1918), Германіі (1919), ЗША (1920). У Турцыі жанчыны сталі карыстацца выбарчым правам з 1934 г. У большасці іншых краін гэтае права было прадастаўлена ім толькі пасля 1945 г.

У найбольш выгадным становішчы ў параўнанні са сваімі еўрапейскімі саюзнікамі пасля вайны знаходзіліся *ЗША*. Гэтая краіна пазней за іншыя ўступіла ў Першую сусветную вайну. Яна панесла адносна невялікія людскія страты і зусім нязначныя матэрыяльныя. Краіна была сусветным лідарам у індустрыяльнай і сельскагаспадарчай вытворчасці і дапамагала фінансаваць аднаўленне еўрапейскай эканомікі. Значнае пашырэнне вытворчасці тавараў масавага ўжытку садзейнічала паляпшэнню жыцця і побыту насельніцтва і, такім чынам, унутранай стабільнасці.

У 1920-я гг. пачалася эпоха масавага спажывання ў Паўночнай Амерыцы і Заходняй Еўропе. Нават работнікі офісаў і рабочыя маглі дазволіць сабе набыццё

прамысловых тавараў. Прычынай таму была тэхналагічная рэвалюцыя, падобная да прамысловай рэвалюцыі альбо хвалі інавацый канца XIX ст. Канвеерная вытворчасць *Г. Форда* і навуковая арганізацыя працы *Ф. Тэйлара* зрабілі магчымай масавую вытворчасць аўтамабіляў і рознай бытавой тэхнікі ў вялікай колькасці і па нізкіх цэнах. У 1929 г. у ЗША адзін аўтамабіль прыпадаў на кожныя пяць чалавек. У Заходняй Еўропе іх мелі толькі бізнесмены і кваліфікаваныя спецыялісты. Для еўрапейскіх рабочых аўтамабілі заставаліся раскошай да 1950-х гг. Следам за электрычнасцю ў дамах з'явіліся разнастайныя электрабытавыя прыборы.

Менш бурна развівалася ў 1920-я гг. эканоміка *Вялікабрытаніі*. Краіна суткнулася з цэлым шэрагам унутраных і знешнепалітычных праблем. Усё большую трывогу выклікалі антыкаланіяльныя выступленні ў Індыі. Правалам скончылася спроба Англіі з дапамогай ваеннай сілы падпарадкаваць Афганістан (1919). Акрамя таго, Англіі давялося пайсці на саступкі ірландскаму нацыянальнаму руху і прадаставіць у 1921 г. Ірландыі права дамініёна, захаваўшы за сабой Ольстэр — паўночна-ўсходнюю частку вострава.

У студзені 1924 г. быў сфарміраваны першы ў гісторыі краіны лейбарысцкі ўрад, на які рабочыя ўскладалі вялікія надзеі. Аднак спробы лейбарыстаў прыняць некаторыя меры ў сферы сацыяльнага забеспячэння не былі падтрыманыя парламентам, які знаходзіўся ў руках кансерватараў. Ужо ўвосень 1924 г. кансерватыўная партыя зноў узначаліла ўрад. У адказ на масавую забастоўку, пачатую шахцёрамі (1926), кансерватары правялі праз парламент закон, які абмяжоўваў правы прафсаюзаў, у прыватнасці, права на масавыя стачкі, што выклікала шырокі пратэст у краіне. У выніку на парламенцкіх выбарах 1929 г. упершыню перамаглі лейбарысты, якія і сфарміравалі ўрад. Так лейбарысцкая партыя замацавалася ў палітычным жыцці Англіі і з таго часу стала адной з дзвюх асноўных палітычных сіл.

Падобна да Вялікабрытаніі *Францыя* выйшла з Першай сусветнай вайны пераможцай. Аднак вайна выклікала такія вялізныя страты, што многія французы адчувалі сябе пераможанымі. Праўда, французская эканоміка аднаўлялася адносна хутка, у многім дзякуючы германскім рэпарацыям і тэрыторыям, адорваным ад Германіі.

Лідары першага лейбарысцкага ўрада на чале з Дж. Р. Макдональдам. 1924 г.

У адрозненне ад Вялікабрытаніі для Францыі было характэрна мноства розных партый і групавак, таму ў барацьбе за ўладу яны часта ўтваралі тыя ці іншыя блокі. У 1920-я гг. адзін аднаму супрацьстаялі даволі моцны блок левых сіл і так званы Нацыянальны блок, які складаўся з правых буржуазных партый. Пасля перамогі на выбарах у палату дэпутатаў у маі 1924 г. узнік урад Левага блока. Аднак ажыццявіць праграму прагрэсіўных рэформ яму не ўдалося, чым і скарысталіся партыі Нацыянальнага блока, якія ў выніку выбараў 1926 г. вярнуліся да ўлады. Новы блок правых атрымаў назву «Нацыянальнае яднанне». Але пра сапраўднае яднанне не было і гаворкі. Як левыя, так і правыя сілы працягвалі бескампрамісную барацьбу за ўладу. Камуністы знаходзіліся ў баку ад блокавай палітыкі. У адпаведнасці з дырэктывамі Камінтэрна яны імкнуліся да аднаасобнай улады і таму прайгравалі на выбарах.

Вялікая дэпрэсія. Перыяд эканамічнай стабілізацыі ў Еўропе і ЗША скончыўся 24 кастрычніка 1929 г. У гэты дзень адбыўся крах на Нью-Ёркскай біржы — абвальнае падзенне курсу каштоўных папер. Пачаўся доўгі *сусветны эканамічны крызіс 1929—1933 гг.*, які не меў сабе роўных ні па працягласці, ні па глыбіні. Адсюль яго назва — *Вялікая дэпрэсія*. Паколькі сусветная фінансавая сістэма ўсё больш прывязвалася да долара, яна трапіла ў залежнасць ад эканамічнай стабільнасці ў ЗША. Германія, напрыклад, не ў стане была ажыццяўляць рэпарацыйныя выплаты без міжнародных крэдытаў, галоўным чынам з боку ЗША. Між тым амерыканскія банкі спынілі прадастаўленне пазык і запатрабавалі выплаты замежных запазычанасцей.

Але галоўныя прычыны Вялікай дэпрэсіі палягалі ў іншым. У першыя дзесяцігоддзі XX ст. у прамысловую вытворчасць актыўна ўкараняліся дасягненні навукі і тэхнікі, найноўшыя тэхналогіі, што дазваляла значна павялічыць аб'ёмы вытворчасці. Аднак рэгуляванне спажывання і попыту не адпавядала імкліваму росту вытворчасці. У шэрагу галін назіралася затаварванне, вытворцам даводзілася знішчаць тавары, скарачаць аб'ёмы вытворчасці, што непазбежна вяло да масавага беспрацоўя.

Найбольшы спад вытворчасці (болей чым на 50 %) назіраўся ў ЗША і Германіі. У Вялікабрытаніі ён склаў 25 %. На Францыю крызіс абрынуўся крыху пазней і не закрануў вытворчасць у такой ступені, як у іншых краінах Захаду.

ЗША ў перыяд Вялікай дэпрэсіі.
Чарга па ежу. Каля 1930 г.

Маштабы беспрацоўя перавысілі ўсе магчымыя межы (толькі ў ЗША ў 1933 г. было каля 13 млн беспрацоўных), узровень жыцця катастрофічна зніжаўся, і многія ўрады небеспадстаўна баяліся магутнага сацыяльнага выбуху. У некалі квітнеючых заходніх гарадах людзі спалі ў парках на лавах і выстройваліся ў чэргі, каб атрымаць абед у дабрачынных кухнях. Многія дзялкі бізнесу страцілі багацце і апынуліся ў поўнай галечы.

Змяненне эканамічных паказчыкаў у гады Вялікай дэпрэсіі				
	ЗША	Вялікабрытанія	Францыя	Германія
Прамысловая вытворчасць	– 6 %	– 23 %	– 24 %	– 41 %
Аптовыя цэны	– 32 %	– 33 %	– 34 %	– 29 %
Знешні гандаль	– 70 %	– 60 %	– 54 %	– 61 %
Беспрацоўе	+ 607 %	+ 129 %	+ 214 %	+ 232 %

Па меры развіцця Вялікай дэпрэсіі многія людзі страцілі веру ў здольнасць дэмакратычных урадаў вырашаць іх праблемы. Галеча і безнадзейнасць стварылі ўрадлівую глебу для палітычных дзеячаў, якія прапаноўвалі радыкальныя рашэнні. Камуністы прадказвалі блізкі крах капіталізму. Нацыяналістычна настроеныя экстрэмісты гаварылі пра крызіс дэмакратыі і расхвальвалі перавагі аўтарытарнага праўлення.

І тым не менш заходнія дэмакратыі, упершыню стаўшы на шлях дзяржаўнага рэгулявання эканамічнага і сацыяльнага жыцця, выйшлі з крызісу і пры гэтым захавалі асноўныя каштоўнасці і дэмакратычныя заваёвы папярэдніх гадоў, змаглі спыніць распаўсюджванне фашызму ва ўласных краінах. Канцэпцыі і інстытуты дзяржаўнага рэгулявання, якія склаліся ў той час, праіснавалі да 1970-х гг.

1. Вылучыце асноўныя этапы палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця краін Захаду ў міжваенны перыяд. Дайце сціслую характарыстыку кожнага з іх.
2. У якіх краінах Захаду сацыяльна-палітычнае развіццё пайшло па шляху прыняцця сацыяльных рэформ, у якіх — рэвалюцыйным шляхам? Растлумачце прычыны рэфармісцкай і рэвалюцыйнай мадэляў развіцця.
3. Дайце азначэнне паняцця «эканамічны крызіс». Чаму ў міжваенны перыяд заходнія краіны некалькі разоў ахоплівалі эканамічныя крызісы? Чым крызіс 1929—1933 гг. адрозніваўся ад іншых эканамічных крызісаў? Чаму ён не закрануў эканоміку Савецкай дзяржавы?
4. Складзіце табліцу «Палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя вынікі сусветнага эканамічнага крызісу 1929—1933 гг.».

Палітычная сфера	Эканамічная сфера	Сацыяльная сфера

5. Параўнайце планавую і рыначную эканомікі. Аформіце свой адказ у выглядзе табліцы.

Крытэрыі для параўнання	Планавая эканоміка	Рыначная эканоміка
Механізм фарміравання попыту і прапанавання		
Форма ўласнасці		
Ступень удзелу дзяржавы		
Прыклады краін		
Перавагі		
Недахопы		

Заўважана, што крызіснае становішча ў эканоміцы, як правіла, суправаджаецца ўзмацненнем ролі дзяржавы ў жыцці грамадства. Чым вы можаце гэта патлумачыць? Ці павінна, на ваш погляд, дзяржава ўплываць на развіццё эканомікі? Ці магчымае дзяржаўнае рэгуляванне рыначнай сістэмы эканомікі?

3 працы Ф. Тэйлара «Прынцыпы навуковага менеджменту» (1911)

Самай галоўнай задачай кіравання прадпрыемствам павінна быць забеспячэнне максімальнага прыбытку для прадпрымальніка ў спалучэнні з максімальным дабрабытам для кожнага занятага ў прадпрыемстве работніка...

Пры старой сістэме кіравання прадпрыемствамі поспех залежыць амаль выключна ад магчымасці дабіцца «ініцыятывы» ад рабочых; у сапраўднасці ж яе ўдаецца дабіцца толькі ў вельмі рэдкіх выпадках. Пры навуковай арганізацыі кіравання ... адміністрацыя прадпрыемства таксама павінна ўзяць на сябе новы цяжар, новыя абавязкі і новую адказнасць, якія ёй і не сніліся раней...

Па-першае. Адміністрацыя бярэ на сябе выпрацоўку навуковага фундаменту, які замяняе сабой старыя традыцыйныя і груба-практычныя метады, для кожнага асобнага дзеяння ва ўсіх розных разнавіднасцях працы, што прымяняецца ў прадпрыемстве.

Па-другое. Адміністрацыя ажыццяўляе на аснове навукова ўстаноўленых прыкмет пільны адбор рабочых, а затым трэніруе, навучае і развівае кожнага асобнага рабочага, у той час як у мінулым рабочы сам выбіраў сабе спецыяльнасць і сам на ёй трэніраваўся так добра, як умеў.

Па-трэцяе. Адміністрацыя ажыццяўляе сардэчнае супрацоўніцтва з рабочымі...

Па-чацвёртае. Устанаўліваецца амаль раўнамернае размеркаванне працы і адказнасці паміж адміністрацыяй прадпрыемства і рабочымі.

У чым бачыў галоўную задачу менеджменту Ф. Тэйлар? Сфармулюйце сцісла чатыры асноўныя прынцыпы навуковага кіравання, прапанаваныя Ф. Тэйларам. Як вы думаеце, чаму першапачаткова яго тэорыя сустрэла жорсткае супраціўленне з боку прадпрымальнікаў?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Фрэдэрык Уінслаў Тэйлар (1856—1915) — амерыканскі інжынер, даследчык і арганізатар кіравання, заснавальнік навуковай арганізацыі кіравання прадпрыемствамі — менеджменту. Нарадзіўся ў сям’і адваката, якая мела глыбокія культурныя традыцыі. Атрымаў адукацыю ў Францыі і Германіі, затым скончыў Гарвардскі юрыдычны каледж. Быў першым, хто выкарыстаў сістэму дыферэнцыраванай аплаты за прадукцыйнасць працы. Сістэма Ф. Тэйлара (пазней названая «тэйларызм») першапачаткова была заснавана на глыбокім падзеле працы і рацыяналізацыі працоўнай дзейнасці. Г. Форд адным з першых прымяніў палажэнні тэорыі Ф. Тэйлара на практыцы. На прадпрыемствах Амерыкі таго часу, якія паслядоўна ўкаранілі навуковыя метады Ф. Тэйлара, не было зафіксавана ніводнага выпадку стачкі рабочых альбо іншых сацыяльных канфліктаў.

§ 17. Усталяванне антыдэмакратычных рэжымаў у Еўропе

Ключавая ідэя: умовы Версальскага мірнага дагавора ўспрымаліся пераможанымі краінамі як абуральная несправядлівасць і спарадзілі рэваншысцкія настроі.

Архітэктары Версальскай сістэмы міжнародных адносін лічылі, што Першая сусветная вайна павінна стаць апошняй у гісторыі. Аднак далёка не ўсе сучаснікі мелі падобныя ілюзіі.

Пасля Першай сусветнай вайны аптымістычныя настроі змяніліся песімістычнымі. Пахіснулася вера ў дэмакратычныя інстытуты і свабодныя рыначныя адносіны. Грамадства, якое спачатку ўцягнула людзей у крываваю вайну, а затым апынулася не ў стане абараніць іх ад яе разбуральных вынікаў у першыя пасляваенныя гады, расчаравала еўрапейцаў. З падачы нямецкага філосафа О. Шпенглера сталі гаварыць пра «скон Еўропы», маючы на ўвазе пад гэтым, што старая буржуазная Еўропа сыходзіць у мінулае і на змену ёй павінен прыйсці нейкі новы грамадскі парадак. Камуністы бачылі выйсце ў рэвалюцыі і стварэнні бяскласавога сацыялістычнага грамадства, іх праціўнікі — ва ўсталяванні цвёрдага парадку і антыдэмакратычнай дыктатуры.

На хвалі ўсеагульнай незадаволенасці ў пасляваеннай Еўропе ўзнікла рэакцыйная ідэалогія фашызму. У асобных краінах да ўлады прыйшлі таталітарныя

фашысцкія рэжымы. Самай радыкальнай разнавіднасцю фашызму з'яўляўся нацыянал-сацыялізм, альбо нацызм, у Германіі. Усталяванне фашызму стала найбольш яркім сведчаннем крызісу заходнеўрапейскай цывілізацыі.

Вытокі фашызму ў Еўропе. Ля вытокаў фашызму знаходзіцца цэлы комплекс прычын і перадумоў. Важнейшымі з іх былі:

актывізацыя нацыяналістычных і мілітарысцкіх ідэй у канцы XIX ст. пасля ўтварэння новых нацыянальных дзяржаў — Германіі, Італіі;

распаўсюджванне сацыял-дарвінізму, гэта значыць перанос законаў развіцця прыроды на развіццё чалавечага грамадства;

узмацненне ўмяшання дзяржавы ва ўсе сферы жыцця грамадства, трыумф гвалту і армейскага духу як вынік Першай сусветнай вайны;

негатыўная рэакцыя многіх людзей на варожасць навакольнага свету, бурную індустрыялізацыю і ўрбанізацыю, магутнасць манаполій і стварэнне новых відаў узбраенняў;

страх многімі людзьмі звыклага сацыяльнага статусу і перспектывы для моладзі ў пасляваенныя гады і, як вынік, фарміраванне пэўнага стану масавай свядомасці;

узмацненне дэпрэсіўных настрояў пад уплывам сусветнага эканамічнага крызісу 1929—1933 гг., які паставіў народныя масы на мяжу галечы і безвыходнасці, што выклікала гатоўнасць людзей прыняць любую «моцную асобу», якая дапамагла б хутка вырашыць усе праблемы;

крызіс ліберальнай дзяржавы, яе страх перад камуністычным рухам і ўзрастаннем «чырвонай пагрозы», пошукі кіруючымі групамі ратунку ў правах, дыктатарскіх рэжымах;

нарэшце, наяўнасць агульнанацыянальнай знявагі ў Германіі, выкліканай артыкуламі Версальскага дагавора, альбо незадаволенасць тэрытарыяльнымі вынікамі вайны ў Італіі.

У Італіі і Германіі фашысты прыйшлі да ўлады легальным шляхам. У Іспаніі рэжым генерала Ф. Франка ўсталяваўся ў выніку ваеннага мяцяжу і грамадзянскай вайны 1936—1939 гг. Аднак агульным было адно: гісторыя гэтых дзяржаў рэзка змянілася, жыццё людзей і грамадства з таго часу было падпарадкавана прынцыпова іншым ідэям і законам.

Усталяванне фашысцкага рэжыму ў Італіі. Незадаволенасць вынікамі вайны прывяла да выбуху нацыяналістычных настрояў у Італіі. Шырокае распаўсюджванне атрымала ідэя стварэння «Вялікай Італіі» — спадчынніцы Старажытнага Рыма. Адначасова краіна перажывала заняпад эканомікі, інфляцыю. Працоўныя масы ва ўсім вінавацілі ліберальны ўрад, які дапусціў пагаршэнне эканамічнага становішча. Улетку 1919 г. па краіне пракацілася хваля масавых стачак. Пад кіраўніцтвам сацыялістаў і камуністаў рабочыя пачалі захопліваць заводы і фабрыкі.

Кароль Італіі
Віктар Эмануіл III (у цэнтры)
і прэм'ер-міністр Б. Мусаліні (справа)

Аднак левыя ў гэтым пытанні праявілі нерашучасць і непаслядоўнасць, што ў выніку адштурхнула ад іх рабочых. Прадпрымальнікі, напалоханыя пагрозай сацыялістычнай рэвалюцыі і перадзелу маёмасці, марылі пра ўсталяванне цвёрдай улады і парадку.

У сітуацыі нестабільнасці і няздольнасці ўрада справіцца з вострымі сацыяльнымі праблемамі ў Італіі стаў набіраць моц **фашызм** — праварадыкальны рух, заснаваны ў пачатку 1919 г. былым сацыялістам *Б. Мусаліні*. Італьянскія фашысты ўмела скарысталіся ўсеагульнай незадаволенасцю і бядотным становішчам краіны. Яны перанялі ў левых патрабаванне сацыяльнай справядлівасці і ў той жа час абяцалі абараняць правы ўласнікаў. Вырашыць усе праблемы фашысты прапаноўвалі шляхам усталявання цвёрдага парадку і дыктатуры. У кастрычніку 1922 г. фашысцкія атрады арганізавалі «*паход на Рым*», названы пазней фашысцкай рэвалюцыяй. Кароль Віктар Эмануіл III палічыў за лепшае даручыць Мусаліні фарміраванне новага кабінета. Так пры падтрымцы кіруючых колаў краіны італьянскія фашысты прыйшлі да ўлады.

Праз два гады фашысты, атрымаўшы перамогу на выбарах, прыступілі да скасавання дэмакратыі і ўсталявання дыктатуры. Былі забаронены апазіцыйныя партыі, ліквідаваны грамадзянскія правы і абмежаваны паўнамоцтвы парламента. Дзяржаўны апарат быў ачышчаны ад «антынацыянальных элементаў». Любое супраціўленне фашысцкаму рэжыму жорстка душылася. Мусаліні фактычна стаў аднаасобным кіраўніком краіны.

У 1930-я гг. дзякуючы палітыцы *аўтаркціі* Мусаліні ўдалося дабіцца адноснай эканамічнай стабілізацыі, якая дазволіла рэжыму праводзіць актыўную знешнюю палітыку. Фашысцкая Італія пачала агрэсію супраць Абісініі (Эфіопіі) і Албаніі, умяшалася ў грамадзянскую вайну ў Іспаніі на баку мяцежнікаў генерала Франка.

Уступіўшы ў агрэсіўны саюз з фашысцкай Германіяй, яна стала адной з дзяржаў, якія развязалі Другую сусветную вайну.

Усталяванне нацыскага рэжыму ў Германіі. У адрозненне ад іншых еўрапейскіх дзяржаў Германія пасля Першай сусветнай вайны фактычна знаходзілася ў стане пастаяннага эканамічнага і палітычнага крызісу. Эканоміка была падарваная каласальнымі ваеннымі расходамі і рэпарацыямі. Небывалых памераў інфляцыя, беспрацоўе, пачуццё крыўды і нацыянальнай знявагі з-за цяжкіх умоў Версальскага дагавора — усё гэта рабіла палітычную сітуацыю няўстойлівай і прадвызначала папулярнасць нацыяналістычных ідэй, асабліва расісцкай арганізацыі — *Нацыянал-сацыялістычнай нямецкай рабочай партыі (НСДАП)* на чале з былым франтавіком *А. Гітлерам*.

Нацысцкая ідэалогія — **нацызм** — заклікала да рэваншу і да вяртання Германіі належнага месца ў Еўропе і свеце. У капітуляцыі 1918 г. і ва ўсіх бедах, што абрынуліся на нямецкі народ, нацысты вінавацілі сацыял-дэмакратаў, якія ўваходзілі ў склад урада, камуністаў, што ўзначалілі лістападаўскую рэвалюцыю 1918 г., і нават капіталістаў, «падкупленых» краінамі Антанты. Праграма партыі выстаўляла антысеміцкія і патрыятычныя лозунгі. У ёй утрымліваліся патрабаванні экспрапрыяцыі непрацоўных даходаў, перадачы дзяржаве манапалістычных канцэрнаў, дробным гандлярам — універсальных магазінаў, а сялянству — памешчыцкіх зямель. Нацысты абяцалі імгненны выхад з крызісу, ліквідацыю беспрацоўя, а таксама стварэнне «новага парадку» ў свеце на чале з Германіяй, быццам бы несправядліва абдзеленай «жыццёвай прасторай». НСДАП абвясціла немцаў прадстаўнікамі «вышэйшай расы», арыяцамі, надзеленымі правам кіраваць «ніжэйшымі расамі». Па прыкладзе італьянскіх фашыстаў яна яшчэ да прыходу да ўлады стварыла магутныя баявыя групы — штурмавыя атрады.

Сусветны эканамічны крызіс пагаршаў і без таго цяжкае становішча краіны. Германскі ўрад аказаўся не ў стане выплачваць рэпарацыі дзяржавам-пераможцам. Катастрафічна падаў аўтарытэт традыцыйных палітычных партый. Сацыял-дэмакраты і камуністы варагавалі паміж сабой і не змаглі аб'яднацца для сумеснай барацьбы з пагрозай фашызму. Камуністы не хавалі сваёй мэты — усталяванне дыктатуры пралетарыяту. Нямецкія прамыслоўцы, якія панеслі вялізныя страты з-за

Рэйхспрэзідэнт Германіі
П. фон Гіндэнбург і рэйхсканцлер
А. Гітлер. 1933 г.

Ф. Франка на парадзе перамогі нацыяналістаў у Іспаніі. 1939 г.

Якім чынам у Італіі, Германіі і Іспаніі ўсталяваліся фашысцкія рэжымы? Ці дапамагаюць фотаздымкі гэта зразумець?

эканамічнага і палітычнага крызісу ў краіне, мелі патрэбу ў жорсткім кантролі над эканомікай і дзяржавай. У рэшце рэшт яны дамовіліся з Гітлерам, які абяцаў праводзіць «патрэбны курс» у выпадку прыходу да ўлады. Прамыслоўцам нацысты здаваліся меншым злом, чым камуністы. У выніку прэзідэнт П. фон Гіндэнбург 30 студзеня 1933 г. прызначыў Гітлера рэйхсканцлерам (прэм'ер-міністрам). А праз два месяцы НСДАП перамагла на парламенцкіх выбарах.

Расправіўшыся са сваімі палітычнымі праціўнікамі, нацысты ўсталявалі татальны кантроль над грамадствам і эканомікай. Ім удалося хутка вывесці краіну з крызісу, ліквідаваць беспрацоўе і заўважна павысіць узровень жыцця. Пасля гэтага яны пачалі актыўна рыхтавацца да заваявання абяцанай «жыццёвай прасторы». Практычна ўсе галіны прамысловасці працавалі на будучую ваенную экспансію.

Ідэалогія і практыка фашызму. Фашысцкая сістэма панавання абапіралася на два асноўныя рычагі: гвалт і масавая згода, якая фарміравалася з дапамогай ідэалогіі і разгалінаванай сеткі фашысцкіх грамадскіх арганізацый.

Фашысцкія рэжымы змаглі сфарміраваць дастаткова шырокую масавую базу і апору ў грамадстве. Менавіта гэтым яны адрозніваліся ад звычайных ваенных дыктатур. Шматтысячныя дэманстрацыі ў падтрымку дучэ альбо фюрара немагчыма было арганізаваць «зверху» толькі на пачуцці страху. Фашысцкія рэжымы ўмела выкарыстоўвалі палітыку дзяржаўнага патэрналізму, якая выражалася ў правядзенні сацыяльных рэформ і прыняцці розных мер заахвочвання — арганізацыі таннага забавы ў вольны час і турызму.

Ва ўсіх краінах фашысцкая ідэалогія адрознівалася агрэсіўнасцю, наступальным характарам, нецярпімасцю да любога іншадумства. Яна будавалася ў асноўным на дамінаванні адной вядучай ідэі. У Італіі гэта была ідэя нацыі, у Германіі — ідэя расавай перавагі немцаў. Мэтай фашысцкай ідэалогіі было пераўтварэнне

грамадства ў адзіны ваенізаваны лагер, пастаянна гатовы да «бітваў» за «жыццёвую прастору», нараджальнасць, ураджай, эканомію і г. д. Для яе ўмацавання быў створаны спецыяльна арганізаваны апарат прапаганды. Фашысцкія ідэолагі не надавалі вялікага значэння «навуковасці» аргументаў. Асноўнымі прынцыпамі, па словах германскага міністра прапаганды Ё. Гебельса, былі «прастата, размах і канцэнтрацыя».

Фашысцкі рэжым у Італіі і нацысцкі рэжым у Германіі не былі адзінымі ў Еўропе. У час сусветнага эканамічнага крызісу сур'ёзныя выпрабаванні зазналі дзяржаўныя інстытуты кіравання, ліберальна-кансерватыўныя каштоўнасці і арыенціры заходняй цывілізацыі. Нават у дэмакратычна ўстойлівых дзяржавах — ЗША, Вялікабрытаніі, Канадзе, Скандынаўскіх краінах, Францыі — актывізаваліся правыя і фашысцкія партыі. Аднак гэтыя краіны змаглі абараніць дэмакратычныя асновы і каштоўнасці. Яны правялі ліберальныя рэформы ў інтарэсах шырокіх слаёў насельніцтва. У некаторых краінах (Іспанія, Францыя) да ўлады на пэўны час прыйшлі народныя франты дэмакратычнай скіраванасці.

У краінах Цэнтральнай і Паўднёвай Еўропы крызіс прывёў да ўзмацнення таталітарных і аўтарытарных тэндэнцый. У Аўстрыі ў 1933 г. быў распушчаны і скасаваны парламент. Дзяржаўныя перавароты адбыліся ў Польшчы (1926), Югаславіі (1929), Латвіі (1934), Эстоніі (1934), Балгарыі (1934), Грэцыі (1936), Румыніі (1938). У выніку грамадзянскай вайны 1936—1939 гг. у Іспаніі перамаглі франкісты на чале з Ф. Франка. Дыктатарскія аўтарытарныя рэжымы існавалі ў Венгрыі, Партугаліі і Югаславіі, а таксама ў краінах Балтыі.

1. Параўнайце прыход да ўлады фашыстаў у Італіі і нацыстаў у Германіі. Якія агульныя ўмовы гэтаму садзейнічалі?
2. На якія сацыяльныя слаі абапіраліся фашысты ў Італіі і нацысты ў Германіі? У чым крыеца прычына папулярнасці гэтых партый?
3. Параўнайце італьянскі фашызм і германскі нацызм па наступным плане: а) час зараджэння; б) заснавальнікі; в) асаблівасці ідэалогіі; г) стаўленне да асобы, грамадства і дзяржавы; д) эканамічная і палітычная практыка; е) сродкі дасягнення мэтай. Зрабіце вывады. Дайце ацэнку гэтым палітычным рэжымам.
4. Ахарактарызуйце аўтарытарны палітычны рэжым. Ці існуюць аўтарытарныя рэжымы ў наш час? Прывядзіце прыклады.
5. З чым звязана ўзмацненне таталітарных і аўтарытарных тэндэнцый у краінах Цэнтральнай і Паўднёвай Еўропы ў міжваенны перыяд?

Чаму ў наш час узнікаюць фашыствучыя арганізацыі? У чым прычыны іх папулярнасці сярод пэўнай часткі сучаснай моладзі? Як вы ставіцеся да падобных ідэй і арганізацый?

3 працы Х. Артэга-і-Гасета «Паўстанне мас» (1930)

Вось найвялікшая небяспека, якая пагражае цяпер цывілізацыі: падпарадкаванне ўсяго жыцця дзяржаве, умяшанне яе ва ўсе сферы, паглынненне ўсёй грамадскай спантаннай ініцыятывы дзяржаўнай уладай, а значыць, знішчэнне гістарычнай самадзейнасці грамадства, якая ў канчатковым выніку падтрымлівае, сілкуе і рухае лёсы чалавецтва. Масы ведаюць, што, калі ім што-небудзь не спадабаецца альбо чаго-небудзь моцна захочацца, яны могуць дасягнуць без намаганняў і сумненняў, без барацьбы і рызыкі; ім дастаткова націснуць кнопку, і чудадзейная машына дзяржавы дакладна зробіць, што трэба. Гэтая лёгкая магчымасць заўсёды ўяўляе для мас моцную спакусу. Маса гаворыць сабе: «Дзяржава — гэта я» — але гэта поўная памылка... Але чалавек масы сапраўды верыць, што ён — дзяржава, і ўсё больш імкнецца з усялякай нагоды пусціць дзяржаўную машыну ў ход, каб прыгнятаць творчую меншасць, якая замінае яму паўсюль, ва ўсіх сферах жыцця...

Гэтае імкненне скончыцца кепска. Творчыя памкненні грамадства будуць усё больш душыцца ўмяшаннем дзяржавы; новае насенне не зможа прыносіць плёну. Грамадства будзе вымушана жыць для дзяржавы, чалавек — для ўрадавай машыны. І паколькі сама дзяржава ў рэшце рэшт толькі машына, існаванне і падтрыманне якой залежыць ад машыніста, то, высмактаўшы ўсе сокі з грамадства, абясцроўленая, яна сама памрэ смерцю ржавай машыны, больш агіднай, чым смерць жывой істоты.

У якіх выпадках узрастае роля дзяржавы? Чаму ў Італіі і Германіі ў 1920—1930-я гг. адбылася абсалютызацыя ўлады дзяржавы? Якія гэта мела вынікі?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Хасэ Артэга-і-Гасет (1883—1955) — іспанскі філосаф і сацыялаг, адзін з выдатных інтэлектуалаў XX ст. Выкладаў у Мадрыдскім універсітэце. Калі генерал М. П. дэ Рывера абвясціў сябе дыктатарам Іспаніі, Х. Артэга-і-Гасет адмовіўся ад пасады ва ўніверсітэце, а калі пачалася грамадзянская вайна — пакінуў радзіму. У пралогу да «Роздумаў аб Дон-Кіхоце» ён дае вызначэнне чалавека: «Я ёсць Я і мае акалічнасці», гэта значыць чалавек не можа разглядацца ў адрыве ад гістарычных абставін, што акаляюць яго. У сваіх працах «Дэгуманізацыя мастацтва» і «Паўстанне мас» Х. Артэга-і-Гасет упершыню ў заходняй філасофіі выказаў асноўныя прынцыпы дактрыны «масавага грамадства», пад якім разумеў духоўную атмасферу, што склалася на Захадзе ў выніку крызісу буржуазнай дэмакратыі, бюракратызацыі грамадскіх інстытутаў, распаўсюджвання грашова-мэнавых адносін на ўсе формы міжасобных кантактаў.

§ 18. Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі ў міжваенны перыяд

§ 18-1

§ 18-2

Ключавая ідэя: у міжваенны перыяд краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі працягвалі барацьбу за незалежнасць, і толькі Японія стала на шлях знешнепалітычнай экспансіі.

У пачатку XX ст. большасць краін Азіі і Афрыкі ўсё яшчэ захоўвалі сваю нацыянальна-культурную самабытнасць і знаходзіліся ў рознай ступені залежнасці ад вядучых еўрапейскіх дзяржаў. Асаблівасцю ўсходніх цывілізацый (за выключэннем Японіі) было захаванне аграрна-традыцыйнага ўкладу жыцця. Аднак новыя тэндэнцыі XX ст. паступова пранікалі і ў гэтыя краіны. Новыя формы ў параўнанні з ранейшым перыядам прымалі нацыянальна-вызваленчыя рухі. Краіны Лацінскай Амерыкі, хаця і дабіліся незалежнасці, знаходзіліся пад вялікім уплывам Еўропы і ЗША.

Тэрытарыяльны перадзел свету. Пасля Першай сусветнай вайны адбыўся тэрытарыяльны перадзел свету. Пераможаная Германія страціла свае каланіяльныя ўладанні.

У 1918 г. вялікія дзяржавы дэкларыравалі права народаў на самавызначэнне. Для яго рэалізацыі была створана **мандатная сістэма**. Яе прапанавалі Англія і Францыя з мэтай узаконіць захопленыя імі калоніі Германіі ў Афрыцы, Азіі, на Ціхім акіяне і ўладанні Асманскай імперыі на Блізкім Усходзе. Мандат, які давала Ліга Нацый, дазваляў «перадавым нацыям» ажыццяўляць «святшчэнную місію», гэта значыць апекавацца над народамі, якія былі «яшчэ не ў стане кіраваць сабой» і ўласнымі тэрыторыямі. Такая фармулёўка адлюстроўвала ідэалогію «белага каланіялізму», якой прытрымліваліся кіраўнікі еўрапейскіх дзяржаў. Мандаты на кіраванне атрымалі галоўным чынам Вялікабрытанія і Францыя — традыцыйныя каланіяльныя дзяржавы. Падмандатнымі тэрыторыямі сталі Сірыя, Ліван, Ірак, Палесціна, Тога, Паўднёва-Заходняя Афрыка і Самоа.

Падмандатныя тэрыторыі		
Група «А»	Група «В»	Група «С»
Тэрыторыі, што належалі Асманскай імперыі і дасягнулі такога развіцця, якое дазваляла ім стаць незалежнымі дзяржавамі	Былыя нямецкія калоніі ў Заходняй і Цэнтральнай Афрыцы, якія падлягалі непасрэднаму кіраванню мандатарыем	Былыя нямецкія калоніі ў Паўднёва-Заходняй Афрыцы і Акіяніі, перададзеныя пад непасрэднае кіраванне мандатарыям як іх састаўная частка

У канчатковым выніку становішча калоній пасля Першай сусветнай вайны мала змянілася. Метраполіі навязвалі падудадным народам мадэль развіцця, якая капіравала еўрапейскія ўзоры і парушала мясцовыя гістарычныя традыцыі, што выклікала адпор і супраціўленне.

Нацыянальна-вызваленчы рух за незалежнасць і мадэрнізацыю. *Нацыянальна-вызваленчы рух* — гэта барацьба прыгнечаных народаў за нацыянальную незалежнасць, эканамічную самастойнасць, духоўнае вызваленне і сацыяльны прагрэс. Узначальвалі яго нацыянальна і патрыятычна настроеныя буржуазія, афіцэрства, інтэлігенцыя, святары, правадыры радавых і рэлігійных кланаў. Сацыяльную базу антыкаланіяльнай барацьбы складалі сяляне, рабочыя, рамеснікі, гандляры, дробныя прадпрыемальнікі, служачыя. Як правіла, усе гэтыя сацыяльныя групы ішлі да дасягнення сваёй мэты пад сцягам ідэалогіі нацыяналізму. У дадзеным выпадку нацыяналізм быў прагрэсіўнай з’явай, паколькі гэтая ідэалогія аб’ядноўвала нацыю ў барацьбе супраць замежнага панавання. Вялікую ролю ў нацыянальна-вызваленчых рухах адыгрывала рэлігія (іслам на Блізкім і Сярэднім Усходзе, індуйзм у Індыі і г.д.). Метады барацьбы залежалі ад канкрэтнай гістарычнай сітуацыі, судносін палітычных сіл, ступені кансалідацыі патрыятычных колаў грамадства, іншых фактараў і звычайна ўключалі дэманстрацыі, мітынгі, акцыі грамадзянскага непадпарадкавання, паўстанні і інш.

Нацыянальна-вызваленчыя рухі прымалі розныя формы барацьбы — стыхійныя, арганізаваныя, мірныя, узброеныя, масавыя, лакальныя, мелі свае рэгіянальныя асаблівасці. Спынімся толькі на некаторых, найбольш буйных ачагах нацыянальна-вызваленчай барацьбы ў Кітаі, Індыі, Турцыі, Іране, на Афрыканскім кантыненте.

Кітай быў фармальна незалежнай дзяржавай, але за ўплыў у гэтай краіне пастаянна вялі барацьбу краіны Захаду, Расія і Японія. Ход мадэрнізацыі надзвычай ускладняўся ўнутрыпалітычнай барацьбой пасля звяржэння Цынскай дынастыі. Асноўнай перашкодай на шляху паступальнага развіцця Кітая з’яўляліся ваенна-феадальныя клікі, якія фактычна раскалолі краіну на шэраг асобных самастойных абласцей.

Нацыянальная партыя (Гаміньдан), створаная Сунь Ятсенам яшчэ ў 1912 г., паставіла сваёй задачай усталяванне нацыянальнага суверэнітэту, аб’яднанне краіны, ліквідацыю рэшткаў феадалізму і пераадоленне адвечнай адсталасці. Сунь Ятсен распрацаваў «тры народныя прынцыпы» (нацыяналізм, народаўладдзе і народны дабрабыт), якія павінны былі прывесці да перамогі нацыянальнай рэвалюцыі, усталявання дэмакратычнай рэспублікі і грамадства «дзяржаўнага сацыялізму».

Гаміньдан і Камуністычная партыя Кітая (КПК, заснавана ў 1921 г.) у саюзе з СССР здолелі стварыць Нацыянальную рэвалюцыйную армію і базу для ваенных дзеянняў на поўдні Кітая. Нацыянальная рэвалюцыя супраць ваен-

на-феадальных клік пачалася з патрыятычнага «*руху 30 мая*» 1925 г. Завяршылася яна ўлетку 1928 г. паспяховым заканчэннем паўночнага паходу Нацыянальна-рэвалюцыйнай арміі на чале з *Чан Кайшы* і аб'яднаннем краіны пад уладай Гаміньдана. Але раскол паміж камуністамі і Гаміньданам прывёў да працяглай і жорсткай грамадзянскай вайны. КПК змагалася за ператварэнне нацыянальна-дэмакратычнай рэвалюцыі ў сацыялістычную, а Гаміньдан — за буржуазна-дэмакратычны шлях развіцця краіны. Да 1949 г. афіцыйным кіраўніком Кітая з'яўляўся Чан Кайшы.

Раскол у кітайскім рэвалюцыйным лагеры выкарыстала Японія, якая акупіравала ў 1932 г. Маньчжурью — паўночна-ўсходнюю тэрыторыю Кітайскай Рэспублікі. У сярэдзіне 1930-х гг. Чан Кайшы быў вымушаны звярнуцца да СССР з просьбай аб дапамозе. Пасля таго як Японія развязаła поўнамаштабную вайну супраць Кітая (1937—1945), ён і яго прыхільнікі аб'ядналіся з камуністамі для сумеснай барацьбы супраць японскай агрэсіі.

Індыя была буйнейшай калоніяй Вялікабрытаніі. Нацыянальна-вызваленчы рух тут узначаліла палітычная партыя *Індыйскі нацыянальны кангрэс (ІНК)*, ідэолагам і духоўным лідарам якога быў *Махатма Гандзі*. Створаная ім сістэма палітычных, філасофскіх і маральна-этычных поглядаў — *гандзізм* — вырасла з сялянскай спецыфікі Індыі і асаблівасцяў індуізму.

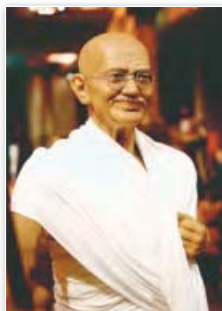
Гандзізм стаў афіцыйнай ідэалогіяй ІНК. Мэтай гандзізму была *сарвадая* — пабудова грамадства ўсеагульнага дабрабыту, а *сацыяграха* — негвалтоўнае супраціўленне — з'яўлялася сродкам яе дасягнення. Класавую барацьбу Гандзі адмаўляў, паколькі лічыў яе фактарам, які раз'ядноўвае грамадства.

Мустафа Кемаль

Маа Цзэдун

Махатма Гандзі

Аўгуста Сандзіна

Якую ролю ў нацыянальна-вызваленчым руху адыгралі гэтыя гістарычныя дзеячы?

Сацыяграха ўключала байкот тавараў, школ, судовых і дзяржаўных устаноў; закрыццё магазінаў, якія належалі каланіяльным уладам; правядзенне рэлігійных акцый і дэманстрацый у знак пратэсту супраць дзеянняў англійскай адміністрацыі. Нават у тых выпадках, калі англійскія войскі адкрывалі агонь па дэманстрантах альбо мітынгуючых, Гандзі настойваў на выкананні прынцыпу ненасілля. Гэтыя формы барацьбы адыгралі значную ролю ў дасягненні незалежнасці Індыі пасля Другой сусветнай вайны.

Паражэнне Асманскай імперыі ў Першай сусветнай вайне прывяло да таго, што тэрыторыя *Турцыі* была акупіравана англійскімі, італьянскімі і грэчаскімі войскамі. У жніўні 1920 г. краіны Антанты навязалі ёй Сеўрскі мірны дагавор. Краіна фактычна апынулася падзеленай паміж Англіяй, Францыяй, Італіяй і Грэцыяй.

Вайну турэцкага народа за незалежнасць у 1918—1923 гг. узначаліў генерал *Мустафа Кемаль*. Створаныя ім узброеныя сілы вялі барацьбу на два франты — супраць арміі султана і войскаў інтэрвентаў.

Перамогу над «халіфацкай арміяй» султана Мехмета VI і войскамі інтэрвентаў удалося атрымаць коштам вялікіх ахвяр. 1 лістапада 1922 г. Вялікі нацыянальны сход Турцыі (ВНСТ) прыняў закон аб скасаванні султаната. У красавіку 1923 г. была створана новая палітычная арганізацыя — Народна-рэспубліканская партыя (НРП). *29 кастрычніка 1923 г.* Турцыя была абвешчана рэспублікай. Гэтымі актамі быў завершаны працэс злому старой палітычнай сістэмы і стварэння турэцкай нацыянальнай дзяржавы, які атрымаў назву *кемалісцкай рэвалюцыі*.

У другой палове 1920-х — 1930-я гг. у Турцыі ажыццяўлялася мадэрнізацыя ў розных сферах культурнага, сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця. Яшчэ

6 прынцыпаў кемалізму

Рэспубліканізм — ідэал канстытуцыйнай дэмакратычнай рэспублікі, выбарнасць вярхоўнай улады (прэзідэнт і меджліс)

Нацыяналізм — ідэал нацыянальнай дзяржавы, якая патрыятычна выходзіць сваіх грамадзян у духу адданасці турэцкай нацыі

Этатызм — пабудова змяшанай эканомікі пры лідзіруючай ролі дзяржавы

Лаіцызм — свецкі характар дзяржавы і аддзяленне яе ад ісламу

Народнасць — барацьба супраць класавай няроўнасці і саслоўных прывілей

Рэвалюцыйнасць — барацьба з перажыткамі традыцыйнага грамадства, апора на прагрэс і асвету

ў сакавіку 1924 г. быў ліквідаваны халіфат, скасоўвалася міністэрства па справах рэлігій, былі зачынены медрэсэ (рэлігійныя навучальныя ўстановы), з распараджэння духавенства выключалася судаводства. Уводзілася новае адміністрацыйнае дзяленне на вілаеты (губерні), падпарадкаваныя непасрэдна цэнтру. Гэтыя рэформы заклалі аснову першай рэспубліканскай канстытуцыі, прынятай *20 красавіка 1924 г.* Яна аформіла панаванне нацыянальнай буржуазіі і памешчыкаў. У краіне ўсталёўваўся аднапартыйны рэжым НРП. У 1925—1928 гг. былі прыняты новыя, на еўрапейскі ўзор, крымінальны і грамадзянскі кодэксы. Забаранялася многажонства, уводзіліся еўрапейскі каляндар, еўрапейская вопратка і новы лацінскі алфавіт замест ранейшага арабскага. У 1934 г. быў выдадзены закон аб увядзенні прозвішчаў. М. Кемаль прыняў прозвішча *Атацюрк*, якое абазначала «бацька туркаў». Галоўным зместам эканамічнай палітыкі з’яўляўся *этатызм*. У ходзе рэформ канчаткова аформілася ідэалогія *кемалізму*, якая ўключала ў сябе шэсць асноўных прынцыпаў.

З пачаткам Другой сусветнай вайны Турцыя заявіла аб сваім нейтралітэце, затым яна лавіравала паміж варагуючымі дзяржавамі «восі Берлін — Рым — Токія» і дзяржавамі — членамі антыгітлераўскай кааліцыі. Толькі ў лютым 1945 г. краіна аб’явіла вайну Германіі і Японіі.

Рэформы Атацюрка ў Турцыі

Палітычныя	Сацыяльна-эканамічныя
Скасаванне султаната і халіфата; абвешчэнне рэспублікі; ураўнаванне ў правах мужчын і жанчын; закрыццё манастыроў, у тым ліку дэрвішскіх	Усталяванне дзяржаўнага кантролю ў эканоміцы; заахвочванне прыватнай ініцыятывы; атрыманне сялянамі зямель у выніку зямельнай рэформы; стварэнне мноства дзяржаўных кампаній і банкаў; заахвочванне развіцця нацыянальнай прамысловасці; стварэнне ўзорна-паказальных ферм для ўкаранення новых тэхналогій
Прававыя	У сферы культуры
Увядзенне ўсеагульнага выбарчага права; адмена шарыяцкіх судаў, прыняцце грамадзянскага кодэкса (на аснове швейцарскага) і крымінальнага кодэкса (на аснове італьянскага)	Увядзенне еўрапейскай вопраткі, грыгарыянскага календара, метрычнай сістэмы; адмена многажонства і ўвядзенне грамадзянскіх шлюбаў; увядзенне свецкай адукацыі; правядзенне рэформы турэцкай мовы; увядзенне прозвішчаў

Абд аль-Керым узначаліў
вызваленчую барацьбу рыфаў.
1926 г.

Асабліва сцю нацыянальна-вызваленчага руху ў Іране з'яўлялася барацьба ўсіх патрыятычных сіл супраць уплыву Вялікабрытаніі і Расіі (СССР) у краіне. Пасля акупацыі тэрыторыі Ірана англійскімі войскамі (1918) пачалося ўзброенае супраціўленне інтэрвентам. Да ўлады ў 1925 г. прыйшоў *Рэза-шах*, заснавальнік новай шахскай дынастыі *Пехлеві*. Пасля ўсталявання рэжыму асабістай дыктатуры шаха ў краіне пачаліся рэформы, накіраваныя на мадэрнізацыю дзяржавы і кансалідацыю нацыі. Але пастаянная барацьба паміж прыхільнікамі манархіі і іранскай буржуазіяй прывяла да таго, што ў Іране ўзмацніўся ўплыў больш развітых краін.

На *Афрыканскім кантыненте* нацыянальна-вызваленчы рух набыў найбольш актыўныя формы ў Егіпце і Марока. Буйныя паўстанні ў 1919 і 1921 гг. пад кіраўніцтвам партыі Вафд прымусілі Англію падпісаць у 1922 г. дэкларацыю аб прадастаўленні Егіпту незалежнасці, але англічане яшчэ доўга захоўвалі тут свой уплыў. У Марока, у горнай мясцовасці Рыф, у 1921—1926 гг. плямёны рыфаў, абвясціўшы рэспубліку, аказалі ўпартае супраціўленне Францыі і Іспаніі.

У цэлым вызваленчы рух у перыяд паміж дзвюма войнамі з'яўляўся важным палітычным фактарам. Краіны Азіі і Афрыкі ўсё больш рашуча падымаліся на барацьбу за набыццё незалежнасці.

Асабліва сцю развіцця Японіі. На фоне складанага становішча ў большасці азіяцкіх краін Японія была станоўчым выключэннем. Ужо на рубяжы XIX — XX стст. у ёй назіраліся паскораныя тэмпы эканамічнага развіцця. Гэтая краіна, якая пайшла па шляху адноснай еўрапеізацыі, пазбегла каланіяльнага лёсу большасці азіяцкіх дзяржаў. У пачатку XX ст. японская цывілізацыя, якая па-ранейшаму адчувала недахоп прыродных рэсурсаў, нават спрабавала стаць новым геапалітычным цэнтрам і актывізавала каланіяльную экспансію пад лозунгам «Вялікай Азіі». Яе агрэсія ў асноўным была накіравана на Карэю, Кітай, востраў Тайвань. У 1930-я гг. кіруючая эліта абвясціла курс на стварэнне «новай палітычнай і эканамічнай структуры». Гэта азначала пачатак далейшай мадэрнізацыі краіны на аснове ўзмацнення ваенна-дзяржаўнага кантролю над эканомікай, мілітарызацыі эканомікі, а таксама пашырэнне таталітарных тэндэнцый у палітычным жыцці. Пачалося збліжэнне Японіі з нацысцкай Германіяй і фашысцкай Італіяй.

Японскія хлопчыкі на ваенных страйках
занятках. 1930-я гг.

*Растлумачце, чаму Японія стала на
шлях мілітарызацыі.*

Лацінская Амерыка. У першай палове XX ст. развіццё эканомікі Лацінскай Амерыкі мела ярка выражаны экспартна-сыравінны характар. Аргенціна і Уругвай вывозілі мяса і збожжа. Краіны трапічнай зоны Цэнтральнай Амерыкі і Карыбскага басейна, Калумбія, Эквадор, Бразілія экспартавалі фрукты, каву і цукар. Мексіка, Венесуэла, Перу, Балівія, Чылі пастаўлялі на сусветны рынак мінеральную сыравіну (серабро, нафту, стратэгічныя металы, волава, медзь і інш.). Сыравінная спецыялізацыя эканомікі вымушала лацінаамерыканскія краіны імпартаваць прамысловую прадукцыю і перадавыя тэхналогіі з Еўропы і ЗША.

Сусветны эканамічны крызіс прывёў да рэзкага скарачэння попыту на сельскагаспадарчую і сыравінную прадукцыю, падзення нацыянальнай вытворчасці, росту беспрацоўя і зніжэння ўзроўню жыцця насельніцтва. У краінах Лацінскай Амерыкі абвастрыліся сацыяльныя супярэчнасці. У Бразіліі і на Кубе адбыліся рэвалюцыі, у Нікарагуа разгарнулася партызанская барацьба. З мэтай выхаду

У чым вы бачыце нетрываласць эканамічнага развіцця краін Лацінскай Амерыкі?

Работы па зборы бананаў
на прадпрыемствах United Fruit Company
ў Гватэмале. 1920-я гг.

з крызісу кіруючыя колы лацінаамерыканскіх краін актывізавалі палітыку дзяржаўнага рэгулявання. У той жа час амерыканскі прэзідэнт Ф. Рузвельт абвясціў у дачыненні да Лацінскай Амерыкі палітыку «добрага суседа», якая азначала адмову ЗША ад інтэрвенцыі ў краіны рэгіёна, гэта значыць ад ранейшай «палітыкі вялікай дубінкі».

1. Што стрымлівала і што садзейнічала мадэрнізацыі сацыяльна-палітычнай і эканамічнай сістэм краін Усходу ў міжваенны перыяд?
2. Вызначце значэнні паняццяў: «мандат», «мандатарый», «падмандатная тэрыторыя». Растлумачце, чаму Д. Лойд Джордж ахарактарызаваў мандатную сістэму наступным чынам: «Мандаты з'яўляюцца проста маскіроўкай для анексій».
3. У міжваенны перыяд многія краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі сталі на шлях мадэрнізацыі. Пакажыце, як адбываўся гэты працэс, на прыкладзе адной з краін.
4. Вызначце асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця краін Лацінскай Амерыкі ў міжваенны перыяд.
5. 1920-я гг. для краін Усходу сталі перыядам актывізацыі нацыянальна-вызваленчага руху. А што адбывалася ў гэты час у заходніх краінах і Савецкай Расіі? Складзіце сінхранічную табліцу.
6. Складзіце табліцу «Нацыянальна-вызваленчы рух у краінах Усходу ў міжваенны перыяд». На чым заснавана агульнасць нацыянальна-вызваленчага руху ў краінах Усходу? Якія фактары абумовілі яго адрозненні?

Чаму адзінай з краін Усходу, дзе адбылася фашызацыя грамадства, стала Японія?

§ 19. Развіццё навукі і культуры ва ўмовах крызісу індустрыяльнага грамадства

Ключавая ідэя: у культуры знайшла адлюстраванне эпоха з яе светапоглядам, каштоўнасцямі, навуковымі і тэхнічнымі дасягненнямі.

У першай палове XX ст. заходняя цывілізацыя перажывала сур'ёзныя выпрабаванні. Многія мысліцелі гаварылі пра яе крызіс, які быў звязаны не толькі з навуковым прагрэсам, але і з Першай сусветнай вайной, фашызмам, эканамічным крызісам 1929—1933 гг., каланіяльнымі праблемамі. У той час калі інтэлектуальнае

асяроддзе перажывала духоўны крызіс, урбанізаваныя народныя масы індустрыяльных краін патроху адыходзілі ад спадчыны традыцыйнай культуры і пераймалі спажывецкую культуру забаў, прыўнесеную новымі камунікацыйнымі тэхналогіямі. Уступіўшы ў супярэчнасць з навуковым развіццём і эканамічнымі, палітычнымі, сацыяльнымі зменамі, царква вагалася паміж кансерватызмам, які абапіраўся на традыцыі, і жаданнем прыстасавацца да сучаснага свету.

Навука і культура. Драматычны вопыт Першай сусветнай вайны і новыя тэхналогіі значна паўплывалі на трансфармацыю як народнай, так і элітарнай культуры. Да вайны радыё выкарыстоўвалася перш за ўсё ў якасці бяздротавага тэлеграфа на караблях. У 1920-я гг. яно ператварылася ў сродак трансляцыі музыкі, навін і рэкламы. Урад ЗША дазволіў стварыць прыватнае радыёвяшчанне. Але ў большасці іншых дзяржаў радыёвяшчанне знаходзілася ва ўласнасці дзяржавы, і новы сродак інфармацыі выкарыстоўваўся ў адукацыйных, культурных і прапагандысцкіх мэтах.

Новыя тэхналогіі ўплывалі на развіццё іншых сродкаў масавай інфармацыі (масмедыя). Тут таксама наперадзе былі ЗША, за якімі ішла Еўропа. Павялічваліся тыражы газет і часопісаў, якія прываблівалі чытачоў сенсацыйнымі загаловамі і фотаздымкамі. Маляўнічыя аб'явы ў газетах заклікалі спажыўца набываць новыя тавары. Недарагія грамафоны і патэфоны дазвалялі нават сем'ям з сярэднімі даходамі атрымліваць асалоду ад музыкі ў сваіх дамах, што раней было прывілеяй багатых. Усё больш папулярным становіўся кінематограф. Джаз, мультыплікацыйныя і гангстарскія фільмы набылі вядомасць на ўсіх кантынентах, што сведчыла пра ўзнікненне глабальнай масавай культуры.

У цэлым жа культура не толькі змянялася пад уплывам тэхнічных дасягненняў, але і трансфармавалася пасля вайны дзякуючы адкрыццям у прыродазнаўчых і сацыяльных навук. Сярод мноства тэорый і адкрыццяў першых дзесяцігоддзяў XX ст. некаторыя мелі глабальныя вынікі.

Старонка газеты The New York World.

25 студзеня 1890 г. З 1883 па 1898 г. тыраж газеты ўзрос з 15 тыс. да 1 млн экзэмпляраў.

Яе галоўны рэдактар Дж. Пулітцэр стаў родапачынальнікам журналістыкі як прафесіі. Яго імя носіць вышэйшая журналісцкая прэмія ў ЗША.

Часопіс «Аналы», які выходзіў з 1929 г., паклаў пачатак новаму навуковаму кірунку ў гістарычнай навуцы

Рэвалюцыя ў фізіцы змяніла ўсе старыя ўяўленні аб прыродзе. Выявілася, што атам не з'яўляецца апошняй непадзельнай часцінкай матэрыі, паколькі складаецца з яшчэ больш дробных часцінак. *М. Планк* адкрыў, што святло і энергія не ўтвараюць безупынны паток, а выпраменьваюцца ў выглядзе нейтральных элементарных часцінак — квантаў. Агульная тэорыя адноснасці *А. Эйнштэйна* паставіла пад сумненне непакіснасць ньютанаўскай фізікі. Згодна з яго тэорыяй час, прастора і маса з'яўляюцца не фіксаванымі, а адноснымі велічынямі. Людзям, далёкім ад навукі, гэта здавалася пазбаўленым усялякага сэнсу. Тым не менш фізікі абяцалі адкрыць многія таямніцы прыроды і забяспечыць людзей новымі крыніцамі энергіі.

Вынікі даследаванняў у сацыяльных навуках былі больш уражальнымі, чым у новай фізіцы, паколькі яны кінулі выклік віктарыянскай маралі, буржуазным каштоўнасцям і нават самой ідэі заходнееўрапейскай перавагі. Аўстрыйскі псіхіятр *З. Фрэйд* стварыў тэорыю і тэхніку псіханалізу. Ён выявіў у чалавечай свядомасці не толькі рацыянальны пачатак, але таксама схаваныя пласты эмоцый і жаданняў, прыглушаных сацыяльнымі абмежаваннямі. Фрэйд пісаў: «Прымітыўныя, дзікія і злосныя імпульсы не зніклі з індывідуума, але працягваюць сваё існаванне, хаця і ў прыглушаным стане». Тым часам сацыёлагі, антрапологі пачалі эмпірычнае вывучэнне грамадстваў, як заходніх, так і незаходніх. Яшчэ напярэдадні вайны французскі сацыёлаг *Э. Дзюркгейм* прыйшоў да сенсацыйнай тады высновы, што «няма фальшывых рэлігій, усе яны правільныя па-свойму».

Фізікі, лаўрэаты Нобелеўскай прэміі В. Нернст, А. Эйнштэйн, М. Планк, Р. Эндрус, М. Лаўэ. 1928 г.

Хаця гэтыя ідэі былі выказаны да 1914 г., менавіта досвед Першай сусветнай вайны шмат у чым пацвердзіў іх справядлівасць, паставіўшы пад сумненне веру еўрапейцаў у розум і прагрэс. Калі словы «прымітыўны» і «дзікі» прыдатныя да еўрапейцаў у роўнай ступені, як і да іншых народаў, і калі ўсе рэлігіі ў роўнай ступені правільныя, то што ж застаецца ў выніку ад перавагі заходняй цывілізацыі? Новы падыход да вывучэння чалавечага грамадства быў названы культурным рэлятывізмам па аналогіі з паняццем «адноснасць» у фізічным свеце. Адны прынялі новыя ідэі з энтузіязмам, іншыя асудзілі і адхілілі іх. Самаўпэўненае ўспрыняцце парадку і прагрэсу, характэрнае для еўрапейскай і амерыканскай культуры, пахіснулася.

Супярэчлівы характар развіцця навукі. Ва ўмовах перыядычнага абстрактнага міжнароднай палітыкі многія навуковыя адкрыцці і вынаходніцтвы ўсё часцей выкарыстоўваліся ў ваенных мэтах. З’явіліся новыя віды ўзбраенняў і ваеннай тэхнікі, у тым ліку танкі і самалёты, падводныя лодкі і караблі-браняносцы. Сур’ёзныя поспехі, дасягнутыя ў 1920—1930-я гг. у сферы ядзернай фізікі, максімальна наблізілі навукоўцаў да атрымання атамнай энергіі. Крыху пазней вучоныя змаглі стварыць атамную бомбу.

Такім чынам, развіццё сучаснай навукі і тэхнікі ад самага пачатку набывала супярэчлівы характар. З аднаго боку, яно садзейнічала прагрэсу і вяло да рэзкага паляпшэння жыцця і побыту людзей, а з іншага — рабіла ўсё больш масавымі і разбуральнымі сродкі знішчэння. Гэтая тэндэнцыя праявілася ўжо ў час Першай сусветнай вайны.

Літаратура і мастацтва. Менавіта навуковы прагрэс, а таксама войны і рэвалюцыі разбурылі грамадскія традыцыі і паставілі пад сумненне ранейшую сістэму каштоўнасцей. Людзі, усё больш вызваляючыся ад маральных і грамадскіх прымусаў і забарон, звярталіся да падсвядомасці і прыродных інстынктаў, свету сваіх сноў, унутраных сіл, якія кіравалі іх учынкамі. Гэты супярэчлівы рацыяналізму кірунак у культуры зарадзіўся яшчэ ў канцы XIX ст., у поўнай жа меры ён праявіў сябе ў сферы мастацтва пасля Першай сусветнай вайны. Вынікам канфлікту рацыянальнага і ірацыянальнага ў культуры стала разнастайнасць літаратурных жанраў.

Паколькі розныя віды мастацтва ўзаемадзейнічалі паміж сабой і па-рознаму інтэрпрэтаваліся, у розных краінах свету і галінах культуры праявілася мноства мастацкіх школ і кірункаў. Разнастайнасць стыляў і метадаў, якія адышлі ад класічных прыёмаў мастацкай творчасці, атрымала назву *модэрнізм*.

Экспрэсіянізм, які ўзнік у Германіі пасля Першай сусветнай вайны, знайшоў адлюстраванне спачатку ў жывапісе, затым у пластычным мастацтве, а таксама ў літаратуры, музыцы і кінематографе. Творы экспрэсіяністаў прасякнуты песімістычным бачаннем свету, напоўнены пачуццямі трывогі і страху, безвыходнасці і тугі, глыбокай незадаволенасцю навакольнай рэальнасцю.

Футурызм, які ўзнік у Італіі ў 1909 г., усхваляў рух, тэмп, хуткасць і знайшоў сваё адлюстраванне ў літаратуры, жывапісе, скульптуры і архітэктуры.

Свой скептыцызм альбо сумненне ў значнасці традыцыйных грамадскіх каштоўнасцей выказвалі буйныя дзеячы культуры, якія не адносілі сябе да якіх-небудзь кірункаў альбо школ, — напрыклад, нямецкі філосаф і гісторык *О. Шпенглер*, італьянскі пісьменнік *Л. Пірандэла*, аўстрыйскі пісьменнік *Ф. Кафка* і інш. У процівагу філасофіі рацыяналізму з’явілася рэлігійная (*М. дэ Унамуна*, *Ф. Марыяк*) і ірацыянальная філасофія, якая адмаўляла альбо абмяжоўвала ролю розуму ў спасціжэнні свету. У мастацтве ірацыяналізм праявіўся ў такіх кірунках, як дадаізм і сюррэалізм.

Адыход ад рэальнага свету прыводзіў да суб’ектывізму (*М. Пруст*, *Дж. Джойс*), эстэтычных пошукаў (*П. Валеры*) альбо да нейкай разнавіднасці класіцызму (*Ж. Жыраду*). Яркім выразнікам сюррэалізму ў жывапісе быў іспанскі мастак *С. Далі*.

Супрацьпастаўляючы сябе тым, хто адыходзіў ад рэальнасці, многія іншыя прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі прымалі актыўны ўдзел у сучасных падзеях. У той час калі ў Італіі футурызм з’яўляўся адным са складнікаў фашысцкай ідэалогіі, у Францыі ў 1925—1934 гг. сюррэалізм быў ідэйна блізкі партыі камуністаў. У СССР пісьменнікі, дзеячы мастацтваў сталі служыць рэвалюцыі, дапамагалі будаваць новае сацыялістычнае грамадства. У Германіі пасля дабратворнага для культуры перыяду Веймарскай рэспублікі да ўлады прыйшлі нацысты, якія выслалі з краіны многіх пісьменнікаў, мастакоў, іншых дзеячаў мастацтва,

Жанчына ў капелюшы.
Мастак А. Маціс.
1905 г. Фавізм

Дамы ў Эстаку.
Мастак Ж. Брак.
1908 г. Кубізм

Патсдамская плошча
ў Берліне.
Мастак Э. Л. Кірхнер.
1914 г. Экспрэсіянізм

што прэтэндавалі на захаванне за сабой творчай свабоды. Апошнія не толькі пазбаўляліся права ствараць, але і нярэдка знішчаліся фізічна. Грамадзянская вайна ў Іспаніі выклікала ўмацаванне палітычнага ўплыву інтэлігенцыі ва ўсім свеце. У канцы 1930-х гг. Дж. Стэйнбек, Э. Хемінгуэй, Л. Арагон сталі франтавымі карэспандэнтамі і прымалі ўдзел у ваенных дзеяннях.

Уплыў кубізму, футурызму, экспрэсіянізму, выкарыстанне новых матэрыялаў (цэмент), а галоўнае — новыя ўмовы жыцця, звязаныя з развіццём індустрыяльнай цывілізацыі, адбіліся на архітэктуры XX ст. Хаця яшчэ працягваў існаваць манументальны стыль, натхнёны неакласіцызмам альбо неаготыкай (напрыклад, царква Святога сямейства А. Гаўдзі ў Барселоне), паскарэнне тэмпаў урбанізацыі запатрабавала ад архітэктуры функцыянальнасці і ўзвядзення вышынных будынкаў. Створаны В. Гроніусам у Веймары архітэктурны кірунак *баўхаўз* актыўна ўключыў элементы пластычнага мастацтва (упрыгажэнне, мэбліроўку) у архітэктуру, каб зрабіць яе больш функцыянальнай і адначасова эстэтычнай. Развіваючы новую канцэпцыю жылля з выкарыстаннем новых тэхналогій, швейцарскі архітэктар Ш. Э. Ле Карбюзье таксама прыняў да ўвагі ўрбанізм і неабходнасць узвядзення шматкватэрных будынкаў. Ён працягнуў сваю працу і пасля Другой сусветнай вайны. У пэўным сэнсе архітэктура ператварылася ў адзін з найбольш дэмакратычных відаў мастацтва: квіткі ў мастацкія галерэі і тэатры, на канцэрты, а таксама кнігі каштавалі грошай, а творы архітэктуры былі даступныя для агляду любому ахвотніку. Такім чынам, былі закладзены асновы новага кірунку ў архітэктуры — *функцыяналізму*.

Лесаруб.
Мастак К. Малевіч.
1912 г. Футурызм

Імправізацыя 31
(Марскі бой).
Мастак В. Кандзінскі.
1913 г. Абстракцыянізм

Увесь першы чысты свет.
Мастак М. Эрнст.
1923 г. Сюррэалізм

Д. У. Грыфіт, М. Пікфард, Ч. Чаплін,
Д. Фэрбенкс падпісваюць пагадненне
аб стварэнні кінакампаніі United Artists.
1919 г.

У музыцы смелыя і наватарскія творы *І. Стравінскага*, *А. Шонберга* і іншых адлюстроўвалі разрыў з традыцыяй, са спадчынай Р. Вагнера, К. Дэбюсі. Але вялікай музычнай рэвалюцыяй першай паловы XX ст. лічыцца з'яўленне і развіццё *джаза*, які зарадзіўся ў Амерыцы.

Агульнапрызнанай народнай забавай пасля стварэння першых фільмаў братамі *А. і Л. Люм'ер* стала кіно. Да Першай сусветнай вайны ў кінематографе дамінавала Францыя, затым — Галівуд у ЗША з яго вестэрнамі і кінакамедыямі нямога кіно (*М. Сенет*, *Б. Кітан*). У 1920-я гг. у Еўропе ўзніклі дзве кінематаграфічныя школы — нямецкая (*Ф. Ланг*) і савецкая (*С. Эйзенштэйн* і *У. Пудоўкін*). Нягледзячы на тое што ў Еўропе з'явіліся такія вядомыя рэжысёры, як *Ж. Рэнуар* і *М. Карнэ*, Амерыка захавала сусветнае лідарства ў кінавытворчасці.

Кіно, якое ўключала ў сябе элементы розных відаў мастацтва — літаратуры і тэатра, жывапісу і музыкі, — паступова становілася магутным сродкам уздзеяння на свядомасць і псіхіку людзей.

Кадр з фільма «Браняносец „Пацёмкін“».
Рэжысёр *С. Эйзенштэйн*. 1925 г.
Фільм зрабіў вялізны ўплыў на сусветны
кінематограф і не адзін раз прызнаваўся
лепшым фільмам усіх часоў і народаў

1. Якія змены ў светапоглядзе, побыце і ладзе жыцця людзей адбыліся ў перыяд станаўлення індустрыяльнага грамадства ў першай палове XX ст.?
2. Ці існуе сувязь паміж філасофіяй, навукай і мастацтвам першай паловы XX ст.? У чым яна праяўлялася?
3. Якія новаўвядзенні з'явіліся ў архітэктуры ў першай палове XX ст.? Хто з архітэктараў зрабіў значны ўплыў на сусветнае горадабудаўніцтва?
4. Назавіце вядомых вам рэжысёраў і акцёраў 1920—1930-х гг. Якія фільмы гэтага перыяду вы бачылі? Апішыце свае ўражанні.
5. Ахарактарызуйце творчасць аднаго з дзеячаў мастацтва міжваеннага перыяду (на ваш выбар).
6. Сістэматызуйце інфармацыю аб развіцці навукі і культуры ў міжваенны перыяд. Данія аформіце ў табліцу.
7. З чым звязана з'яўленне вялікай колькасці мастацкіх кірункаў і плыняў у пачатку XX ст.?

Звярніце ўвагу на такую супярэчнасць: дасягненні навукі і тэхнікі выкарыстоўваюцца для стварэння зброі масавага знішчэння, а мастацтва накіроўвае свае намаганні на папярэджанне людзей аб небяспецы і жахах новай вайны. Чым вы можаце гэта патлумачыць?

З працы расійскага мастацтвазнаўцы В. Г. Уласава «Стылі ў мастацтве» (1995)

Развіццё ў мастацтве існуе як пэўнае назапашванне мастацкага досведу і ўскладненне аналітычных працэсаў мастацкага мыслення. Кожны гістарычны мастацкі стыль унікальны і прынцыпова непаўторны. Ён з'яўляецца ў патрэбны час у пэўным месцы. Даўно заўважана, што жалезная сякера зроблена не лепш за каменную. Проста матэрыялы розныя. Так і ў гісторыі мастацкага мыслення. Новыя кірункі і стылі ў мастацтве не больш дасканалыя за старыя, яны толькі інакш адпавядаюць змененаму зместу. Кожны стыль на пэўным этапе гістарычнага развіцця ў поўнай меры вычэрпвае свае ўнутраныя магчымасці. Прагрэс, калі гэты тэрмін можа быць увогуле тут прыдатны, адносіцца не да мастацтва, а да таго свету, у якім яно існуе.

Растлумачце, як мастацтва адлюстравала дасягненні і супярэчнасці XIX — пачатку XX ст.

§ 20. Свет на шляху да новай сусветнай вайны

Ключавая ідэя: палітыка «прымірэння» агрэсара прывяла да радыкальнага змянення балансу сіл у Еўропе, аслаблення геапалітычных пазіцый Вялікабрытаніі і Францыі. Вайна стала непазбежнай.

Версальска-Вашынгтонская сістэма міжнародных адносін, створаная пасля Першай сусветнай вайны, задавальняла многія краіны, акрамя Германіі, Японіі і Італіі. Гэтыя тры дзяржавы ў далейшым і стварылі ачагі новай сусветнай вайны. З усталяваннем таталітарных рэжымаў у Італіі, а затым і ў Германіі ўсё больш выразна абазначаліся іх агрэсіўныя памкненні. Фашысцкія ўрады гэтых краін ставілі сваёй мэтай перагледзець Версальскі і іншыя мірныя дагаворы і стварыць «новы сусветны парадак». Ліга Нацый, у статуте якой былі прадугледжаны і калектыўныя меры супраць агрэсара для вырашэння канфліктных сітуацый, на жаль, не змагла забяспечыць жаданай стабільнасці ў Еўропе.

Крах Версальскай сістэмы. Як толькі ў Германіі ўсталяваўся агрэсіўны нацыяналізацыйны рэжым, яго канчатковай мэтай было абвешчана заваяванне «жыццёвай прасторы» для нямецкай нацыі. Гітлер амаль адразу прыступіў да стварэння рэгулярных узброеных сіл і стаў правяраць рэакцыю астатніх дзяржаў пры дапамозе серыі нечаканых акцый, якія суправаджаліся абавязковымі запэўненнямі аб міры.

У кастрычніку 1933 г. Германія выйшла з Лігі Нацый. Францыя і Вялікабрытанія асудзілі гэтую акцыю, але так і не вырашылі, якія меры супрацьдзеяння прыняць — блакаду альбо ўварванне. Пазней Гітлер абвясціў, што Германія ўводзіць усеагульную воінскую павіннасць, аднаўляе сваю армію і стварае ваенна-паветраныя сілы ў парушэнне Версальскага дагавора. Замест пратэсту Вялікабрытанія падпісала ваенна-марское пагадненне з Германіяй, таму што яна, як і Францыя, баялася магчымай вайны ў выпадку рознагалоссяў з Германіяй.

ЗША, у той час занятыя ўнутранымі эканамічнымі праблемамі, вярнуліся да ізаляцыянізму і перасталі ўмешвацца ў справы Еўропы.

Падпісанне Германіяй і Японіяй
Антыкамінтэрнаўскага пакта.
25 лістапада 1936 г.

У 1935 г. у Германіі быў прыняты
«Закон аб будаўніцтве вермахта» і ўведзена
ўсеагульная воінская павіннасць

Неўзабаве фашызм перайшоў да агрэсіўных дзеянняў у міжнародным маштабе. У 1935 г., адчуваючы пасіўнасць дэмакратычных дзяржаў у дачыненні да Японіі і Германіі, Італія акупіравала Абісінію (Эфіопію) — апошняю незалежную дзяржаву ў Афрыцы, якая ўваходзіла ў Лігу Нацый. Ліга і дэмакратычныя дзяржавы выказалі слабы пратэст, але адмовіліся прыпыніць італьянскую кампанію шляхам закрыцця Суэцкага канала для італьянскіх караблёў і ўвядзення нафтавага эмбарга. У наступным годзе Гітлер увёў войскі ў Рэйнскую дэмілітарызаваную зону на мяжы з Францыяй і Бельгіяй. Вядучыя еўрапейскія дзяржавы зноў абмежаваліся толькі пратэстамі.

У ліпені 1936 г. частка іспанскай арміі на чале з Франка ўзняла мяцеж супраць урада рэспубліканскай Іспаніі, які мяцежнікі лічылі празмерна левым і антыкаталіцкім. У грамадзянскай вайне ў Іспаніі Італія і Германія дапамагалі нацыяналістам (так называлі сябе прыхільнікі Ф. Франка), а СССР падтрымліваў рэспубліканцаў. У 1936 г. Гітлер і Мусаліні, назіраючы фактычную адмову дэмакратычных дзяржаў дапамагаць іспанскаму ўраду, вырашылі сфарміраваць альянс, які атрымаў назву «*Вось Берлін — Рым*» і меў на мэце задавальненне тэрытарыяльных амбіцый двух фашысцкіх дыктатараў. У 1938 г. Гітлер вырашыў, што нямецкая армія дастаткова падрыхтаваная, каб прыступіць да пашырэння нямецкіх

Выступленне апошняга імператара Эфіопіі
Х. Селасіе на надзвычайнай сесіі Лігі Нацый
з заклікам вярнуць краіне
незалежнасць і крытыкай сусветнай
супольнасці за бяздзейнасць. 30 чэрвеня 1936 г.

тэрыторый. У сакавіку Германія акупіравала Аўстрыю. Большасць яе жыхароў былі нямецкамоўнымі і прынялі далучэнне сваёй краіны да гітлераўскага рэйху без пратэсту.

Палітыка «прымірэння». Пасля фактычнага захопу Германіяй Аўстрыі ў Еўропе ўзрасла пагроза буйнамаштабнай вайны. Вядучыя краіны свету — Англія, Францыя, ЗША і СССР — асудзілі агрэсара, але ніводная з іх не пажадала адкрыта выступіць у ролі праціўніка нацысцкай Германіі. Замест гэтага кіруючыя колы Англіі і Францыі ўзялі курс на «прымірэнне» Гітлера, безагаворачна задавальняючы яго прэтэнзіі, якія пастаянна ўзрасталі. Вышэйшай мэтай гэтай блізарукай і надзвычай небяспечнай палітыкі лідары абедзвюх краін абвясцілі падтрыманне міру любой цаной, вытлумачваючы такую пазіцыю патрабаваннем сваіх народаў. Акрамя таго, яны ўпатай спадзяваліся накіраваць вастрыё нямецкай агрэсіі на ўсход, супраць Савецкага Саюза.

Падзел Чэхаславакіі пасля Мюнхенскай канферэнцыі

Рэалізуючы планы заяаваньня «жыццёвай прасторы» для арыйскай расы, Гітлер пачаў выстаўляць прэтэнзіі на далучэнне тэрыторый, населеных пераважна немцамі. Адным з такіх раёнаў была развітая ў прамысловых адносінах Судэцкая вобласць Чэхаславакіі. Спачатку Гітлер запатрабаваў для яе аўтаноміі, а затым далучэння да Германіі. На працягу лета 1938 г. ён пагражаў Чэхаславакіі вайной. У гэты перыяд Савецкі Саюз зрабіў прапанову аказаць дапамогу Чэхаславакіі, але яна была адкінута з-за страху «чырвонай небяспекі». **У верасні 1938 г.** на канферэнцыі ў Мюнхене Гітлер і Мусаліні сустрэліся з кіраўнікамі ўрадаў Англіі і Францыі Н. Чэмберленам і Э. Даладзье, якія пагадзіліся з усімі патрабаваннямі Гітлера без кансультацыі з урадам Чэхаславакіі. Судэты перадаваліся Германіі ў 10-дзённы тэрмін, а Гітлер «абяцаў» вырашаць усе спрэчныя пытанні мірным шляхам.

Аднак Гітлер не спыніўся на гэтым. Пад ціскам Германіі чэхаславацкі ўрад спачатку прадаставіў аўтаномію, а затым і незалежнасць Славакіі. Насуперак Мюнхенскаму пагадненню 15 сакавіка 1939 г. нямецкія войскі акупіравалі Багемію і Маравію.

Так Англія і Францыя здрадзілі краіне, якую былі абавязаныя абараняць. Лідары фашысцкіх дзяржаў упэўніліся ў тым, што дэмакратычныя краіны не гатовыя даць ім адпор.

Пасля акупацыі Чэхіі ў Еўропе ўзнікла сур'ёзная пагроза агрэсіі з боку Германіі. Савецкі ўрад не выключаву магчымасці пагаднення нямецкага боку з Англіяй і Францыяй супраць СССР. У гэтай няпростай сітуацыі ўвесну 1939 г. савецкі лідар І. В. Сталін стаў шукаць магчымасці заключэння саюзу з Англіяй і Францыяй на выпадак нямецкай агрэсіі ў Еўропе.

Аднак было відавочна, што англа-французская дыпламатыя па-ранейшаму прытрымлівалася **палітыкі «прымірэння» агрэсара**. Пра гэта красамоўна сведчыў

Агрэсіўныя дзеянні Італіі, Германіі і Японіі	
Верасень 1931 г.	Японія ўварвалася ў Маньчжурыю
Кастрычнік 1935 г.	Італія захапіла Эфіопію
Сакавік 1936 г.	Германія ўвяла войскі ў Рэйнскую дэмілітарызаваную зону
Ліпень 1937 г.	Японія ўварвалася ў Кітай
Сакавік 1938 г.	Аншлюс Аўстрыі Германіяй
Кастрычнік 1938 г.	Германія далучыла Судэцкую вобласць
Сакавік 1939 г.	Германія захапіла Чэхаславакію
Красавік 1939 г.	Італія захапіла Албанію

той факт, што на адказныя перамовы, якія праходзілі летам 1939 г., у Маскву прыбылі другарадныя брытанскія і французскія чыноўнікі, якія не мелі неабходных паўнамоцтваў для заключэння пагаднення. Між тым Гітлер, які на той час прыняў рашэнне аб пачатку вайны супраць Польшчы, настойліва прапаноўваў Сталіну заключыць пакт аб ненападзенні. Нямецкае кіраўніцтва дало зразумець, што ў выпадку адмовы СССР ад дагавора Германія будзе гатовая дамовіцца з Англіяй аб магчымых сумесных дзеяннях супраць Савецкага Саюза. Такім чынам, палітыка «прымірэння» падштурхоўвала Сталіна да падпісання дагавора з Германіяй. Гітлер перамог Францыю і Вялікабрытанію ў іх уласнай дыпламатычнай гульні. Ён прапанаваў падзяліць Польшчу і астатнюю Усходнюю Еўропу паміж Германіяй і СССР.

23 жніўня 1939 г. міністр замежных спраў Германіі І. фон Рыбентроп і народны камісар замежных спраў СССР В. М. Молатаў падпісалі ў Маскве *Дагавор аб ненападзенні паміж СССР і Германіяй* і сакрэтны пратакол да яго. Бакі дамаўляліся не дапусціць ваеннага сутыкнення і размяжоўвалі «сферы дзяржаўных інтарэсаў» паміж Германіяй і СССР. «Сферай інтарэсаў» Германіі былі прызнаныя Заходняя і Цэнтральная Польшча, Літва, а СССР — тэрыторыі, якія Расія страціла ў гады Першай сусветнай вайны (Заходняя Украіна, Заходняя Беларусь, Латвія, Эстонія, Фінляндыя, Бесарабія). Пасля пачатку Другой сусветнай вайны паміж Германіяй і заходнімі дзяржавамі Рыбентроп і Молатаў падпісалі *28 верасня 1939 г.* Дагавор аб дружбе і граніцы і новыя сакрэтныя пратаколы, якія ўдакладнялі «сферы інтарэсаў» дзвюх краін.

Значэнне дагавораў з Германіяй заключаецца ў тым, што савецкае кіраўніцтва, а яно не сумнявалася ў будучым ваенным сутыкненні з гэтай краінай, атрымала амаль два гады перадышкі, якую імкнулася з максімальнай выгадай выкарыстаць для падрыхтоўкі да вайны. У выніку заходнія дэмакратыі сталі ахвярай уласнай палітыкі «прымірэння» і заахвочвання фашысцкага агрэсара.

Прычыны палітыкі «прымірэння». Палітыка «прымірэння», якая праводзілася дэмакратычнымі краінамі Еўропы, да гэтага часу выклікае пытанні, паколькі яна супярэчыла адвечнай традыцыі балансу ўлады і сіл у Еўропе. Гісторыкі называюць тры галоўныя прычыны правядзення гэтай палітыкі.

Першая — імкненне еўрапейцаў, якія толькі перажылі сусветную вайну, не дапусціць новай маштабнай вайны. Палітычныя лідары дэмакратычных краін не маглі ігнараваць імкненне да міру сваіх народаў. Усе ў аднолькавай ступені спадзяваліся, што дастаткова аднаго жадання міру любой цаной, каб рассяць пагрозу вайны.

Другая прычына — гэта глыбока ўтоенае пачуццё страху перад камунізмам сярод кансерватыўных палітыкаў, якія кіравалі Францыяй і Вялікабрытаніяй. Практычна да апошняга дня яны больш баяліся Сталіна, чым Гітлера,

які фармальна заяўляў аб павазе да хрысціянства і прыватнай уласнасці. Недавер да СССР быў псіхалагічнай перашкодай для стварэння сапраўднай процівагі Германіі — перадаваенага саюзу Вялікабрытаніі, Францыі і Савецкага Саюза.

Трэцяя прычына — «навізна» фашысцкай тактыкі, якая заключалася ў адкрытым ігнараванні агульнапрынятых правіл міжнароднай дыпламатыі. Цягам доўгага часу еўрапейскія палітыкі традыцыйна кіраваліся тым, што праблемныя пытанні ў адносінах паміж краінамі абмяркоўваюцца на перамовах і дасягнутыя дамоўленасці, змацаваныя аўтарытэтнымі подпісамі, няўхільна выконваюцца. Да сілавога вырашэння праблем палітыкі звярталіся толькі тады, калі рознагалоссі не маглі быць уладжаны шляхам узаемных саступак і кампрамісаў. Брытанскі прэм’ер-міністр Н. Чэмберлен, напрыклад, лічыў, што палітычныя лідары Еўропы былі ў цэлым шчырымі людзьмі. Ён меркаваў, што іх подпісам пад дакументамі можна давяраць гэтак жа, як подпісу дзелавага чалавека пад кантрактам. Таму, калі Гітлер абвясціў, што ён хоча інкарпараваць у склад Германіі толькі тэрыторыі з нямецкамоўным насельніцтвам і не мае «іншых тэрытарыяльных прэтэнзій», Чэмберлен паверыў яму. Толькі пасля акупацыі Чэхаславакіі брытанскі палітык зразумеў, што Гітлеру давяраць нельга. Англія і Францыя звярнуліся па дапамогу да СССР. Аднак Сталін не давяраў «капіталістам» гэтак жа моцна, як яны не давяралі «камуністам».

Сутнасць палітыкі «прымірэння» зводзілася да таго, каб задобрыць Германію з-за відавочнай несправядлівасці Версальскага дагавора і перавесці ўвагу Гітлера на Усход. Аднак у жаданні накіраваць фашысцкую агрэсію супраць Савецкага Саюза палітычныя лідары дэмакратычнай Еўропы перахітрылі самі сябе і ў той ці іншай ступені садзейнічалі развязванню Другой сусветнай вайны.

Такім чынам, Версальска-Вашынгтонская сістэма не толькі не змякчыла супярэчнасці паміж вядучымі еўрапейскімі дзяржавамі, але, наадварот, узмацніла іх, што з’явілася адным з паказчыкаў крызісу заходняй цывілізацыі, які прывёў да Другой сусветнай вайны.

1. Якія дзяржавы імкнуліся да рэвізіі Версальска-Вашынгтонскіх дамоўленасцяў? Чаму?
2. Складзіце табліцу «Ачагі міжнароднай напружанасці ў 1930-я гг.».

Год	Ініцыятары	Ачагі міжнароднай напружанасці

3. У міжнародных адносінах 1930-х гг. можна вылучыць тры асноўныя тэндэнцыі: а) агрэсіўная палітыка, накіраваная на пашырэнне тэрыторый і ўзмацненне палітычнага ўплыву; б) палітыка «прымірэння» агрэсара; в) спробы стварэння сістэмы калектыўнай бяспекі. Ахарактарызуйце іх. Якія дзяржавы выступалі праваднікамі гэтых палітычных тэндэнцый?
4. Як Мюнхенская канферэнцыя паўплывала на змяненне геапалітычнага становішча ў Еўропе?
5. Якія дагаворы былі заключаны паміж СССР і Германіяй? Чаму стала магчымым падпісанне Дагавора аб ненападзенні паміж СССР і Германіяй?
6. Акрэсліце значэнне паняцця «палітыка «прымірэння» агрэсара». Ці можна было «прымірыць» Гітлера?

Прааналізаваўшы развіццё міжнародных адносін у 1930-я гг., падумайце, ці была вайна непазбежнай. З якога моманту падзеі набылі незваротны характар? Чаму створаная ў Версалі сістэма падтрымання міру і бяспекі апынулася неэфектыўнай?

З выступлення па радыё І. В. Сталіна 3 ліпеня 1941 г.

Могуць спытаць: як магло здарыцца, што савецкі ўрад пайшоў на заключэнне пакта аб ненападзенні з такімі вераломнымі людзьмі і вылюдкамі, як Гітлер і Рыбентроп? Ці не была тут дапушчана з боку савецкага ўрада памылка? Вядома ж, не! Пакт аб ненападзенні ёсць пакт аб міры паміж дзвюма дзяржавамі. Менавіта такі пакт прапанавала нам Германія ў 1939 годзе. Ці мог савецкі ўрад адмовіцца ад такой прапановы? Я думаю, што ніводная міралюбівая дзяржава не можа адмовіцца ад мірнага пагаднення з суседняй дзяржавай, калі на чале гэтай дзяржавы стаяць нават такія вылюдкі і людзжэры, як Гітлер і Рыбентроп...

Што выйгралі мы, заключыўшы з Германіяй пакт аб ненападзенні? Мы забяспечылі нашай краіне мір на працягу паўтара года і магчымасць падрыхтоўкі сваіх сіл для адпору, калі фашысцкая Германія рызкнула б напасці на нашу краіну насуперак пакту. Гэта пэўны выйгрыш для нас і пройгрыш для фашысцкай Германіі.

Што выйграла і прайграла фашысцкая Германія, вераломна разарваўшы пакт і здзейсніўшы напад на СССР? Яна дабілася гэтым пэўнага выйгрышнага становішча для сваіх войскаў на працягу кароткага тэрміну, але яна прайграла палітычна, выкрыўшы сябе ў вачах усяго свету як крывавага агрэсара. Не можа быць сумнення, што гэты непрацяглы ваенны выйгрыш для Германіі з'яўляецца толькі эпізодам, а вялізны палітычны выйгрыш для СССР з'яўляецца сур'ёзным і працяглым фактарам, на аснове якога павінны разгарнуцца рашучыя ваенныя поспехі Чырвонай арміі ў вайне з фашысцкай Германіяй.

3 работы У. Чэрчыля «Другая сусветная вайна» (1948—1953)

На карысць Саветаў трэба сказаць, што Савецкаму Саюзу было жыццёва неабходна адсунуць як мага далей на Захад зыходныя пазіцыі германскіх армій, з тым каб рускія атрымалі час і маглі сабраць сілы з усіх канцоў сваёй каласальнай імперыі. У розумах рускіх гарачым жалезам адбіліся катастрофы, якія пацярпелі іх арміі ў 1914 годзе, калі яны кінуліся ў наступленне на немцаў, яшчэ не скончыўшы мабілізацыі. А цяпер іх межы былі значна далей на ўсход, чым у час першай вайны. Ім трэба было сілай альбо падманам акупіраваць прыбалтыйскія дзяржавы і большую частку Польшчы, перш чым на іх нападуць. Калі іх палітыка і была халодна разважлівай, то яна была таксама ў той момант у высокай ступені рэалістычнай.

Параўнайце ацэнкі дагавора аб ненападзе на Сталіна і Чэрчыля. Як ацэньваецца падпісанне гэтага дакумента ў цяперашні час? Чаму гэтай падзеі даюць такія розныя ацэнкі?

§ 21—22. Другая сусветная вайна і яе вынікі

Ключавая ідэя: перамога ў Другой сусветнай вайне была дасягнута намаганнямі антыгітлераўскай кааліцыі, але вырашальную ролю ў разгроме нацысцкага блока адыграў Савецкі Саюз.

Другая сусветная вайна стала працягам экспансіянісцкай палітыкі нацысцкай Германіі і ў выніку самым працяглым і разбуральным канфліктам у гісторыі чалавечтва.

Асноўнай прычынай Другой сусветнай вайны было імкненне Германіі, Італіі і Японіі да перадазвесту і стварэння вялізных каланіяльных імперыяў. З боку краін-агрэсараў вайна мела захопніцкі характар, яны выношвалі планы фізічнага знішчэння «непаўнацэнных» народаў.

Нягледзячы на ідэалагічныя і палітычныя супярэчнасці паміж краінамі, якія сталі ахвярамі агрэсараў, іх лідары паступова ўсведамлялі неабходнасць бескампраміснай барацьбы супраць агульнага ворага да таго часу, пакуль ён не будзе пераможаны канчаткова. У гады вайны была ўтворана антыгітлераўская кааліцыя, асновай якой сталі СССР, ЗША і Вялікабрытанія. Вырашальную ролю ў разгроме фашысцкай Германіі і яе саюзнікаў адыграў Савецкі Саюз.

Галоўныя этапы Другой сусветнай вайны. У ходзе *Другой сусветнай вайны* можна вылучыць пяць этапаў.

Першы этап (1 верасня 1939 г. — 21 чэрвеня 1941 г.) характарызаваўся вядзеннем так званай «дзіўнай вайны», а таксама захопам нямецкімі войскамі многіх

дзяржаў Еўропы. *Другі этап* (22 чэрвеня 1941 г. — лістапад 1942 г.) — уступленнем у вайну СССР, адступленнем Чырвонай арміі і першай яе перамогай у бітве за Маскву, пачаткам фарміравання антыгітлераўскай кааліцыі. *Трэці этап* (сярэдзіна лістапада 1942 г. — канец 1943 г.) быў азнаменаваны карэнным пераламам у ходзе вайны, буйнейшымі перамогамі Чырвонай арміі пад Сталінградам і Курскам, паспяховым наступленнем англа-амерыканскіх войскаў у Афрыцы і капітуляцыяй Італіі, умацаваннем саюзніцкіх адносін паміж краінамі антыгітлераўскай кааліцыі. На *чацвёртым этапе* (канец 1943 г. — 9 мая 1945 г.) Чырвонай арміяй ад фашысцкіх захопнікаў былі вызвалены заходнія вобласці СССР, Польшча, Румынія, Балгарыя, Чэхаславакія, Усходняя Германія, адкрыўся другі фронт, адбылася поўная і безагаворачная капітуляцыя Германіі. Заклучны *пяты этап* (9 мая 1945 г. — 2 верасня 1945 г.) Другой сусветнай вайны ахоплівае ваенныя дзеянні саюзніцкіх войскаў на Далёкім Усходзе і ў Паўднёва-Усходняй Азіі супраць Японіі, якія завяршыліся яе разгромам і капітуляцыяй.

Пачатак Другой сусветнай вайны. Адна з самых страшных войнаў у гісторыі чалавецтва пачалася з нападу нацысцкай Германіі на Польшчу **1 верасня 1939 г.** Англія і Францыя як саюзнікі Польшчы адразу ж аб’явілі вайну агрэсару. Такім чынам, Другая сусветная вайна выбухнула ўнутры блока заходнееўрапейскіх дзяржаў.

Аднак рэальнай дапамогі свайму саюзніку Англія і Францыя не аказалі. Германія таксама не вяла супраць іх актыўных баявых дзеянняў. Польшча апынулася сам-насам з агрэсарам і, нягледзячы на гераічнае супраціўленне, была акупіравана нямецкімі войскамі. Такая дзіўная пазіцыя Англіі і Францыі стала вынікам іх ранейшай згодніцкай палітыкі ў дачыненні да нацысцкай Германіі. Яны ўсё яшчэ

спадзяваліся на тое, што Гітлер паверне свае сілы супраць Савецкага Саюза, і не пачыналі баявыя дзеянні супраць агрэсара. З гэтай прычыны пачатковы этап Другой сусветнай вайны атрымаў назву «дзіўная вайна».

Між тым Германія, не сустрэўшы супраціўлення, працягнула свае агрэсіўныя дзеянні. У красавіку 1940 г. нямецкія войскі захапілі Нарвегію і Данію. І ўжо ў маі «дзіўная вайна» ў Еўропе скончылася, калі германскія войскі напалі адначасова на Францыю, Бельгію, Галандыю, Люксембург і хутка акупіравалі гэтыя краіны. Французская армія пратрымала-

Германская танкавая калона ўваходзіць у Польшчу. Верасень 1939 г.

ся ўсяго 17 дзён. Францыя капітулявала і пайшла на супрацоўніцтва з Германіяй. Пасля гэтага ў вайну ўступіла Італія, а ў *верасні 1940 г.* было падпісана пагадненне аб ваенным саюзе Германіі, Італіі і Японіі — Траісты пакт. Да яго неўзабаве далучыліся Венгрыя, Румынія, Славакія, Балгарыя і некаторыя іншыя краіны.

Савецкае кіраўніцтва выкарыстала вайну ў Еўропе ў мэтах умацавання бяспекі і абараназдольнасці краіны.

У перыяд нямецкай кампаніі ў Польшчы СССР узяў пад сваю абарону насельніцтва Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі. Вызваленчы паход Чырвонай арміі, які пачаўся *17 верасня 1939 г.*, прывёў да ўз'яднання беларускага народа ў складзе БССР і ўкраінскага народа ў складзе УССР. Да Савецкага Саюза былі далучаны прыбалтыйскія рэспублікі — Літва, Латвія і Эстонія. Гэты дзень у Беларусі стаў дзяржаўным святам — Днём народнага адзінства.

У выніку савецка-фінляндскай вайны *1939—1940 гг.* СССР дабіўся важных тэрытарыяльных саступак ад Фінляндыі. Улетку 1940 г. да яго была далучана Бессарабія, якая знаходзілася ў складзе Румыніі з 1918 г.

Усе гэтыя меры значна адсунулі межы СССР на захад і садзейнічалі ўмацаванню бяспекі і ваеннай магутнасці краіны ва ўмовах непазбежнай фашысцкай пагрозы.

Асцярога савецкага кіраўніцтва не была беспадстаўнай. Гітлер рыхтаваўся да нападу на Савецкі Саюз, але не раней чым захопіць усю Еўропу і зломіць супраціўленне Вялікабрытаніі.

Пасля капітуляцыі Францыі Германія пачала маштабную вайну супраць Злучанага Каралеўства, якая ўвайшла ў гісторыю пад назвай «бітва за Англію». Аднак агрэсару не ўдалося зламаць супраціўленне англічан. Да чэрвеня 1941 г. толькі дзве дзяржавы ў Еўропе захоўвалі поўную незалежнасць — СССР і Вялікабрытанія. Эканамічны патэнцыял кантынентальнай Еўропы быў пастаўлены на службу нацысцкай Германіі.

Вялікая Айчынная вайна савецкага народа. Захоп Еўропы Гітлер разглядаў як важнейшую ўмову заваявання «жыццёвай прасторы» для германскай нацыі на Усходзе. Яшчэ ў снежні 1940 г. ён зацвердзіў *план «Барбароса»*, галоўнымі мэтамі якога былі хуткі («маланкавы») разгром СССР і акупацыя яго тэрыторыі да Волгі. Прыняты пазней план «Ост» прадугледжваў ператварэнне еўрапейскай часткі

Акупацыя Германіяй краін Заходняй Еўропы

9 красавіка 1940 г.	Данія
9—14 красавіка 1940 г.	Нарвегія
10—11 мая 1940 г.	Люксембург
10—15 мая 1940 г.	Нідэрланды
10—28 мая 1940 г.	Бельгія
10 мая — 22 чэрвеня 1940 г.	Францыя
6—17 красавіка 1941 г.	Югаславія
6—23 красавіка 1941 г.	Грэцыя

Жыхары Масквы ў час абвешчэння па радыё ўрадавага паведамлення пра вераломны напад фашысцкай Германіі на Савецкі Саюз. 22 чэрвеня 1941 г.

СССР у сыравінную калонію Германіі і засяленне яе нямецкімі перасяленцамі. Славянскае насельніцтва планавалася скараціць і ператварыць у малапісьменных слуг і танную рабочую сілу.

Напад нацысцкай Германіі на СССР **22 чэрвеня 1941 г.** стаў нечаканасцю для савецкага кіраўніцтва. Напярэдадні вайны яно дапусціла шэраг палітычных памылак і пралікаў у ацэнцы сітуацыі. Сталін, у прыватнасці, ігнараваў важнасць інфармацыі пра падрыхтоўку агрэсіі. Але больш сур'ёзнай памылкай, бадай, было тое, што мерамі па ўмацаванні прыгранічных ваенных акруг ён баяўся справакаваць немцаў на напад. Недаацэньваў ён і здольнасць Германіі ваяваць на некалькі франтоў.

Ад самага пачатку барацьба супраць нямецка-фашысцкіх агрэсараў набыла рысы народнай, Айчыннай вайны, якая стала важнейшай састаўной часткай Другой сусветнай.

У пачатковы перыяд **Вялікай Айчыннай вайны** (22 чэрвеня 1941 г. — 18 лістапада 1942 г.) савецкія войскі панеслі вялізныя страты. Да канца верасня 1941 г. Чырвоная армія страціла забітымі, параненымі і палоннымі каля 5 млн чалавек, а таксама значную частку самалётаў і танкаў. Вораг наблізіўся да Масквы, узяў у блакаднае кольца Ленінград. Было захоплена 1,5 млн км² тэрыторыі СССР з насельніцтвам 74,5 млн чалавек.

Ад поўнага краху краіну ўратаваў народ. Многія часці Чырвонай арміі праяўлялі мужнасць і гераізм. Каля месяца змагаўся гарнізон Брэсцкай крэпасці. Ад самага пачатку ваенных дзеянняў праціўнік сустракаў упартае супраціўленне: у бітве пад Смаленскам, пры абароне Кіева, Адэсы, Севастопаля. Больш за 20 млн чалавек падалі заявы аб уступленні ў Чырвоную армію *дабравольцамі*, да 10 млн мірных грамадзян удзельнічалі ў збудаванні абаронных рубяжоў, каля 2 млн чалавек усту-

пілі ў *народнае апалчэнне*, якое адыграла важную ролю ў абароне Масквы, Ленінграда і іншых гарадоў. У тыле ворага пачалася арганізацыя *партызанскага і падпольнага руху*. У гісторыю ўвайшоў падзвіг камсамолкі Зоі Касмадзям'янскай, якая выконвала дыверсійнае заданне ў тыле ворага. Яна стала першай жанчынай, якой у час вайны было нададзена званне Героя Савецкага Саюза. І такіх герояў у савецкай краіне былі тысячы. Вялізнае ваеннае і палітычнае значэнне меў гераізм савецкіх людзей, праяўлены пры абароне Ленінграда.

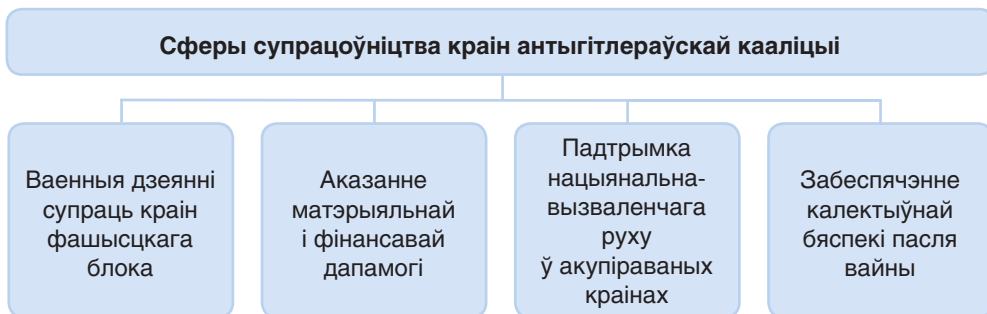
Буйнейшай бітвай першага перыяду Вялікай Айчыннай вайны стала *Маскоўская бітва (30 верасня 1941 г. — 20 красавіка 1942 г.)*. Савецкія войскі разграмілі праціўніка, адкінуўшы яго па ўсім фронце ад Масквы на 100—250 км. Гэта было першае буйное паражэнне нямецкіх войскаў ад пачатку вайны.

Гістарычнае значэнне перамогі ў бітве пад Масквой заключалася ў тым, што быў развеяны міф аб непераможнасці нямецкай арміі і сарваны план «маланкавай вайны», умацаваўся маральны дух байцоў Чырвонай арміі і ўсяго народа. Для Германіі вайна зацягнулася. Паражэнне немцаў паўплывала на рашэнне Японіі адмовіцца ад уступлення ў вайну супраць СССР. Яна актывізавала сваю экспансію ў азіяцкім рэгіёне, атакаваўшы 7 снежня 1941 г. амерыканскую ваенна-марскую базу Пёрл-Харбар (Гавайскія астравы). Развіваючы наступленне, Японія да чэрвеня 1942 г. акупіравала Тайланд, Сінгапур, Бірму, Інданезію, Новую Гвінею, Філіпіны.

Перамога пад Масквой і ўступленне ў вайну ЗША ў снежні 1941 г. істотна змянілі міжнароднае становішча і паскорылі працэс фарміравання *антыгітлераўскай кааліцыі*. Пачаткам яе стварэння лічыцца 12 ліпеня 1941 г., калі паміж СССР і Вялікабрытаніяй было заключана пагадненне аб узаемнай дапамозе і падтрымцы. У канцы 1941 г. СССР, ЗША і Вялікабрытанія падпісалі пратакол аб ваенных пастаўках Савецкаму Саюзу. 1 студзеня 1942 г. у Нью-Ёрку адбылося падпісанне *Дэкларацыі Аб'яднаных Нацый*, у якой 26 дзяржаў, што асуджалі фашызм, абавязваліся супрацоўнічаць адна з адной у барацьбе супраць фашысцкай Германіі і яе саюзнікаў. Улетку 1942 г. паміж СССР, ЗША і Вялікабрытаніяй, якія склалі аснову антыгітлераўскай кааліцыі, былі падпісаны двухбаковыя дагаворы аб супрацоўніцтве. Пастаўкі ў СССР саюзнікамі ваеннай тэхнікі, боепрыпасаў, стратэгічнай сыравіны, прадуктаў харчавання і іншых тавараў (ленд-ліз) значна наблізілі разгром гітлераўскай Германіі.

Перыяд Вялікай Айчыннай вайны з 19 лістапада 1942 г. да канца 1943 г. адзначаны пераходам стратэгічнай ініцыятывы да Чырвонай арміі і карэнным пераломам у ходзе вайны.

Пытанне аб значэнні ленд-лізу выклікала і выклікае спрэчкі. Якую ж ролю адыграў ленд-ліз у разгроме нацысцкай Германіі?

Савецкае камандаванне, натхнёнае перамогай пад Масквой, імкнулася замацаваць дасягнуты поспех, кінуўшы значныя сілы Чырвонай арміі на вызваленне Украіны. Аднак у бітве пад Харкавам буйная групавая савецкіх войскаў была акружана і знішчана. Пасля гэтага германскія войскі нанеслі канцэнтраваны ўдар па стэпавай тэрыторыі паўднёвай часткі Расіі. Былі захоплены Кубань і Паўночны Каўказ. У ліпені 1942 г. нямецкая армія прасунулася да Сталінграда і Волгі. Мэтамі гэтага наступлення з’яўляліся выхад у глыбокі тыл СССР — да ўральскіх заводаў — і пазбаўленне Чырвонай арміі паліўных рэсурсаў Каўказа. У выпадку пераходу немцаў за Волгу Японія і Турцыя абавязваліся ўступіць у вайну супраць Савецкага Саюза, а Вялікабрытанія і ЗША маглі пайсці на заключэнне сепаратнага міру з Германіяй.

Таму *бітва пад Сталінградам (17 ліпеня 1942 г. — 2 лютага 1943 г.)* мела вялікае гістарычнае значэнне. Сюды былі сцягнуты значныя сілы Чырвонай арміі. Паражэнні і няўдачы пачатковага перыяду Вялікай Айчыннай вайны сталі для савецкага боку ўрокам. Быў сфарміраваны новы афіцэрскі корпус, войскі набылі вялікі вопыт баявых дзеянняў. Значна ўмацавалася матэрыяльная база Чырвонай арміі. З канца 1942 г. савецкая эканоміка выпускала ўзбраенняў і боепрыпасаў больш, чым Германія і яе саюзнікі.

Адметнай рысай Сталінградскай бітвы з’яўляўся высокі маральны патэнцыял савецкіх байцоў і камандзіраў, якія ўсведамлялі, што бітва за Сталінград — апошні шанец пераламаць ход вайны. Упартае супраціўленне абаронцаў Сталінграда на подступах да горада і ў ходзе вулічных баёў падарвала баявы дух нямецкай арміі. Пасля таго як праціўнік быў маральна і фізічна знішчаны, *19 лістапада 1942 г.* Чырвоная армія перайшла ў контрнаступленне. Нямецкая 6-я армія, трапіўшы ў акружэнне, *2 лютага 1943 г.* капітулявала, нягледзячы на загад Гітлера не здавацца. З гэтага часу і да канца вайны стратэгічнай ініцыятывай валодалі савецкія войскі.

У *Курскай бітве (5 ліпеня — 23 жніўня 1943 г.)* гітлераўцы таксама пацярпелі буйное стратэгічнае паражэнне. Контрнаступленне Чырвонай арміі суправаджалася маштабнай *«рэзкавай вайной»*, якую пачалі ў тыле ворага партызаны.

У бітве на Курскай дудзе Германія страціла асноўную частку сваёй арміі і перайшла да абароны. Пачалося выгнанне нямецка-фашысцкіх захопнікаў з тэрыторыі СССР. *З жніўня па снежань 1943 г.* працягвалася *бітва за дніпроўскі рубеж*, у выніку якой савецкія часці фарсіравалі Днепр і вызвалілі Кіеў, панёшы вялікія страты.

З лета 1942 г. па люты 1943 г. вырашалыся па сваім характары ваенныя дзеянні адбываліся на Ціхім акіяне. Пад ударамі амерыканскай авіяцыі японскі флот быў вымушаны пайсці на поўнач. У 1943 г. англа-амерыканскія войскі паспяхова наступалі ў Паўночнай Афрыцы. Ад германскай і італьянскай акупацыі былі вызвалены Егіпет, Лівія, Туніс. Высадзіўшыся на Сіцыліі, саюзнікі прымусілі капітуляваць Італію. Пачалася падрыхтоўка да адкрыцця другога фронту — высадкі саюзных СССР войскаў у Нармандыі (поўнач Францыі).

Перамогі Чырвонай арміі пад Сталінградам і на Курскай дудзе, якія азначалі карэнны пералом у ходзе вайны, садзейнічалі ўмацаванню антыгітлераўскай кааліцыі. На сустрэчы кіраўнікоў урадаў СССР, ЗША і Вялікабрытаніі ў Тэгеране (Іран) *28 лістапада — 1 снежня 1943 г.* былі вызначаны час і месца адкрыцця другога фронту ў Еўропе, дасягнута згода СССР уступіць у вайну супраць Японіі пасля завяршэння баявых дзеянняў у Еўропе.

Перыяд Вялікай Айчыннай вайны *з пачатку 1944 г. па 9 мая 1945 г.* характарызуецца тым, што ўвосень 1944 г. завяршылася вызваленне тэрыторыі СССР. Была знятая блакада Ленінграда, вызвалены большая частка Прыбалтыкі, Беларуская, Украінская і Малдаўская ССР. Пачаўся вызваленчы паход Чырвонай арміі ў Еўропу.

Амаль не аказаўшы супраціўлення, здаліся два саюзнікі Германіі — Румынія і Балгарыя. Бязлітаснае супраціўленне аказала Венгрыя. Але самыя цяжкія баі разгарнуліся за Польшчу, якую немцы разглядалі як апошні бастыён на шляху ў Германію. За вызваленне гэтай краіны ад нямецка-фашысцкай акупацыі Савецкі Саюз заплаціў самую высокую цану — 600 тыс. загінулых вайскоўцаў. Адначасова з савецкім наступленнем у Еўропе быў адкрыты другі фронт.

У чэрвені 1944 г. англа-амерыканскія войскі высадзіліся ў Паўночнай Францыі. Урад Вішы быў скінуты, і Францыя вярнулася ў склад антыгітлераўскай кааліцыі. Да пачатку 1945 г. баі перамясціліся на тэрыторыю Германіі, якая апынулася ў кольцы франтоў. Другая сустрэча лідараў краін «вялікай тройкі», якая адбылася ў Ялце ў *лютым 1945 г.*, канчаткова вызначыла лёс пасляваеннай Германіі.

Удзельнікі антыгітлераўскай кааліцыі І. Сталін, Ф. Рузвельт, У. Чэрчыль на Тэгеранскай канферэнцыі. 1943 г.

Сцяг Перамогі над рэйхстагам.
Фотаздымак Я. А. Халдзёя

Было прынята рашэнне аб падзеле гэтай краіны на чатыры акупацыйныя зоны, а горада Берліна — на чатыры акупацыйныя сектары. СССР пацвердзіў сваю гатоўнасць праз два-тры месяцы пасля завяршэння баявых дзеянняў у Еўропе ўступіць у вайну супраць Японіі.

Аднак паміж саюзнікамі ўзрастаў узаемны недавер. Улічваючы магчымасць заключэння сепаратнага аб'яднання Германіі з ЗША і Вялікабрытаніяй, савецкае кіраўніцтва прыняло рашэнне тэрмінова і самастойна штурмаваць сталіцу Германіі. 16 красавіка 1945 г. пачалася *бітва за Берлін* — апошняя буйная бітва Вялікай Айчыннай вайны. Берлін не стаў нямецкім Сталінградам. Насуперак спадзяванням нацысцкіх правадыроў савецкія войскі ўзялі горад за некалькі дзён. 30 красавіка разведчыкі М. А. Ягораў і М. В. Кантарыя ўзнялі Сцяг Перамогі над рэйхстагам. У гэты ж дзень Гітлер скончыў жыццё самагубствам. 8 мая 1945 г. Германія падпісала акт аб поўнай і безагаворачнай капітуляцыі. 9 мая 1945 г. было абвешчана ў СССР Днём Перамогі.

Завяршальны этап Другой сусветнай вайны. Завяршэнне сусветнай вайны і пасляваеннае светаўладкаванне абмяркоўваліся на канферэнцыі ў Патсдаме (прыгарад Берліна), якая праходзіла 17 ліпеня — 2 жніўня 1945 г. На ёй былі прыняты важныя гістарычныя пастанаўленні:

- дэмілітарызацыя, дэнацыфікацыя і дэмакратызацыя Германіі;
- падзел Германіі на чатыры зоны акупацыі да вырашэння германскага пытання — англійскую, амерыканскую, савецкую і французскую;
- арганізацыя міжнароднага суда над нацысцкімі правадырамі.

Параўнайце Першую і Другую сусветныя войны, выкарыстоўваючы наступныя характарыстыкі:

- храналагічныя рамкі;
- асноўныя ўдзельнікі;
- агульная колькасць краін, якія прынялі ўдзел у вайне;
- агульная колькасць загінулых.

Усходняя Прусія перадавалася СССР. Па патрабаванні Сталіна тэрыторыя Польшчы была павялічана за кошт нямецкіх зямель на 100 тыс. км², што складала адну трэцюю частку яе цяперашняй тэрыторыі. Усходні і гандлёвы флот Германіі, а таксама рэпарацыі падлягалі падзелу паміж саюзнікамі на парытэтных пачатках. Было прынята спецыяльнае рашэнне аб вывадзенні Японіі з вайны.

Савецкія палкаводцы.
Камандуючыя фронтамі (злева направа):
першы рад — І. С. Коней, А. М. Васілеўскі,
Г. К. Жукаў, К. К. Ракасоўскі, К. А. Мерацкоў;
другі рад — Ф. І. Талбухін, Р. Я. Маліноўскі,
Л. А. Говараў, А. І. Яроменка, І. Х. Баграмян.
Масква, 1945 г.

Згодна з рашэннямі Ялцінскай і Патсдамскай канферэнцый ЗША і СССР пачалі сумесныя ваенныя дзеянні супраць Японіі. 5 жніўня 1945 г. саюзнікі прад’явілі Японіі ўльтыматум з патрабаваннем яе капітуляцыі, пасля чаго ЗША скінулі атамныя бомбы на японскія гарады Хірасіма і Нагасакі. Вялікі ўнёсак у агульную перамогу зрабіў Савецкі Саюз, які разграміў на працягу трох тыдняў мільённую Квантунскую армію і вызваліў ад японцаў Маньчжурью, а таксама Паўднёвы Сахалін, Курыльскія астравы і Паўночную Карэю. **2 верасня 1945 г.** пераможаная Японія падпісала акт аб капітуляцыі. Другая сусветная вайна, якая доўжылася шэсць гадоў, скончылася. Новы сусветны парадак быў замацаваны дагаворамі і пагадненнямі Ялцінскай і Патсдамскай канферэнцый і атрымаў назву «Ялцінска-Патсдамская сістэма міжнародных адносін».

1. Параўнайце ваенныя кампаніі Германіі на захадзе Еўропы і супраць СССР. Патлумачце, чаму ў СССР пацярпеў крах гітлераўскі план «маланкавай вайны».
2. Растлумачце, чаму вайна СССР супраць Германіі атрымала назву Вялікай Айчыннай. Дакажыце, што яна мела ўсенародны характар.
3. Вызначце прычыны няўдач Чырвонай арміі ў пачатковы перыяд вайны. Што дазволіла пераламаць яе ход?
4. Ахарактарызуйце дзейнасць антыгітлераўскай кааліцыі. Якія існавалі праблемы? Як яны былі вырашаны?
5. Параўнайце Венскую, Версальска-Вашынгтонскую, Ялцінска-Патсдамскую сістэмы міжнародных адносін. Вызначце іх асаблівасці.
6. Якія ўрокі павінна вынесці чалавецтва, перажыўшы ў першай палове XX ст. дзве сусветныя вайны?
7. Вызначце ўнёсак краін антыгітлераўскай кааліцыі ў разгром фашысцкага блока.

Чаму практычна адразу пасля завяршэння Другой сусветнай вайны былыя саюзнікі сталі праціўнікамі, паміж якімі пачалася «халодная вайна», а разам з ёй стала праводзіцца палітыка пераацэнкі прычын, падзей і вынікаў вайны?

3 выступлення І. В. Сталіна па радыё 9 мая 1945 г.

Таварышы! Суайчыннікі і суайчынніцы!

Надышоў вялікі дзень перамогі над Германіяй. Фашысцкая Германія, пастаўленая на калені Чырвонай арміяй і войскамі нашых саюзнікаў, прызнала сябе пераможанай і аб'явіла безагаворачную капітуляцыю...

Вялікія ахвяры, прынесеныя нам імя свабоды і незалежнасці нашай Радзімы, незлічоныя страты і пакуты, перажытыя нашым народам у ходзе вайны, напружаная праца ў тыле і на фронце, аддадзеныя на алтар Айчыны, не прайшлі дарэмна і ўвянчаліся поўнай перамогай над ворагам...

Тры гады таму Гітлер усенародна ... заявіў: знішчым Расію, каб яна больш ніколі не змагла падняцца... але шалёным ідэям Гітлера не суджана было спраўдзіцца... Савецкі Саюз святкуе перамогу, хаця ён і не збіраецца ні расчляняць, ні знішчаць Германію...

Вечная слава героям, якія загінулі ў баях з ворагам і аддалі сваё жыццё за свабоду і шчасце нашага народа!

3 прамовы І. В. Сталіна на прыёме ў гонар камандуючых войскамі Чырвонай арміі. Крэмль, 24 мая 1945 г.

Я ... хацеў бы падняць тост за здароўе нашага савецкага народа і, перш за ўсё, рускага народа... таму што ён з'яўляецца найбольш выдатнай нацыяй з усіх нацый, што ўваходзяць у склад Савецкага Саюза...

У нас былі памылкі, першыя два гады наша армія вымушана была адступаць, атрымлівалася так, што мы не авалодалі падзеямі, не саўладалі са становішчам, якое склалася. Аднак рускі народ верыў, цяпеў, чакаў і спадзяваўся, што мы ўсё ж з падзеямі справімся.

Вось за гэты давер да нашага ўрада, які рускі народ нам аказаў, дзякуй яму вялікі! За здароўе рускага народа!

Чаму аддаў даніну павагі і памяці І. В. Сталін? Якія крыніцы перамогі ён вылучыў? Якія мэты ставіў Гітлер, нападаючы на Савецкі Саюз? З якой мэтай Чырвоная армія ўступіла на тэрыторыю Германіі?

§ 21-22-1

§ 21-22-2

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Іосіф Вісарыёнавіч Сталін (сапр. прозвішча — Джугашвілі, 1878—1953) — выхадзец з простага грузінскага сям'і. З 15 гадоў пачаў займацца рэвалюцыйнай дзейнасцю. Быў адным з кіраўнікоў узброенага паўстання ў Петраградзе ў кастрычніку 1917 г. Кіраваў краінай з 1924 па 1953 г. За гэты час СССР стаў магутнай індустрыяльнай дзяржавай. І. В. Сталін зрабіў істотны ўнёсак у развіццё грамадскіх навук. Пад яго кіраўніцтвам Савецкі Саюз атрымаў перамогу ў Вялікай Айчыннай вайне.

Абагульненне па раздзеле II

1. Якія гістарычныя этапы можна вылучыць пры вывучэнні першага перыяду гісторыі Навейшага часу? Дайце кароткую характарыстыку кожнага з гэтых этапаў.

2. Пачатак XX ст. для Расіі быў часам рэвалюцыйных узрушэнняў. Якія задачы неабходна было рашыць у Расіі? Ці былі яны вырашаны ў ходзе рэвалюцый? У чым асаблівасць расійскіх рэвалюцый? Параўнайце іх з рэвалюцыямі XIX ст. у Еўропе.

3. Якія ўрокі можна вынесці з сусветнага эканамічнага крызісу 1929—1933 гг.? Ці можа гістарычны вопыт дапамагчы ў вырашэнні сучасных эканамічных праблем?

4. Уявіце, што вам трэба падрыхтаваць выставу аб Другой сусветнай вайне. Якую назву вы б ёй далі, якія падзеі адлюстравалі, якія матэрыялы прадставілі?

5. Складзіце топ-10 гістарычных асоб міжваеннага перыяду. Растлумачце свой выбар. Якую ролю адыгралі гэтыя людзі ў гісторыі? Што ўплывае на ацэнку дзейнасці гістарычнай асобы?

6. Як захоўваецца памяць аб Вялікай Айчыннай вайне ў вашай сям’і, у вашым населеным пункце, у нашай краіне? Чаму ў некаторых краінах робяцца спробы перагледзець вынікі вайны?

7. Найбольш заўважнымі плынямі ў мадэрнізме прынята лічыць фавізм, экспрэсіянізм, кубізм, футурызм, дадаізм, сюррэалізм. Як мадэрнізм адлюстравваў змены, што адбываліся ў свеце? Падбярэце прыклады мастацкіх твораў, выкананых у гэтых стылях. Якое ўражанне яны на вас робяць?

8. Напішыце эсэ на адну з тэм: «Рэвалюцыі ў Расіі: непазбежнасць ці трагічная выпадковасць?», «Лютыўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі: 100 гадоў пасля», «Урокі Вялікай дэпрэсіі».

9. Прывядзіце прыклады твораў мастацкай літаратуры і ігравога кіно, у якіх адлюстраваны гістарычныя падзеі першай паловы XX ст.

10. З рэзалюцыі «Па нацыянальным пытанні» XII з’езда РКП(б) (1923).

...З’езд рэкамендуе... дабіцца таго, каб:

пры пабудове цэнтральных органаў Саюза была забяспечана роўнасць правоў і абавязкаў асобных рэспублік...;

органы нацыянальных рэспублік і абласцей будаваліся пераважна з людзей мясцовых, якія ведаюць мову, побыт, норавы і звычай адпаведных народаў;

былі выданы спецыяльныя законы, якія забяспечваюць ужыванне роднай мовы...

Якая задача ў сферы нацыянальнай палітыкі была пастаўлена на з’ездзе? Якую назву атрымала гэтая палітыка? Наколькі паслядоўна яна праводзілася?

§ 23. Свет пасля Другой сусветнай вайны

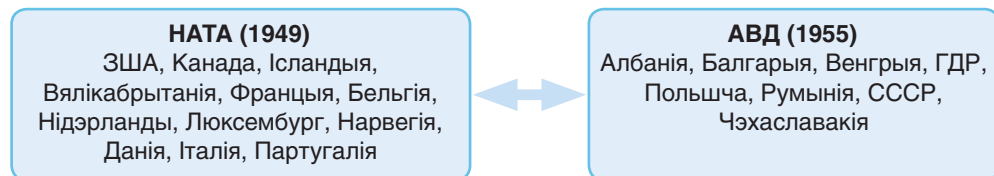
Ключавая ідэя: адметнай асаблівасцю новай эпохі стала біпалярная мадэль свету.

Пасля заканчэння Другой сусветнай вайны найбольшы ўплыў у свеце мелі дзве вялікія дзяржавы — СССР і ЗША. Сфарміравалася сістэма міжнародных адносін, якая характарызавалася расколам свету на дзве грамадска-палітычныя сістэмы, што варагавалі паміж сабой, — капіталістычную і сацыялістычную. Да канца 1980-х гг. паміж імі ішла *«халодная вайна»* — ваеннае, палітычнае, ідэалагічнае і эканамічнае супрацьстаянне паміж СССР і яго прыхільнікамі з аднаго боку і ЗША і іх саюзнікамі з другога.

Пачатак «халоднай вайны». Яшчэ падчас Патсдамскай канферэнцыі 1945 г. у лагеры саюзнікаў па антыгітлераўскай кааліцыі намеціліся рознагалоссі. Дух супрацоўніцтва паступова знікаў. ЗША сур'ёзна асцерагаліся росту магутнасці Савецкага Саюза, які ўзяў пад свой кантроль Польшчу, Чэхаславакію, Балгарыю, Югаславію, Венгрыю і Румынію. Захад імкнуўся не дапусціць пранікнення сацыялістычных ідэй і ўплыву СССР за межы ўсходнееўрапейскіх дзяржаў. У 1946 г. У. Чэрчыль выступіў з ваяўнічай прамовай у г. Фултан (ЗША), што, як лічыцца, стала пачаткам «халоднай вайны».

З гэтага часу пачалася кансалідацыя сіл Захаду ў барацьбе супраць пашырэння сферы ўплыву СССР. *План Маршала* прадугледжваў дапамогу Злучаных Штатаў у эканамічным аднаўленні Еўропы на ўмовах доўгатэрміновых крэдытаў або наогул бязвыплатна. Аднак прадастаўленне такой дапамогі агаворвалася

палітычнымі патрабаваннямі. У выніку ЗША атрымлівалі магутныя рычагі ўздзеяння на Еўропу. Іх уплыў асабліва ўзмацніўся пасля афармлення ў 1949 г. ваенна-палітычнага блока — *Арганізацыі Паўночнаатлантычнага дагавора (НАТА)*. У адказ на кансалідацыю краін Захаду ў 1955 г. сацыялістычныя дзяржавы Еўропы аб'ядналіся ў ваенна-палітычны саюз — *Арганізацыю Варшаўскага дагавора (АВД)*. Супрацьстаянне гэтых двух блокаў стала адкрытым і надзвычай небяспечным для ўсяго свету.

Краіны, якія ўвайшлі ў НАТА і АВД

Ці існуюць названыя арганізацыі сёння? Ці ўплывае гэта на геапалітычную сітуацыю ў сучасным свеце?

Германскае пытанне. Вострыя рознагалосці паміж нядаўнімі саюзнікамі наметціліся ў пытанні аб далейшым лёсе Германіі, якая была падзелена на зоны акупацыі. Паварот у палітыцы ЗША, Англіі і Францыі ад саюзу з СССР у бок барацьбы супраць яго прывёў да карэннай змены іх адносін да былога ворага. Яны вырашылі зрабіць з Германіі моцнага саюзніка. Для дасягнення гэтага ЗША, Англія і Францыя ўзялі курс на перагляд Патсдамскіх пагадненняў, што прывяло да крызісу ў адносінах паміж СССР і Захадам. Некаторыя амерыканскія генералы нават прапаноўвалі выкарыстаць супраць Савецкага Саюза атамную зброю. Крызіс завяршыўся тым, што ў 1949 г. на нямецкай тэрыторыі ўтварыліся дзве германскія дзяржавы з розным грамадскім і палітычным ладам: *Федэратыўная Рэспубліка Германія (ФРГ)*, якая знаходзілася пад англа-франка-амерыканскім кантролем, і *Германская Дэмакратычная Рэспубліка (ГДР)* у савецкай зоне акупацыі. Германская праблема аж да канца 1980-х гг. пераходзіла ў фармат міжнароднага становішча ў Еўропе і адносін паміж двума ваенна-палітычнымі блокамі.

Паглядзіце фільм «Трынаццаць дзён» (2000 г., рэж. Р. Дональдсан). Абмяркуйце карціну, выкарыстоўваючы памятку «Як аналізаваць гістарычны фільм» (с. 171).

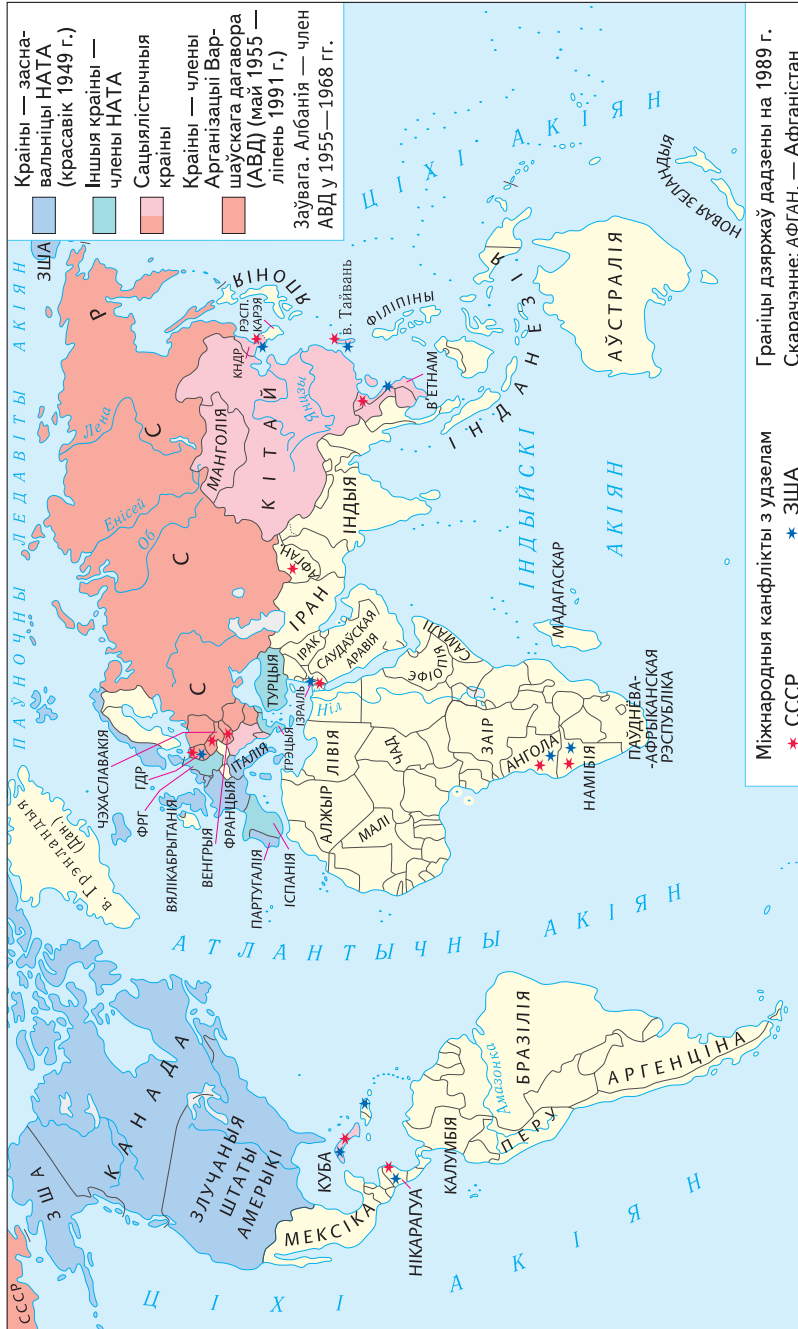
Карыбскі крызіс. Самым вострым і небяспечным міжнародным канфліктам быў *Карыбскі*, або *Кубінскі*, «ракетны» крызіс 1962 г., які стаўся паваротным пунктам у гісторыі сучаснага свету. Абодва бакі канфлікту — СССР і ЗША — канчаткова ўсвядомілі згубныя наступствы нічым не абмежаванай гонкі ўзбраенняў. Акрамя таго, да канца 1960-х гг. Савецкі Саюз дасягнуў ваенна-стратэгічнага парытэту (роўнасці) з ЗША. У выніку ў якасці галоўнага пытання міжнароднай палітыкі разглядаліся варыянты прадухілення пагрозы сусветнай ядзернай катастрофы. Тым самым быў пакладзены пачатак працэсам, якія прывялі да разрадкі міжнароднай напружанасці ў 1970-я гг.

Разрадка міжнароднай напружанасці. Успышкі халоднай вайны чаргаваліся з перыядамі *разрадкі*. Самы працяглы перыяд разрадкі меў месца ў 1970-я гг. Менавіта тады СССР і ЗША заключылі шэраг важных дагавораў аб абмежаванні ўзбраенняў. Упершыню абодва бакі прызналі існаванне парытэту сваіх стратэгічных сіл і неабходнасць яго захавання як асновы ўстойлівых мірных адносін. Савецка-амерыканскі дагавор 1972 г. дэклараваў недапушчальнасць ядзернай вайны паміж гэтымі дзяржавамі. У мэтах захавання парытэту СССР і ЗША дамовіліся аб абмежаванні сістэм супрацьракетнай абароны (СРА). Пагадненне СРА дазваляла пазбегнуць новага вітка гонкі ўзбраенняў. У тым жа годзе быў падпісаны першы дагавор аб абмежаванні стратэгічных узбраенняў (АСУ-I), які ўстанаўліваў для бакоў максімальна дапушчальную колькасць носьбітаў ядзернай зброі.

Вынікам разрадкі стала *Нарада па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (НБСЕ)*. Вынікам яе працы стала падпісанне ў Хельсінкі *Заключнага акта (1975)*. У ім краіны Еўропы, ЗША і Канада давалі ўзаемныя абавязацельствы паважаць цэласнасць існуючых межаў дзяржаў, іх суверэнітэт, базавыя правы чалавека, прымаць меры па ўмацаванні міжнароднай бяспекі.

Л. Брэжнеў і Р. Ніксан пасля падпісання дагавора АСУ-I. Масква, 1972 г.

Міжнародныя адносіны пасля Другой сусветнай вайны (1945—1991 гг.)

Праявы разрадкі міжнароднай напружанасці	
1963 г.	Дагавор аб забароне ядзерных выпрабаванняў на зямлі, у паветры, пад вадой
1968 г.	Дагавор аб нераспаўсюджванні ядзернай зброі
1972 г.	Дагавор аб абмежаванні ракетнай і ядзернай зброі (АСУ-I)
1975 г.	Падпісанне заключнага акта НБСЕ
1979 г.	Дагавор аб абмежаванні ракетнай і ядзернай зброі (АСУ-II)

Нягледзячы на паляпшэнне міжнароднай абстаноўкі, прычыны «халоднай вайны» не былі ліквідаваныя. Спробы змяніць суадносіны сіл у глабальным маштабе не спыняліся. Асаблівае месца ў супрацьстаянні двух ваенна-палітычных блокаў занялі лакальныя канфлікты.

Паварот ад разрадкі да канфрантацыі. На мяжы 1970—1980-х гг. у міжнародных адносінах зноў адбыўся паварот да канфрантацыі паміж СССР і ЗША. Прычыны гэтага былі розныя. Так, энергетычны і сыравінны крызісы 1970-х гг. ускладнілі адносіны паміж вялікай групай краін трэцяга свету і развітымі капіталістычнымі дзяржавамі. Краіны, якія развіваліся, патрабавалі змены свайго месца і ролі ў сусветнай гаспадарцы, прапанаваўшы ідэю ўстанаўлення новага міжнароднага эканамічнага парадку. У свеце працягваліся працэсы рэвалюцыйнага абнаўлення. Важнымі падзеямі сталі паражэнне ЗША ў в’етнамскай вайне і аб’яднанне В’етнама. У 1975 г. утварыліся рэвалюцыйна-дэмакратычныя ўрады ў Анголе і Мазамбіку, у 1978 г. адбылася рэвалюцыя ў Афганістане, а ў 1979 г. — рэвалюцыя ў Нікарагуа і антыманархічная рэвалюцыя ў Іране. Усё гэта разглядалася як знешнепалітычныя паражэнні ЗША.

У правале разрадкі адыграла сваю ролю і неапраўданая жорсткасць палітычнага курсу тагачаснага савецкага кіраўніцтва. Яна праявілася ў фарсаваным развіцці ваенных праграм, у размяшчэнні ў краінах — членах АВД новых савецкіх ракет сярэдняй далёкасці, у кірунку вайскавай дапамогі шэрагу краін трэцяга свету. Не спрыяла разрадцы і пагаршэнне эканамічнага становішча СССР у гады так званага брэжнеўскага застою.

Паварот да канфрантацыі ў міжнародных адносінах на мяжы 1970—1980-х гг. быў абумоўлены і шэрагам знешнепалітычных акцый СССР, у прыватнасці, уводам савецкіх войскаў у Афганістан у снежні 1979 г. і абвясчэннем у снежні 1981 г. ваеннага становішча ў Польшчы. Пачалася новая фаза гонкі ўзбраенняў, у якой удзельнічалі абодва ваенна-палітычныя блокі. Напрыканцы 1983 г. урады Англіі, ФРГ і Італіі далі згоду на размяшчэнне амерыканскіх крылатых ракет на сваёй тэрыторыі.

Пераход да канфрантацыі стаў вызначальнай тэндэнцыяй у знешняй палітыцы ЗША. Гэты курс знайшоў адлюстраванне ў *дактрыне Картэра*, прапанаванай амерыканскім прэзідэнтам у студзені 1980 г. З прыходам у Белы дом прэзідэнта Р. Рэйгана былі прынятыя новыя практычныя рашэнні, якія падрывалі разрадку. Адміністрацыя Рэйгана ўхваліла буйнамаштабную праграму гонкі ўзбраенняў, якая ўключала вытворчасць нейтроннай зброі, новых балістычных ракет і інш. У 1983 г. ЗША вырашылі пачаць распрацоўку новых відаў ядзернай зброі з вывадам яе ў космас. Гэтая доўгатэрміновая праграма атрымала назву «*стратэгічная абаронная ініцыятыва*» (CAI). Ажыццяўленне праграмы «зорных войнаў» азначала б падрыў усёй сістэмы пагадненняў, накіраванай на прадухіленне ядзернай вайны.

Такім чынам, для першай паловы 1980-х гг. быў характэрны паварот ад разрадкі міжнароднай напружанасці да канфрантацыі. Цэлы шэраг дасягненняў перыяду разрадкі быў ліквідаваны. Аднак у Заходняй Еўропе ўсё ж не адбылося поўнай адмовы ад палітыкі разрадкі. Захаваліся механізм і структура Хельсінкскага працэсу.

Канец варожага супрацьстаяння. Перамены ў лепшы бок адбыліся толькі ў другой палове 1980-х гг. У Савецкім Саюзе пачалася перабудова, мэтай якой была «пабудова сацыялізму з чалавечым тварам». Савецкае кіраўніцтва на чале з М. С. Гарбачовым узяло курс на ўстанаўленне атмасферы даверу і ўзаемаразумення з заходнімі краінамі. Упершыню за 15 гадоў пасля Міжнароднай сустрэчы ў Хельсінкі 19—21 лістапада 1990 г. у Парыжы адбылася нарада кіраўнікоў дзяржаў і ўрадаў 32 еўрапейскіх краін, ЗША і Канады, дзе была дасягнутая дамоўленасць аб маштабным скарачэнні ўзброеных сіл АВД і НАТА ад Атлантыкі да Урала. Выніковы дакумент сустрэчы — *Парыжская Хартыя для новай Еўропы* — пацвердзіў вернасць дзяржаў — удзельніц нарады дзесяці прынцыпам заключнага акта, прынятага ў Хельсінкі, азначыў канструктыўную праграму міжнароднага супрацоўніцтва, паказаў прыхільнасць краін-удзельніц дэмакратыі, заснаванай на правах чалавека і забеспячэнні росквіту пры гарантаванні эканамічнай свабоды і сацыяльнай справядлівасці. Гэтая падзея сведчыла аб заканчэнні варожага супрацьстаяння ў Еўропе.

Распад СССР і сацыялістычнага лагера. Найбуйнейшымі падзеямі канца XX ст. сталі антыкамуністычныя рэвалюцыі ў краінах АВД і распад СССР. Рэвалюцыі мелі сваім вынікам не толькі кардынальныя ўнутраныя змены ў краінах усходне-еўрапейскага рэгіёна. Яны прадвызначылі новую расстаноўку сіл у Еўропе, структуру эканамічных і палітычных адносін паміж вялікімі дзяржавамі. Прышоў канец канфрантацыі паміж Усходам і Захадам, паміж СССР і ЗША. Скончылася доўгая і знісіўваючая халодная вайна. Аднак усходнееўрапейскія рэвалюцыі 1989 г. былі б немагчымыя без палітыкі перабудовы ў СССР. Працэс перабудовы, новае стаўленне савецкага кіраўніцтва да суседзяў Савецкага Саюза як да роўных партнёраў, адмова ад палітыкі «абмежаванага суверэнітэту» стварылі ўмовы для барацьбы за дэмакратычныя пераўтварэнні ўсходнееўрапейскіх краін.

Падзенне Берлінскай сцяны сімвалізавала заканчэнне «халоднай вайны». 1989 г.

адхіленыя ад улады камуністычныя партыі. Кіраўніцтва СССР не перашкаджала гэтым пераменам. У лістападзе 1989 г. была разбурана Берлінская сцяна — сімвал палітычнага падзелу Еўропы. Завяршэннем працэсу паслаблення пазіцый СССР на міжнароднай арэне стаў роспуск АД. Да канца 1991 г. савецкія войскі пакінулі Венгрыю і Чэхаславакію, а Усходняя Германія, аб'яднаўшыся з ФРГ, улілася ў НАТА. Канчаткова распаліся ўсе міждзяржаўныя структуры, якія раней увасаблялі сацыялістычную садружнасць. Усе рэспублікі, якія ўваходзілі ў склад СССР, абвясцілі незалежнасць. Пятнаццаць незалежных дзяржаў, створаных на месцы СССР, сталі суб'ектамі міжнародных адносін, увайшлі ў склад ААН, а Расія замяніла СССР у Савеце Бяспекі ААН.

Паглыбленне інтэграцыі і працэсы дэзінтэграцыі. Для міжнароднай абстаноўкі пачатку 1990-х гг. характэрным стала далейшае паглыбленне заходнееўрапейскай і паўночнаамерыканскай эканамічнай інтэграцыі, развіццё інтэграцыйных працэсаў у Лацінскай Амерыцы, Паўднёва-Усходняй Азіі і Афрыцы. Адначасова ў краінах Усходняй Еўропы і СССР абвастрыліся цэнтрабежныя працэсы, узніклі нацыянальныя канфлікты ў Югаславіі, Чэхаславакіі, Савецкім Саюзе.

Такім чынам, у свеце адбываліся два рознакіраваныя працэсы: інтэрнацыяналізацыя, інтэграцыя гаспадарчых сувязей у капіталістычным свеце і адначасова распад існуючых шматнацыянальных дзяржаў і ўтварэнне нацыянальных дзяржаў у краінах Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы і СССР. Дэзінтэграцыя ў сацыялістычных краінах прывяла да распаду ранейшых міжнародных арганізацый (СЭУ і АД) і паставіла пад пагрозу цэласнасць ранейшых дзяржаўных утварэнняў (Югаславія, Чэхаславакія). Аднак гэтыя тэндэнцыі — інтэграцыя і дэзінтэграцыя — два бакі аднаго і таго ж працэсу. Дэзінтэграцыя, якая адбыва-

Спачатку змяніўся знешнепалітычны курс СССР. Гэты працэс разгарнуўся ў 1988—1989 гг. Унутры краіны ўлады паступова адмаўляліся ад ранейшай савецкай ідэалогіі. У выніку знікала традыцыйнае абгрунтаванне падзелу Еўропы і супрацьстаяння з Захадам. Паслядоўна СССР адмовіўся ад усіх ранейшых асноўных кірункаў сваёй знешняй палітыкі.

Адным з такіх пастулатаў была нязменнасць становішча ў краінах Усходняй Еўропы. Цяпер там пачаліся сур'ёзныя перамены. У 1989 г. гэтыя дзяржавы перажылі рэвалюцыі, падчас якіх былі

лася ў краінах Усходняй Еўропы і ў СССР, стварала ўмовы для новага этапу ў развіцці глабальных працэсаў інтэрнацыяналізацыі гаспадарчых і ўсіх іншых міждзяржаўных сувязей.

Пачатак 1990-х гг. быў адзначаны магутнай успышкай нацыяналізму. Адбыўся распад Югаславіі на шэраг дзяржаў. Некаторыя з іх уступілі ў жорсткую барацьбу паміж сабой пад рэлігійнымі і нацыянальнымі лозунгамі. Гэтая барацьба на тэрыторыі былой Югаславіі працягваецца да сёння, пра што сведчыць сітуацыя ў аўтаномным краі Косава, дзе мясцовыя албанцы пры заступніцтве заходніх краін атрымалі поўную незалежнасць.

1. Вылучыце асноўныя перыяды ў міжнародных адносінах другой паловы XX ст. Дайце кароткую характарыстыку кожнаму з іх.
2. Успомніце паходжанне тэрміна «халодная вайна», сфармулюйце яго абазначэнне. Якія падзеі міжнароднага жыцця можна разглядаць як праявы «халоднай вайны»?
3. Якія дасягненні мела разрядка міжнароднай напружанасці 1970-х гг.? Якую ролю ва ўзаемаадносінах Захаду і Усходняй Еўропы адыграў распад Савецкага Саюза?
4. У чым сутнасць германскага пытання? Як гэтае пытанне вырашана на сённяшні дзень?
5. У чым выяўляюцца інтэграцыйныя і дэзінтэграцыйныя працэсы ў свеце? Прыведзіце прыклады.
6. Чаму стала магчымай біпалярная мадэль свету? Ці можна біпалярны свет лічыць устойлівым? Якія ўрокі варта вынесці з «халоднай вайны»?

Якія дзяржавы сёння можна разглядаць як звышдзяржавы? Аргументуйце сваё меркаванне.

Істотную ролю ў папаўненні гістарычных ведаў адыгрываюць **гістарычныя фільмы**. Аднак варта памятаць, што гістарычны фільм — гэта аўтарскае ўяўленне аб гістарычнай падзеі, таму, аналізуючы карціну, неабходна вызначыць:

- у чым заключаецца асноўная ідэя фільма;
- якія гістарычныя падзеі адлюстраваны ў кінакарціне;
- ці з'яўляюцца гістарычныя падзеі, паказаныя ў фільме, рэальнымі, ці выдуманымі;
- якія дэталі ўказваюць на дакладнасць / недакладнасць таго, што адбываецца на экране; чаму аўтар выкарыстоўвае мастацкую выдумку;
- што новага вы даведаліся аб падзеях і людзях, прадстаўленых у фільме;
- ваша стаўленне да прагледжанага гістарычнага фільма;
- ці згодныя вы з аўтарскай інтэрпрэтацыяй гістарычных падзей, адлюстраваных у кінакарціне.

З эсэ У. Эка «Міграцыя, цярпімасць і нясцерпнае» (1997)

Іміграцыяй называецца пераезд каго-небудзь ... з адной краіны ў іншую (прыклады: італьянцы або ірландцы імігравалі ў Амерыку ці туркі сёння — у Германію). Феномены іміграцыі могуць быць пракантраляваныя палітычнымі сродкамі, абмежаваныя, заахвачаныя, запраграмаваныя або прынятыя як ёсць.

З міграцыямі ўсё іначай. Бурныя або мірныя, яны заўсёды як стихійныя бедствы: здараюцца, і нічога не зробіш. У ходзе некаторых міграцый прадстаўнікі цэлага народа паступова перасяляюцца з аднаго арэала ў іншы. І не столькі значэнне мае, якая іх колькасць засталася на зыходнай тэрыторыі, наколькі важна, у якой меры яны змянілі культуру на тэрыторыі прыбыцця...

Мы маем справу з простаю іміграцыяй у выпадках, калі імігранты (прапушчаныя ў краіну па палітычным рашэнні) у значнай меры засвойваюць звычаі краю, куды яны патрапілі. І перад намі міграцыя ў тых выпадках, калі мігранты (ад якіх немагчыма абараніць граніцы) карэнным чынам змяняюць культуру арэала, дзе рассяляюцца.

Трэці свет стукаецца ў дзверы Еўропы і ўваходзіць у іх, нават калі Еўропа не згодная пускаць. Праблема не ў тым, каб вырашаць (палітыкі любяць рабіць выгляд, быццам яны гэта вырашаюць), ці можна ў Парыжы хадзіць у школу ў паранджы ці колькі мячэцёў трэба бабудавать у Рыме. Праблема, што ў наступным тысячагоддзі (я не прарок і дакладную дату назваць не абавязваюся) Еўропа ператворыцца ў шматрасавы, або, калі хочаце, у шматколерны кантынент. Падабаецца вам гэта ці не, але так будзе. І калі не падабаецца, усё роўна будзе так.

Як аўтар вызначае паняцці «іміграцыя» і «міграцыя»? Які прагноз зробіў ён адносна Еўропы? Якая сітуацыя сёння? Ці можаце вы вылучыць прычыны сучаснай міграцыі ў Еўропу?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Умберта Эка (1932—2016) вядомы ва ўсім свеце як пісьменнік, філосаф, даследчык і выкладчык. У. Эка — тонкі інтэлектуал і аўтар найпапулярнейшых раманаў, з'едлівы крытык і філосаф-сузіральнік. У ліку работ італьянскага даследчыка дзясяткі навуковых прац, раманаў, навел, казак, філасофскіх трактатаў. У. Эка часта ўспамінаў, што лішніх грошай у сям'і не было, але яго цяга да кніг была бязмежная. Таму ён прыходзіў у кніжныя крамы і пачынаў чытаць. Пасля таго як уладальнік яго праганяў, ён адпраўляўся ў іншае месца і працягваў знаёміцца з кнігамі. Сфера яго навуковай дзейнасці была надзвычай шырокай. Ён займаўся даследаваннямі сярэднявечнай і сучаснай эстэтыкі, масавай культуры, распрацаваў уласную тэорыю семіётыкі. Адной з цэнтральных для яго была праблема інтэрпрэтацыі ўзаемаадносін чытача і аўтара.

§ 24. Навукова-тэхнічны прагрэс і фарміраванне постіндустрыяльнага грамадства

Ключавая ідэя: станаўленне постіндустрыяльнага грамадства непасрэдна звязана з глабальнай інфармацыйнай рэвалюцыяй.

Адным з фактараў, якія шмат у чым вызначылі гісторыю сучаснага грамадства, стала **навукова-тэхнічная рэвалюцыя (НТР)**. Дасягненні навукі і тэхнікі не толькі істотна змянілі характар вытворчых працэсаў, але і карэнным чынам паўплывалі на ўсё чалавечае жыццё. Найноўшыя тэхналогіі праніклі ў самыя аддаленыя куткі планеты, збліжаючы шляхі развіцця асобных краін і народаў.

Навукова-тэхнічная рэвалюцыя. Сучасная НТР пачалася ў індустрыяльна развітых краінах пасля заканчэння Другой сусветнай вайны. Яна мела на ўвазе шырокае прымяненне ў прамысловасці найноўшых тэхналогій, іх укараненне не толькі ў вытворчы, але і ў кіраўнічы працэс, выкарыстанне новых відаў энергіі і матэрыялаў. Найважнейшай перадумовай НТР сталі навуковыя адкрыцці ў галіне ядзернай фізікі і квантавай механікі, дасягненні кібернетыкі, мікрабіялогіі, біяхіміі. Яе характэрнай рысай было ператварэнне навукі ў непасрэдную прадукцыйную сілу.

Адным з найбольш рэвалюцыйных адкрыццяў апошніх 60 гадоў стаў камп'ютар. Першыя электронныя камп'ютары, створаныя ў 1940-я гг., былі вельмі грукаткімі апаратамі. Амерыканская камп'ютарная машына Еніас важыла 28 тон і займала цэлы пакой. Пазней камп'ютары зрабіліся больш кампактнымі дзякуючы вынаходству чыпа на крамянёвай пласціне. Электронная і камп'ютарная тэхналогіі прынцыпова змянілі характар вытворчасці, рэзка павысілі прадукцыйнасць працы. Камп'ютары пачалі шырока прымяняцца ў адукацыйнай сферы і ў паўсядзённым жыцці. Без іх цяжка ўявіць жыццё сучаснага чалавека.

З'яўленне камп'ютараў прывяло да **інфармацыйнай рэвалюцыі**. Яе сутнасць заключаецца ў глыбокіх і якасных зменах ва ўсіх сферах жыццядзейнасці грамадства ў выніку шырокага ўкаранення новых сродкаў захоўвання, апрацоўкі і перадачы інфармацыі. Да 1990-х гг. камп'ютарная сетка звязала людзей, урады і бізнес па ўсім свеце. Аднак далёка не ўсе краіны маюць доступ да найноўшых камп'ютарных тэхналогій, што павялічвае

4 снежня 1948 г. у СССР было зарэгістравана вынаходніцтва лічбавай электронна-вылічальнай машыны

Першы касманаўт Ю. А. Гагарын (злева)
і выбітны вучоны-канструктар,
адзін з заснавальнікаў савецкай
касманаўтыкі С. П. Каралёў

разрыў паміж багатай Поўначчу і бедным Поўднем.

Пасля Другой сусветнай вайны чалавецтва ўступіла ў касмічную эру. Яна пачалася пасля таго, як у кастрычніку 1957 г. СССР запусціў на калязямную арбіту невялікі лятальны апарат, або спадарожнік, а ў 1961 г. у космас паляцеў першы ў гісторыі чалавецтва касманаўт — Ю. А. Гагарын. Гэтая падзея паклала пачатак «касмiчнай гонцы», у якой сапернічалі дзве звышдзяржавы — СССР і ЗША. Абедзве краіны вывучалі магчымасці выкарыстання космасу ў ваенных мэтах і запускалі спадарожнікі-шпіёны на калязямную арбіту. Толькі пасля заканчэння «халоднай вайны» ЗША і Расія пачалі супрацоўнічаць у сферы асваення космасу, прыступіўшы да распрацоўкі сумесных касмічных праектаў.

Паступова і іншыя развітыя краіны, уключаючы Японію і Кітай, сталі асвойваць калязямную касмічную прастору. Цяпер спадарожнікі шырока выкарыстоўваюцца для вывучэння атмасферных з’яў і прагназавання надвор’я; ва ўмовах бязважкасці вучоныя праводзяць эксперыменты з новымі лекамі і вакцынамі.

Прарыў у медыцыне. У пасляваенную эру медыцына дасягнула неверагодных поспехаў. Навукоўцы вынайшлі новыя антыбіётыкі для барацьбы з хваробамі. Вакцыны ліквідавалі некаторыя з іх, напрыклад воспу, і прадухілілі распаўсюджванне іншых. Аднак у 1980—1990-я гг. з’явіліся новыя праблемы, звязаныя з распаўсюджваннем такіх смяротных хвароб, як ліхаманка Эбола і СНІД. Сапраўдным выпрабаваннем для чалавецтва стала эпідэмія каранавіруса, якая распачалася ў 2020 г.

Дзякуючы дасягненням у мікрахірургіі ў 1970-я гг. лекары навучыліся трансплантаваць органы для выратавання жыццяў людзей. Дзякуючы лазернай медыцыне хірургія стала больш бяспечнай. Навукоўцы таксама зрабілі шмат адкрыццяў у лячэнні некаторых відаў раку. Аднак даследаванні ў галіне медыцыны з’яўляюцца дарагімі, і часта іх вынікамі могуць скарыстацца перш за ўсё багатыя людзі.

Супярэчлівай галіной даследаванняў стала генная інжынерыя, звязаная са змяненнем спадчыннага апарату клеткі, які ўласцівы ўсім жывым істотам. Дасягненні ў гэтай галіне дазволілі стварыць новыя прэпараты для барацьбы са шматлікімі хваробамі. Генная інжынерыя зрабіла актуальным этычнае пытанне: наколькі далёка можа зайсці навука ў змене і нават стварэнні жыцця.

Зялёная рэвалюцыя. Важнай з’явай другой паловы XX ст. стала *Зялёная рэвалюцыя*. Яна ўяўляла сабой сукупнасць разнастайных агратэхнічных інавацый

у сельскай гаспадарцы, накіраваных на паляпшэнне ўрадлівасці глебы і павышэнне прадукцыйнасці працы. Гаворка ідзе перш за ўсё аб шырокім выкарыстанні хімічных угнаенняў, вывядзенні больш прадуктыўных гатункаў раслін, ужыванні сучаснай тэхнікі і пашырэнні плошчаў, якія падлягаюць арашэнню.

Зялёная рэвалюцыя была выкліканая неабходнасцю пракарміць насельніцтва планеты, якое няспынна расце. Яна стала магчымай дзякуючы бурнаму павелічэнню прамысловасці і развіццю навукі. Найбольшую патрэбу ў прадукцыі сельскай гаспадаркі адчувалі краіны, якія імкліва развіваюцца. Таму Зялёная рэвалюцыя закранула ў найбольшай ступені перанаселеныя краіны Азіі і Афрыкі, якія сталі на шлях незалежнага развіцця пасля Другой сусветнай вайны, напрыклад Індыю, якая, па многіх ацэнках, да пачатку 1960-х гг. знаходзілася на парозе масавага голаду.

Зялёная рэвалюцыя спрыяла павелічэнню аб'ёмаў вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі, змякчэнню харчовай праблемы ў краінах, якія развіваліся. Асабліва паспяховай яна была ў Мексіцы, Індыі, на Філіпінах, у Пакістане. Да канца XX ст. Індыя ператварылася ў найбуйнейшага сусветнага экспарцёра рысу. Менш паспяховай рэвалюцыя была ў большасці афрыканскіх краін.

Зялёная рэвалюцыя ажыццяўлялася з дапамогай амерыканскага капіталу і тэхналогій. Для яе вытокаў стаялі два дабрачынныя фонды — Форда і Ракфелера. Абодва фонды, паводле статуту, ставілі сваёй мэтай падтрымку дэмакратыі і зніжэнне ўзроўню беднасці ў краінах, якія развіваюцца. Прадстаўленая імі праграма Зялёнай рэвалюцыі мела ярка выяўленую палітычную скіраванасць. Яна мела на мэце забеспячэнне насельніцтва прадуктамі харчавання і з прычыны гэтага ўмацаванне сацыяльнай стабільнасці, каб перашкодзіць распаўсюджванню камуністычных ідэй у краінах трэцяга свету. Выключна тэхналагічныя рашэнні праблем сельскай гаспадаркі былі задуманы ў якасці альтэрнатывы аграрным рэформам сацыялістычнага характару. Неверагодны рост ўраджайнасці ў выніку прымянення найноўшых агра-тэхнічных дасягненняў амерыканскія ўлады назвалі ў 1968 г. Зялёнай рэвалюцыяй у процівагу «гвалтоўнай чырвонай рэвалюцыі» ў СССР і «белай рэвалюцыі шаха» ў Іране.

Зялёная рэвалюцыя сапраўды змякчыла вастрыню сацыяльнай напружанасці ў многіх краінах, якія сталі на шлях развіцця, прыкметна аслабіла сацыялістычныя рухі. Аднак з яе дапамогай поспехі

Даследчыкі Міжнароднага інстытута па вывучэнні рысу вырошчваюць разнавіднасці гэтай культуры, устойлівыя да засухі

былі дасягнуты толькі ў рэгіёнах з мяккім і вільготным кліматам. Акрамя таго, спатрэбіліся немалыя выдаткі на хімічныя ўгнаенні, пестыцыды і ірыгацыйныя збудаванні, якія маглі дазволіць сабе толькі багатыя фермеры — уладальнікі буйных аграрных гаспадарак. Таму большасць сялян не атрымалі выгады ад новых аграрных тэхналогій. Больш за тое, не здольныя канкураваць з буйнымі аграрнымі гаспадаркамі, яны былі вымушаныя прадаваць свае зямельныя ўчасткі.

Шырокае прымяненне ядахімікатаў у сельскай гаспадарцы прывяло да збыднення і дэградацыі глеб. Развіццё земляробства застаецца нестабільным з-за вычарпання падземных вод, забруджвання навакольнага асяроддзя і змены клімату. Рост насельніцтва Зямлі запатрабуе да сярэдзіны XXI ст. павялічыць вытворчасць прадуктаў харчавання на 60 %. Ці справіцца Зялёная рэвалюцыя з гэтай задачай — пытанне, на якое няма адназначнага адказу.

Наступствы НТР. Навукова-тэхнічная рэвалюцыя, як і любая іншая грамадская з’ява, мае свае станоўчыя і адмоўныя бакі. Да ліку яе пазітыўных наступстваў адносяцца ў першую чаргу ўзрастанне ролі навуковых ведаў і развіццё адукацыі. Акрамя таго, НТР значна палегчыла працу чалавека, прывяла да патаннення прадукцыі і павышэння яе якасці. Яна спрыяла стварэнню больш камфортнага побыту чалавека, з’яўленню новых формаў зносін і правядзення вольнага часу. Дзякуючы НТР людзі набылі вялікую мабільнасць і свабоду (звышхуткасны транспарт, мабільная сувязь, інтэрнэт, ноўтбукі і г. д.).

Вынікі НТР аказалі ўплыў на сацыяльную структуру і паўсядзённае жыццё чалавека. Узрасла роля мікраэлектронікі, якая дазволіла стварыць прынцыпова новыя сродкі для апрацоўкі інфармацыі. За 10—15 гадоў аб’ём інфармацыі павялічыўся ўдвая. У сувязі з гэтым змяняецца адукацыя, яе ўзроўні, сродкі і мэты.

Да негатыўных наступстваў НТР варта аднесці экалагічныя праблемы, шкодны ўплыў рознага роду сінтэтычных і хімічных матэрыялаў, якія акружаюць чалавека ў грамадскіх месцах і дома. Замена працоўных рук аўтаматычнай тэхнікай, ускладненне вытворчасці і незапатрабаванасць рабочых нізкай кваліфікацыі прывялі да росту беспрацоўя. Больш частымі сталі тэхнагенныя катастрофы (аварыі на Чарнобыльскай АЭС, атамнай электрастанцыі Фукусіма-1 і інш.). Чалавек становіцца ўсё больш залежны ад тэхнікі.

Тэхнагенныя катастрофы могуць прывесці да непапраўных наступстваў і гібелі чалавецтва. Таму ўзрасла адказнасць наву-

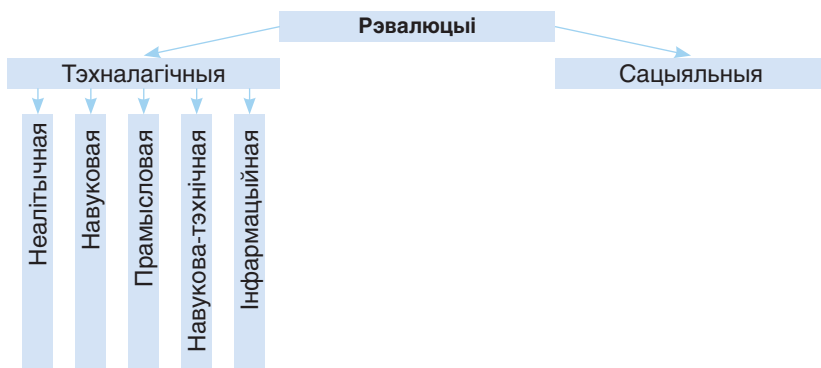

Сяло Калантар (Венгрыя),
пакрытае таксічнымі адходамі пасля
катастрофы на буйным заводзе
па вытворчасці алюмінію. 2010 г.

коўцаў за распрацоўку небяспечных для людзей тэхналогій. Пры разумным падыходзе дасягненні НТР могуць быць выкарыстаны для пераадолення крызісных з'яў у грамадстве. Неабходна спыніць распрацоўку ўзбраення і скіраваць намаганні на рашэнне такіх праблем, як экалагічны крызіс, голад і непісьменнасць.

Такім чынам, выкарыстанне найноўшых тэхналогій спрыяла паляпшэнню якасці жыцця людзей, якія ўскладаюць вялікія надзеі на вырашэнне эканамічных, медыцынскіх і экалагічных праблем з дапамогай навукова-тэхнічнага прагрэсу. Аднак нават развіцця краіны свету апынуліся не ў стане справіцца з глабальнымі праблемамі чалавецтва.

1. Растлумачце значэнне паняццяў «навукова-тэхнічны прагрэс» і «навукова-тэхнічная рэвалюцыя».
2. Які ўплыў на жыццё чалавека аказала навукова-тэхнічная рэвалюцыя?
3. Завершыце схему:

На аснове атрыманай абагульненай інфармацыі сфармулюйце вызначэнне паняцця «рэвалюцыя».

4. Амерыканскі сацыёлаг Д. Бэл вылучае тры тэхналагічныя рэвалюцыі. Вызначце, да якіх змен у вытворчасці яны прывялі. Дадзеныя прадстаўце ў выглядзе табліцы.

Храналагічны перыяд	Тэхналагічная рэвалюцыя	Змены ў вытворчасці
Другая палова XVIII ст.	Вынаходніцтва паравога рухавіка	
Канец XIX ст.	Выкарыстанне электрычнасці і хіміі	
Другая палова XX ст.	Вынаходніцтва камп'ютараў і тэлекамунацый	

5. Чаму ў постіндустрыяльным грамадстве крыніцай грамадскага багацця становяцца веда і інфармацыя?

З працы Д. Бэла «Надыходзячае постіндустрыяльнае грамадства» (1973)

...Мне падаецца карысным вылучыць некаторыя новыя рысы постіндустрыяльнага грамадства.

1) *Цэнтральная роля тэарэтычных ведаў.* Кожнае грамадства заўсёды абавязана на ведаў, але толькі ў нашы дні сістэматызацыя вынікаў тэарэтычных даследаванняў і матэрыялазнаўства становіцца асновай тэхналагічных інавацый.

2) *Стварэнне новых інтэлектуальных тэхналогій.* Новыя матэматычныя і эканамічныя метады, такія як камп'ютарнае лінейнае праграмаванне, ланцугі Маркава, стахастычныя працэсы і да т. п., служаць тэхналагічнай асновай мадэлявання, імітацыі і іншых інструментаў сістэмнага аналізу і тэорыі рашэнняў, якія дазваляюць знаходзіць больш эфектыўныя, «рацыянальныя» падыходы да эканамічных, тэхнічных і нават сацыяльных праблем.

3) *Рост класа носьбітаў ведаў.* Група грамадства, якая больш хутка фарміруецца, — клас тэхнічных спецыялістаў і прафесіяналаў.

4) *Пераход ад вытворчасці тавараў да вытворчасці паслуг.*

5) *Змены ў характары працы.* У даіндустрыяльным свеце жыццё ўяўляе сабой узаемадзеянне чалавека з прыродай ... У індустрыяльным грамадстве праца — гэта ўзаемадзеянне чалавека са змененай прыродай, калі ў працэсе вытворчасці тавараў людзі становяцца прыдаткамі машын. Але ў постіндустрыяльным свеце праца з'яўляецца перш за ўсё ўзаемадзеяннем паміж людзьмі.

6) *Навука дасягае свайго сталага стану.*

7) *Мерытакратыя.* У постіндустрыяльным грамадстве, якое па сваім характары ёсць перш за ўсё грамадства тэхналагічнае, чалавек можа заняць прэстыжнае становішча не столькі па праве атрымання ў спадчыну або валодання, колькі з прычыны адукацыі і кваліфікацыі.

8) *Канец абмежаванасці выгод.* Сацыялісты і лібералы казалі пра недахоп тавараў; у постіндустрыяльным грамадстве ... будзе мець месца недахоп інфармацыі і часу.

З якімі палітычнымі і сацыяльнымі выклікамі сутыкаецца краіна ва ўмовах постіндустрыяльнай трансфармацыі?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Даніэл Бэл (1919—2011) — адзін з выбітных прадстаўнікоў сацыяльнага прагназавання. Нарадзіўся ў ЗША ў сям'і польскіх эмігрантаў. Рос у беднасці. Пасля заканчэння вучобы выкладаў у Калумбійскім універсітэце, а з 1969 г. — у Гарвардскім. У працах «Сустрэкаючы 2000 год» (1968) і «Будучыня постіндустрыяльнага грамадства» (1973) спрагназаваў пераход індустрыяльнага грамадства, заснаванага на машынай вытворчасці тавараў, да постіндустрыяльнага, якое будзе грунтавацца на развіцці навукі і навуковых ведаў. Д. Бэл быў рознабаковым навукоўцам, які валодаў глыбокімі ўніверсальнымі ведамі па цэлым шэрагу дысцыплін — ад гісторыі класічнай старажытнасці і тэорыі культуры да гісторыі навукі і тэхналогій і эканамічнай тэорыі.

§ 25. Заходняя Еўропа і стварэнне Еўрапейскага саюза

§ 25-1

§ 25-2

Ключавая ідэя: пасля Другой сусветнай вайны склаліся спрыяльныя ўмовы для практычнага ажыццяўлення ідэі еўрапейскага адзінства.

З дапамогай плана Маршала заходнееўрапейскія краіны адносна хутка ліквідавалі разбуральныя наступствы Другой сусветнай вайны — аднавілі прамысловасць, сельскую гаспадарку і транспартную сетку, знішчаныя вайной. У 1950-я гг. эканоміка заходнееўрапейскіх дзяржаў перажывала ўжо сапраўды бум.

У палітычным жыцці правыя партыі, якія раней падтрымлівалі фашызм, былі дыскрэдытаваныя. У Францыі, Італіі і Германіі камуністы і сацыялісты (левыя партыі) часта ўзначальвалі супраціўленне нацызму. Па гэтай прычыне многія пасляваенныя ўрады праводзілі палітыку, якая была б ухвалена левымі.

«Дзяржава ўсеагульнага дабрабыту». Галоўнай задачай левых партый было стварэнне **«дзяржавы ўсеагульнага дабрабыту»**. У ёй павінна была захоўвацца большасць рыс капіталістычнай (рыначнай) гаспадаркі, але пры гэтым на ўрад ускладалася адказнасць за сацыяльна-эканамічную забяспечанасць свайго народа. Канцэпцыя «дзяржавы ўсеагульнага дабрабыту» вядомая з канца XIX ст., калі некаторыя еўрапейскія ўрады праводзілі рэформы, накіраваныя на змячэнне адмоўных з'яў прамысловай эпохі. Германія, Вялікабрытанія і іншыя краіны забаранілі выкарыстанне працы дзяцей, кантралявалі бяспеку працы шахцёраў, адкрылі бясплатныя школы, увялі грашовую дапамогу па беспрацоўі і пенсіі па ўзросце.

Пасля Другой сусветнай вайны ўрады заходнееўрапейскіх дзяржаў пашырылі гэтыя праграмы. І сярэдні клас, і маламаёмныя групы насельніцтва атрымалі доступ да аховы здароўя, грашовую дапамогу па беспрацоўі, пенсіі па ўзросце, а кожнаму стараннаму вучню давалася магчымасць паступіць у каледж. Іншыя праграмы былі накіраваны на аказанне дапамогі бедным і стварэнне эканамічных магчымасцей для людзей з мэтай дапамогі ім у цяжкія часы. Але фарміраванне «дзяржавы ўсеагульнага дабрабыту» каштавала дорага, а значыць патрабавала большага дзяржаўнага рэгулявання і ўвядзення новых падаткаў.

Сацыялісты падтрымлівалі канцэпцыю ўсеагульнага дабрабыту і ўзмацненне ролі дзяржавы ў эканоміцы. У Англіі, Францыі і іншых краінах урады нацыяналізавалі асноўныя галіны прамысловасці: чыгункі, авіякампаніі, банкі, вугальныя шахты, сталеліцейныя прадпрыемствы і ядзерную энергетыку. Кансерватары пратэставалі супраць такой палітыкі.

У 1973 г. Захад перажыў эканамічнае ўзрушэнне, калі краіны АПЕК (Арганізацыя краін — экспарцёраў нафты) скарацілі аб'ёмы паставак чорнага золата і паднялі на яго кошты. Паколькі большасць заходнееўрапейскіх дзяржаў выкарыстоўвалі ў сваёй прамысловасці імпартаваную нафту, яе падаражэнне стала для іх моцным ударам. Нафтавы крызіс замарудзіў эканамічны рост. У 1979 г. АПЕК ізноў узняла кошты, што выклікала моцную рэцэсію. Прамысловая вытворчасць і бізнес панеслі значныя страты, вырасла беспрацоўе.

У гэты ж час вядучыя краіны Захаду сутыкнуліся з нарастаннем канкурэнцыі з боку іншых дзяржаў. На працягу 200 гадоў заходнія фабрыкі экспартавалі асноўныя тавары па ўсім свеце. Аднак да пачатку 1980-х гг. сітуацыя змянілася. Японія, цяпер ужо індустрыяльная дзяржава, пасля Другой сусветнай вайны перажывала дагэтуль небывалы эканамічны рост. Іншыя краіны — Кітай і Індыя — таксама пашыралі сваю прамысловую вытворчасць. Да таго ж транснацыянальныя карпарацыі, што базаваліся на Захадзе, стваралі прадпрыемствы ў дзяржавах, якія толькі развіваліся, паколькі там мелася танная рабочая сіла, адпаведна, сабекошт вырабленых там тавараў быў істотна ніжэйшы, чым у Еўропе і ЗША. Адтуль яны экспартавалі тавары на Захад.

Заходнія прамысловыя прадпрыемствы не маглі канкураваць з вытворцамі ў краінах трэцяга свету, якія выпускалі больш танную па сабекошце прадукцыю. Нямала фабрык былі вымушаныя зачыніцца, пакінуўшы людзей без працы. Заходнія дзяржавы захавалі сваё багацце і сілу, але іх эканоміка змянілася. Многія новыя працоўныя месцы тут сталі стварацца не ў прамысловай сферы, а ў так званай індустрыі паслуг. Гэтая галіна эканомікі ўключае ў сябе ахову здароўя, фінансы, гандаль, адукацыю і сферу забаў.

Эканамічны спад 1970-х і 1980-х гг. вымусіў урады эканамічна развітых краін скараціць выдаткі. Некаторыя з іх адышлі ад прынцыпаў «дзяржавы ўсеагульнага дабрабыту», зніжаючы аб'ёмы сацыяльнай дапамогі. Кансерватыўныя ўрады прыватызавалі многія дзяржаўныя прадпрыемствы. У новых эканамічных умовах разрыў паміж багатымі і беднымі павялічыўся, але большасць людзей па-ранейшаму мелі адносна высокі ўзровень жыцця.

На шляху да еўрапейскага адзінства. Патрэбы аднаўлення еўрапейскай эканомікі пасля Другой сусветнай вайны спрыялі пашырэнню эканамічнага супрацоўніцтва. У 1951 г. шэсць дзяржаў — Францыя, ФРГ, Італія, Бельгія, Нідэрланды і Люксембург — стварылі *Еўрапейскае аб'яднанне вугалю і сталі (ЕАВС)*. Гэтае незалежнае агенцтва ўстанаўлівала цэны і рэгулявала вугальную і сталеліцейную прамысловасць названых краін. Узмацнялае гаспадарчае супрацоўніцтва стымулявала эканамічны рост у Заходняй Еўропе.

У 1957 г. тыя ж шэсць дзяржаў падпісалі дагавор аб стварэнні *Еўрапейскай эканамічнай супольнасці (ЕЭС)*, або *Агульнага рынку*, з мэтай пашырэння зоны свабоднага гандлю. У наступныя дзесяцігоддзі Агульны рынак паступова ліквідаваў мытныя

Айцы-заснавальнікі Еўрапейскага саюза:
К. Адэнаўэр, Р. Шуман, А. дэ Гаспер, Ж. Манэ.
Скульптар З. Цэрэтэлі. Мец (Францыя), 2012 г.

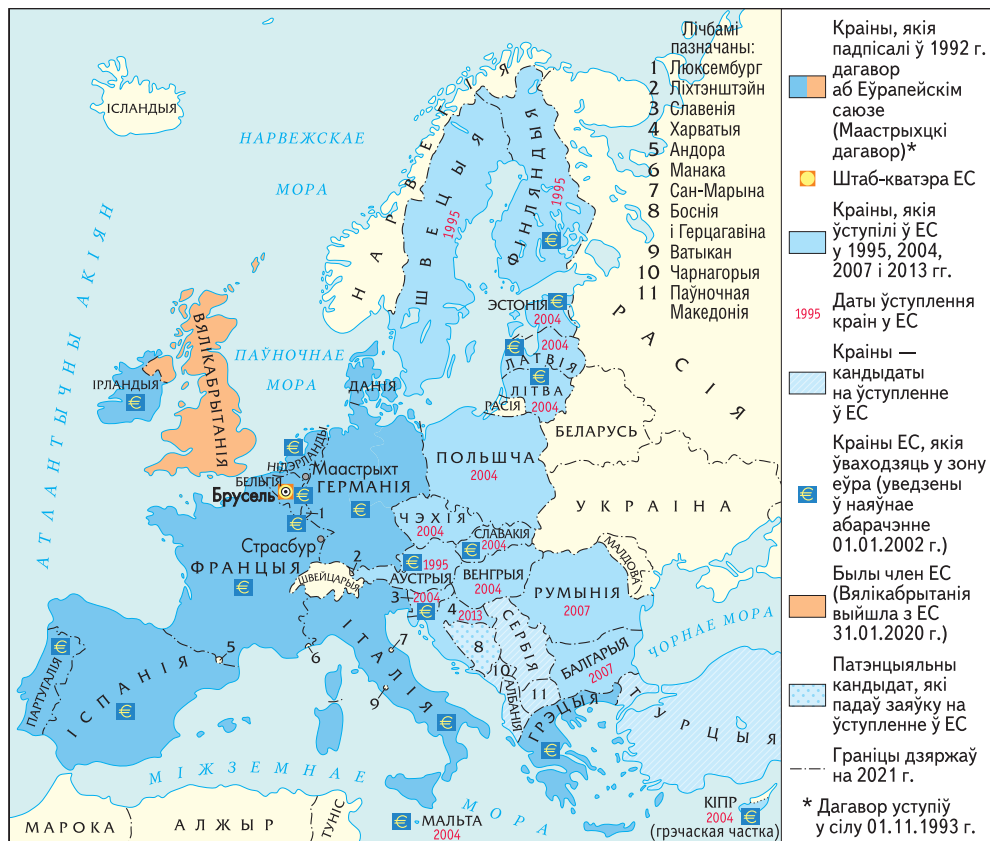
тарыфы на тавары і дазволіў рабочай сіле і капіталу больш свабодна перамяшчацца праз дзяржаўныя межы.

Нягледзячы на спрэчкі і ўзнікненне супярэчнасцей, Агульны рынак пашыраўся і ў 1992 г. атрымаў канчатковую назву — **Еўрапейскі саюз (ЕС)**. Быў створаны Еўрапейскі парламент — транснацыянальны орган, які выбіраўся грамадзянамі краін Агульнага рынку. Праўда, яго ўплыў быў абмежаваны тым, што краіны-ўдзельніцы захоўвалі незалежнасць.

З пачатку XXI ст. многія былыя краіны сацлагера выказалі жаданне далучыцца да ЕС, які ператварыўся ў магутнае эканамічнае і палітычнае міждзяржаўнае рэгіянальнае аб'яднанне. Уключаючы ўсяго 6 % насельніцтва Зямлі, ён кантралюе больш за траціну сусветнага гандлю і забяспечвае рэгіянальны мір, замяніўшы разбуральнае саперніцтва ў Еўропе пагадненнем аб супрацоўніцтве.

Гісторыя стварэння Еўрапейскага саюза

1951 г.	Еўрапейскае аб'яднанне вугалю і сталі
1957 г.	Еўрапейская эканамічная супольнасць і Еўрапейская супольнасць па атамнай энергіі
1959 г.	Еўрапейскі парламент
1967 г.	Еўрапейскае аб'яднанне вугалю і сталі, Еўрапейская эканамічная супольнасць і Еўрапейская супольнасць па атамнай энергіі аб'ядналіся ў Еўрапейскую супольнасць
1979 г.	Утварэнне Еўрапейскай валютнай сістэмы
1985 г.	Падпісанне Шэнгенскага пагаднення
1992 г.	Дагавор аб стварэнні Еўрапейскага саюза (Маастрыхцкі дагавор)
1999 г.	Увядзенне еўра

Еўрапейскі саюз

Працэс еўрапейскай інтэграцыі насіў не толькі эканамічны, але і палітычны характар. Яшчэ ў 1949 г. быў створаны самастойны міжурадавы кансультатыўны орган — *Савет Еўропы*. Затым пры фарміраванні ЕЭС быў створаны *Еўрапейскі парламент*. Спачатку Савет Еўропы і Еўрапарламент не выходзілі за рамкі вынясення рэкамендацый і аказвалі толькі ўскосны ўплыў на палітыку еўрапейскіх дзяржаў. Але да пачатку 1990-х гг. роля Еўрапарламента ўзрасла. У Маастрыхцкіх дамовах (1992) прадугледжвалася, што пэўнае кола палітычных рашэнняў, у тым ліку ў знешняй і ваеннай палітыцы, еўрапейскія дзяржавы павінны будучы узгадняць у Еўрапарламенце і Савеце Еўропы.

У канцы 1990-х гг. ЕС рухаўся да поўнага эканамічнага адзінства, агульнай валюты і большай палітычнай згуртаванасці. Выгады супрацоўніцтва ў рамках

Еўрасаюза былі выдавочныя. Але захоўваліся і нацыяналістычныя тэндэнцыі. Многія брытанскія лідары, напрыклад М. Тэтчэр, супраціўляліся ўзмацненню сувязей з іншымі еўрапейскімі краінамі. У Даніі выбаршчыкі таксама выступалі супраць змен, якія, як яны асцерагаліся, маглі разбурыць унікальныя традыцыі і нацыянальную самабытнасць датчан.

Падрыхтуйце кароткі агляд палітычных інстытутаў і органаў ЕС. Прадстаўце палітычны лад Еўрасаюза ў выглядзе схемы.

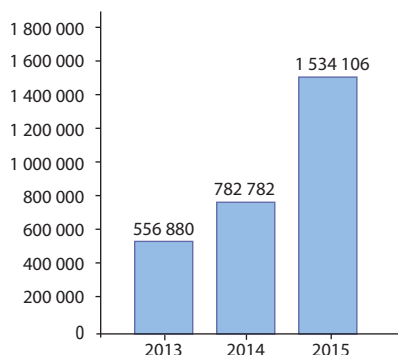
У пачатку XXI ст. у ЕС былі прыняты некаторыя ўсходнееўрапейскія краіны былога сацлагера, што прывяло да ўзнікнення ўнутраных эканамічных і палітычных супярэчнасцей у Еўрасаюзе. Па гэтай прычыне стварэнне Злучаных Штатаў Еўропы ў бліжэйшай будучыні многія даследчыкі і палітыкі лічаць немагчымым. Гэта тым больш выдавочна, што з 2016 г. Вялікабрытанія распачала працяглую працэдуру выхаду з ЕС (брэксіт).

Сацыяльныя тэндэнцыі. На працягу амаль усёй гісторыі Заходняй Еўропы вузкая праслойка багатага класа дамінавала над большасцю насельніцтва ў краінах рэгіёна. Пасля 1945 г. тэмпы сацыяльных перамен узраслі. Рост матэрыяльнага дабрабыту разрывае класавыя межы. Да 1950-х гг. большасць людзей на Захадзе ўжо належалі да сярэдняга класа. Па меры росту заробкаў прадстаўнікі працоўнага класа куплялі розныя прадметы раскошы, дамы і аўтамабілі, іх дзеці маглі атрымаць вышэйшую адукацыю ў дзяржаўных універсітэтах. Хоць беднасць працягвала існаваць, для большасці людзей адкрываліся магчымасці, якіх у іх раней не было.

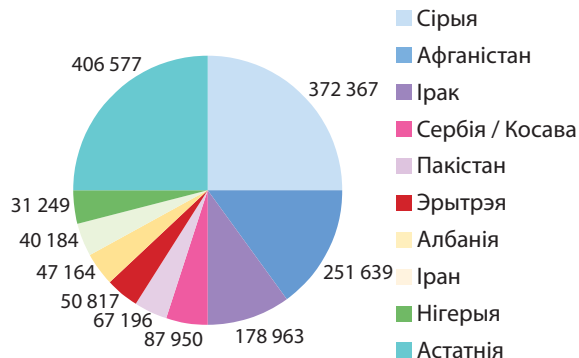
Пасля Другой сусветнай вайны Заходняя Еўропа стала больш разнастайнай у этнічных адносінах. З 1950-х гг. вырасла колькасць мігрантаў з былых калоній у Азіі і Афрыцы. У Германіі і іншых еўрапейскіх краінах «працоўныя госці» з Турцыі і краін Блізкага Усходу забяспечылі рост эканомікі нізкааплатай працай. Большасць з іх жылі ў адасобленых раёнах і падвяргаліся дыскрымінацыі.

У перыяды эканамічных спадаў еўрапейцы выказвалі незадаволенасць у дачыненні да новапрыбылых, якія канкурыравалі з імі на рынку працы. У некаторых краінах ультранацыяналісты і расісты нападалі на замежных сезонных рабочых і мігрантаў і часам нават забівалі іх.

У Еўропе і Паўночнай Амерыцы жанчыны дабіліся істотнага юрыдычнага і эканамічнага раўнапраўя з мужчынамі. Павялічылася колькасць працуючых жанчын, але іх зарплаты ўсё яшчэ адставалі ад заробкаў мужчын. У сваім кар’ерным росце жанчыны часта сутыкаліся з так званай шкляной столлю — нябачным бар’ерам, які не дазваляе ім прасунуцца ўверх па службовай лесвіцы. Еўрапейскі ідэал сям’і захаваўся, але само сямейнае жыццё змянілася. Прыкметна знізілася

Колькасць бежанцаў у Еўропу ў 2013—2015 гг.

Колькасць бежанцаў па краінах зыходу ў 2015 г.

З якімі праблемамі сутыкнуліся еўрапейскія краіны? Як гэтыя праблемы вырашаюцца? Растлумачце прычыны міграцыі насельніцтва з краін зыходу.

стабільнасць сям'і, узрасла колькасць разводаў. У заходніх сем'ях стала з'яўляцца менш дзяцей. Моладзь даўжэй вучыцца, каб набыць уменні і навыкі, неабходныя ў развітым прамысловым і інфармацыйным грамадстве.

1. Дайце азначэнне паняцця «дзяржава ўсеагульнага дабрабыту». Якія яе асноўныя прыкметы?
2. Вызначце асновы заходняга грамадства, устаноўленыя пасля Другой светнай вайны, якія дазваляюць вырашаць многія сацыяльна-эканамічныя, палітычныя і культурныя праблемы сучаснага свету.
3. Чаму павышэнне коштаў на нафту ў 1970-я гг. прывяло да энергетычнага крызісу? Па якой прычыне сучасны свет гэтак залежыць ад здабычы нафты?
4. Прааналізуйце дыяграмы «Колькасць бежанцаў у Еўропу ў 2013—2015 гг.» і «Колькасць бежанцаў па краінах зыходу ў 2015 г.». Якія прычыны міграцыйнага крызісу ў Еўропе? Якія яго наступствы? Як краіны Еўрасаюза вырашаюць гэтую праблему?
5. Дакажыце, што ідэя адзінага еўрапейскага саюзу існавала з часоў антычнасці. Прывядзіце гістарычныя прыклады. Растлумачце, чаму гэтая ідэя такая прыцягальная для еўрапейцаў.

Многія даследчыкі лічаць, што Захад, ідучы па шляху ўсё большага дзяржаўнага ўмяшальніцтва ў жыццё грамадства і пабудовы «дзяржавы ўсеагульнага дабрабыту», рухаецца ў бок сацыялізму. Ці згодныя вы з гэтым сцвярджаннем? Аргументуйце свой адказ.

Адной з найбольш характэрных рыс гістарычнай навукі з'яўляецца яе цесная **связь з сучаснасцю**. Гістарычныя падзеі могуць мець працяг у будучыні, іх наступствы могуць далёка знаходзіцца ў часе ад самой падзеі. Паколькі гістарычнае веданне носіць рэтраспектыўны характар — ад сучаснасці да мінулага, — то, як правіла, гісторык рухаецца ад выніку да прычыны. Цяжка, а нярэдка і немагчыма растлумачыць прычыну таго, што адбываецца, калі яно яшчэ не завершана. Менавіта сувязь мінулага з сучаснасцю робіць неабходным усебаковае вывучэнне мінулага, таму што без яго аказваецца немагчымым разуменне сучаснасці. Акрамя таго, вывучэнне гісторыі звязана не толькі з адкрыццём новых крыніц, але і з пастаноўкай новай праблемы, па-новаму пастаўленым даследчым пытаннем. Як правіла, гісторыя не замыкаецца на вывучэнні мінулага дзеля мінулага. Цікаваць да гісторыі фарміруе сучаснасць.

З працы расійскіх гісторыкаў Ю. А. Шчарбаніна, К. Л. Ражкова, В. Я. Рыбалкіна, Г. Фішэра «Міжнародныя эканамічныя адносіны. Інтэграцыя» (1997)

Нягледзячы на тое што еўрапейская інтэграцыя першапачаткова будавалася на двух галоўных элементах — лібералізацыі гандлю і ўсталяванні рыначных узаемаадносін, — пераход да сапраўды ўсёабдымных адносін «агульнага рынку» патрабаваў правядзення палітыкі гарманізацыі і «прывядзення да агульнасці» нацыянальных эканамічных палітык краін — членаў ЕС. На прасторы еўрасупольнасцей паўстала сітуацыя, пры якой краіны-члены былі вымушаныя (у сілу розных абставін) прыняць рашэнні па зняцці цэлага шэрагу бар'ераў для пашырэння гандлю паміж краінамі групойкі. Як паказваюць архітэктары еўрабудаўніцтва, нацыянальныя кіруючыя колы павінны былі прыняць вельмі балючае рашэнне аб перадачы цэлага шэрагу прэагатыў нацыянальнага характару нейкім пазанацыянальным органам, зыходзячы пры гэтым з таго, што еўрарынак патрабуе прыняцця неардынарных рашэнняў.

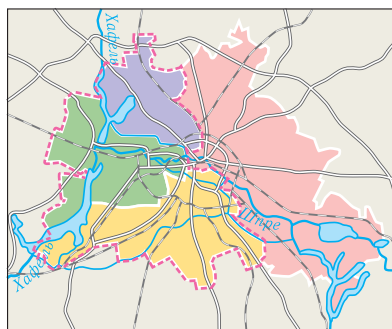
На якіх асноўных прынцыпах будавалася еўрапейская інтэграцыя? Якія задачы неабходна было вырашыць? З якімі праблемамі сутыкнуліся ўрады краін пры фарміраванні адзіных інтэграцыйных структур?

§ 26. Краіны Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы

Ключавая ідэя: распад сацыялістычнага блока і сістэмная трансфармацыя ў канцы XX — пачатку XXI ст. прынеслі краінам Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы новыя праблемы і цяжкасці.

Паняцце **Усходняя Еўропа** выкарыстоўваецца ў гістарычнай літаратуры перш за ўсё ў геапалітычным значэнні і абазначае рэгіён, які склаўся гістарычна і знаходзіўся ў пасляваенных дзесяцігоддзі пад кантролем СССР. Пасля распаду Савецкага Саюза ў дачыненні да гэтага рэгіёна стала ўжывацца выключна геаграфічнае паняцце — **Цэнтральная і Паўднёва-Усходняя Еўропа (ЦПUE)**.

У савецкай арбіце ўплыву. У першыя пасляваенныя гады дзякуючы падтрымцы СССР камуністы ўстанавілі сваю непадзельную ўладу практычна ва ўсіх краінах Усходняй Еўропы. Адмовіўшыся ад агульнадэмакратычных пераўтварэнняў, яны абвясцілі ў 1947—1949 гг. афіцыйны курс на пабудову ў гэтых дзяржавах асноў сацыялізму. За ўзор была ўзята **савецкая мадэль сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця**: прыкрытэт дзяржавы ў эканоміцы, паскораная індустрыялізацыя, калектывізацыя, фактычная ліквідацыя прыватнай уласнасці, дыктатура кампартый, гвалтоўнае ўкараненне марксісцкай ідэалогіі, антырэлігійная кампанія і г. д. Стварэнне Савета эканамічнай узаемадапамогі (СЭУ) (1949) і ваенна-палітычнай

Сектары акупацыі Берліна

СССР Вялікабрытанія ЗША Францыя

Берлінская сцяна — мяжа ў выглядзе інжынернага збудавання, якая аддзяляла Германскую Дэмакратычную Рэспубліку ад Заходняга Берліна

Берлінская сцяна існавала з 1961 па 1989 г.

Агульная яе працягласць складала 155 км, у тым ліку ў Берліне — 43,1 км

Арганізацыі Варшаўскага дагавора (АВД) (1955) завяршыла фарміраванне сацыялістычнага лагера.

Да сярэдзіны 1950-х гг. краіны Усходняй Еўропы дасягнулі пэўных поспехаў у развіцці прамысловасці. Аднак паскораная індустрыялізацыя прывяла да ўтварэння дыспропорцый у эканоміцы. Будаўніцтва заводаў-гігантаў, якое патрабавала велізарных капіталаўкладанняў, у невялікіх краінах было эканамічна нерацыянальным. Не хапала сродкаў для сельскай гаспадаркі, марудна развівалася лёгкая прамысловасць, зніжаліся даходы і пакупніцкая здольнасць насельніцтва.

Крызісы і ўзрушэнні. Нягледзячы на адносны эканамічны прагрэс, многія людзі ў краінах Усходняй Еўропы былі незадаволеныя палітыкай камуністычнай улады. Масавыя выступленні рабочых адбыліся ў ГДР (1953), Чэхаславакіі (1953). Да забастовак і ўзброеных выступленняў, жорстка разагнаных уладамі, справа дайшла ў Польшчы (1956).

Кіраўніцтва *Венгрыі* паспрабавала часткова пераадолець крайнасці гвалтоўнай калектывізацыі і ліквідаваць асноўныя прычыны ўнутрыпалітычнай нестабільнасці. Рэфарматарскі рух у 1953—1956 гг. узначальваў прэм’ер-міністр *І. Надзь*, які выступаў з рэзкай крытыкай сацыяльна-эканамічнага і ўнутрыпалітычнага курсу партыі. У ліпені 1956 г. ён быў абвінавачаны ў «рэвізіянізме» і «нацыяналізме» і зняты з пасады прэм’ер-міністра, але пад ціскам удзельнікаў акцый пратэсту адноўлены на гэтай пасадзе ў кастрычніку 1956 г. Ураду *І. Надзя* не ўдалося забяспечыць мірнае развіццё падзей, якія ўвайшлі ў гісторыю пад назвай *будапешцкая восень*. Краіна апынулася на мяжы грамадзянскай вайны: пачаліся ўзброеныя сутыкненні паміж рабочымі і сіламі правапарадку, пачасціліся выпадкі расправы над камуністамі. *І. Надзь* заявіў пра намер урада выйсці з АВД і ператварыць Венгрыю ў нейтральную дзяржаву. У гэтых умовах кіраўніцтва СССР прыняло рашэнне аб неадкладных дзеяннях. Для «аднаўлення парадку» ў Будапешт былі ўведзеныя савецкія танкавыя часці. Венгерскія «змагары за свабоду» звярнуліся па дапамогу да Захаду. Аднак ніхто не адгукнуўся. Афіцыйная пазіцыя лідараў заходніх краін у гэтай сітуацыі сведчыла аб тым, што яны лічылі Усходнюю Еўропу выключна сферай савецкага ўплыву.

У 1968 г. да ліберальных рэформаў у *Чэхаславакіі* прыступіў *А. Дубчак*. Спрабуючы аслабіць партыйна-дзяржаўны кантроль над усімі сферамі жыцця, ён заклікаў да «сацыялізму з чалавечым тварам». Яго дзеянні былі расцэненыя савецкім кіраўніцтвам як адмова ад пабудовы сацыялізму. Гэтая спроба таксама была спыненая ўзброенымі сіламі краін АВД на чале з СССР. *А. Дубчак* быў зняты з пасады, а новае кіраўніцтва кампартыі Чэхаславакіі жорстка спыніла дзейнасць ідэалагічнай апазіцыі. Неўзабаве пасля падзей у Чэхаславакіі кіраўніцтва СССР стала абгрунтоўваць сваё права ажыццяўляць умяшанне ў справы любой дзяржавы сацыялістычнага лагера абаронай заваёў сацыялізму (дактрына Брэжнева).

З усіх краін сацыялістычнага лагера *Югаславія* была практычна адзінай, на якую не распаўсюджваўся савецкі ўплыў. *І. Броз Ціта* ўстанавіў у Югаславіі камуністычнае праўленне, але праводзіў незалежны ад Масквы курс. Ён адмовіўся далучыцца да АВД і заявіў аб нейтралітэце ў «халоднай вайне». У краіне склалася так званая югаслаўская мадэль сацыялізму, якая ўключала самакіраванне на вытворчасці і элементы рыначнай эканомікі. У Югаславіі было больш ідэалагічнай свабоды, чым у іншых краінах сацыялістычнага лагера. Пры гэтым захоўвалася безумоўная манополія на ўладу адной партыі — Саюза камуністаў Югаславіі.

Ледзьве не самым праблемным саюзнікам СССР з’яўлялася *Польшча*. Падобна венграм і чэхам, палякі таксама імкнуліся да большай самастойнасці. Пасля хваляванняў і забастовак 1956 г. польскі ўрад правёў некаторыя рэформы, але незадаволенасць умяшаннем СССР ва ўнутраныя справы дзяржавы і невысокі ўзровень жыцця па-ранейшаму захоўваліся. Важную ролю ў дзейнасці польскай апазіцыі адыгрывала Рымска-каталіцкая царква.

У 1980 г. па ўсёй Польшчы пракацілася новая хваля рабочых выступленняў. Цэнтрам забастовачнага руху стаў Гданьск. Тут пры актыўным удзеле каталіцкіх дзеячаў і прадстаўнікоў апазіцыйных групавак была створана міжгаліновы прафсаюзная арганізацыя «*Салідарнасць*». Новы прафсаюз ператварыўся ва ўплывовую палітычную сілу. «Салідарнасць» разгарнула шырокую антыкамуністычную агітацыю і выступіла з патрабаваннем палітычных перамен і сацыяльнай справядлівасці. Улады адраагавалі ўвядзеннем ваеннага становішча, забаронай «Салідарнасці» і арыштам яе лідараў. Польскае кіраўніцтва на чале з В. Ярузельскім часова стабілізавала сітуацыю.

«Аксамітныя рэвалюцыі». У канцы 1980-х гг. савецкі лідар М. С. Гарбачоў адмовіўся ад дактрыны Брэжнева. Распачатая ў СССР перабудова дала штуршок апошняй серыі рэформаў ва ўсходнееўрапейскіх краінах, у якіх палітычная ініцыятыва пераходзіла ў рукі апазіцыйных, антыкамуністычных партый і рухаў. Важнай прычынай наступных падзей стала завяршэнне канфрантацыі паміж Захадам і Усходам.

Адной з першых на шлях радыкальных палітычных рэформаў стала Польшча. Была легалізаваная «Салідарнасць», упершыню ў пасляваеннай гісторыі краіны прайшлі свабодныя парламенцкія выбары (1989). Быў сфарміраваны першы некамуністычны ўрад на чале з прадстаўніком «Салідарнасці». Праз год на прэзідэнцкіх выбарах перамогу атрымаў лідар «Салідарнасці» *Л. Валенса*. Новае кіраўніцтва Польшчы пачало цяжкі пераход да рыначнай эканомікі.

Аналагічныя працэсы адбываліся ў іншых краінах Усходняй Еўропы. Масавыя забастоўкі і дэманстрацыі восенню 1989 г. прывялі да адхілення ад улады камуністычных урадаў у ГДР, Чэхаславакіі, Балгарыі, Румыніі.

Студэнцкая дэманстрацыя
ў Празе (Чэхаславакія).
17 лістапада 1989 г.

У ГДР была разбурана Берлінская сцяна (1989). Адбылося ўз'яднанне нямецкага народа (1990). Пісьменнік-дысідэнт і змагар за правы чалавека *В. Гавел* быў абраны прэзідэнтам Чэхаславакіі. Распад сацыялістычнай дзяржаўнасці ў Венгрыі завяршыўся дэмакратычнымі выбарамі вясной 1990 г. У Румыніі масавыя дэманстрацыі перараслі ва ўзброеныя сутыкненні, якія сталі прычынамі многіх чалавечых ахвяр. *Н. Чаўшэску*, які адмовіўся пайсці на саступкі, быў адхілены ад улады і расстраляны без суда і следства. Імклівая змена ўлады і бяскроўны характар падзей, за выключэннем Румыніі, далі падставу назваць іх **«аксамітнымі рэвалюцыямі»**.

Дэмакратычныя рэвалюцыі прывялі да распаду сацыялістычнай сістэмы, аднаўлення капіталізму ва ўсходнееўрапейскім рэгіёне і змены расстаноўкі сіл у сусветным маштабе. АВД і СЭУ спынілі сваё існаванне (1991).

Праблемы пераходнага перыяду. Новыя палітычныя сілы, якія прыйшлі да ўлады ў краінах Усходняй Еўропы, паставілі сваёй асноўнай мэтай паскораную «капіталізацыю» грамадства і збліжэнне з Захадам. У кожнай дзяржавы быў уласны вопыт трансфармацыі, у той жа час усе яны сутыкнуліся з падобнымі праблемамі.

Ва ўсіх былых краінах сацыялізму пачалося радыкальнае разбурэнне эканамічнага механізму, які існаваў раней: прыватызацыя, лібералізацыя рыначных адносін, дэмантаж ранейшай сістэмы дзяржаўнага рэгулявання. Дзяржава перастала падтрымліваць адносна нізкія цэны на асноўныя прадукты, спажывецкія тавары і паслугі. Да сярэдзіны 1990-х гг. былі ліквідаваны многія ранейшыя льготы, напрыклад, працяглыя дэкрэтныя адпачынкі або бясплатная адукацыя ў вышэйшых навучальных установах. Гэтыя рэформы, вядомыя таксама пад назвай **«шокавай тэрапіі»**, прывялі да высокага ўзроўню беспрацоўя, росту коштаў і злачыннасці. Тавараў народнага спажывання стала больш, аднак значная частка

насельніцтва не мела магчымасці іх набыць. Паскораная прыватызацыя і лібералізацыя цэн не прывялі да чаканай мадэрнізацыі эканомікі. Толькі ў Польшчы з 1992 г. назіраўся рост валавога нацыянальнага прадукту.

Расчараванне значнай часткі насельніцтва ў рэформах абумовіла рост уплыву левых партый сацыял-дэмакратычнага кірунку. У 1990-я гг. сацыялісты прыйшлі да ўлады ў Балгарыі, Румыніі, Венгрыі, Польшчы. Яны імкнуліся сумясціць ідэалы сацыяльнай справядлівасці з каштоўнасцямі рыначнай эканомікі, з палітычным плюралізмам. Такая палітыка шмат у чым садзейнічала аздраўленню эканомікі ў шэрагу постсацыялістычных краін Еўропы. Пры гэтым левыя сілы трымалі курс на збліжэнне з краінамі Заходняй Еўропы. У выніку ў 1999 г. Польшча, Чэхія і Венгрыя сталі паўнапраўнымі членамі НАТА. У пачатку XXI ст. большасць еўрапейскіх краін — былых членаў сацлагера ўвайшлі ў склад Еўрапейскага саюза.

Распад Сацыялістычнай Федэратыўнай Рэспублікі Югаславія (СФРЮ). Бурныя ўзрушэнні ў краінах рэгіёна абвастрылі міжнацыянальныя і этнаканфесійныя адносіны. Не вытрымала выпрабавання часам агульная дзяржаўнасць чэхаў і славакаў, і Чэхаславакія мірна падзялілася на дзве дзяржавы — Чэшскую Рэспубліку і Славакію. Пытанне аб сваім прававым становішчы паднялі венгры ў Славакіі і румыны ў Венгрыі. Больш за 500 тыс. чалавек складаюць турэцкую дыяспору ў Балгарыі.

Асабліва негатыўныя наступствы мелі міжнацыянальныя і міжрэлігійныя канфлікты ў Югаславіі. Пасля ўвядзення шматпартыйнай сістэмы на выбарах у югаслаўскіх рэспубліках перамагалі нацыяналістычна настроеныя партыі. У выніку ў 1991—1992 гг. нацыянальны суверэнітэт абвясцілі пераважна каталіцкія Харватыя і Славенія, Македонія, Рэспубліка Боснія і Герцагавіна. Югаслаўская Федэрацыя фактычна распалася. Праваслаўныя Сербія і Чарнагорыя заключылі ў 1992 г. дагавор аб стварэнні новай федэратыўнай дзяржавы — Саюзнай Рэспублікі Югаславія (СРЮ). У гэты ж час пачалася вайна ў Босніі і Герцагавіне паміж сербскімі, харвацкімі і мусульманскімі фарміраваннямі, у якую былі ўцягнутыя Харватыя і СРЮ. У баснійскім канфлікце 1992—1995 гг. заходнія краіны адкрыта занялі антысербскую пазіцыю.

У 1998 г. ўспыхнулі ваенныя дзеянні паміж сербамі і албанцамі ў сербскім краі Косава, гэта значыць на тэрыторыі самой Югаславіі. Албанскія сепаратысты ставілі сваёй канчатковай мэтай заваяванне незалежнасці краю, які з'яўляўся гістарычным цэнтрам Сербіі. Падчас канфлікту краіны Захаду пайшлі на крайнія меры ў дачыненні да Югаславіі. Увесну 1999 г. войскі НАТА ажыццявілі беспрэцэдэнтную ў гісторыі пасляваеннай Еўропы бамбардзіроўку Бялграда, Косава і іншых раёнаў СРЮ. Пры гэтым натаўская авіяцыя выкарыстала бомбы з уранавай начинкай. Каля 2 тыс. мірных жыхароў загінулі, каля мільёна чалавек падвергліся

Краіны Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы ў 1980—2020 гг.

радыяцыйнаму паражэнню. З дапамогай Захаду было ажыццёўлена звяржэнне рэжыму С. Мілошавіча ў Сербіі. Да ўлады прыйшлі сербскія празаходнія палітычныя сілы. У 2006 г. паўсталі дзве незалежныя дзяржавы — Сербія і Чарнагорыя. А ў 2008 г. незалежнасць абвясціў сербскі край Косава, акупаваны натаўскімі войскамі.

Распад Югаславіі

Такім чынам, да сённяшняга дня фактычна ўсе новыя паўднёваславянскія дзяржавы, за выключэннем, мабыць, Сербіі, апынуліся пад кантролем ЗША і іх саюзнікаў. Да НАТА далучыліся Славенія (2004), Хорватія (2008) і Чарнагорія (2017). Акрамя таго, Славенія і Хорватія сталі членамі ЕС. Некаторыя паўднёва-славянскія дзяржавы ўступілі ў зону еўра і Шэнгена, а Македонія была перайменавана ў Рэспубліку Паўночная Македонія.

1. Растлумачце значэнне паняцця «савецкая мадэль сацыялізму». Чаму з магчымых варыянтаў грамадскага развіцця ў краінах Усходняй Еўропы рэалізавалася менавіта гэтая мадэль?
2. Вызначце ўнутраныя і знешнія фактары краху сацыялізму ў краінах Усходняй Еўропы. Чаму разбурэнне сацыялістычнай сістэмы ў большасці краін адбылося ў ходзе хуткаплынных і бяскроўных «аксамітных рэвалюцый»?
3. Эканамічную стратэгію постсацыялістычных пераўтварэнняў ва ўсіх краінах Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы склала праграма «шокавай тэрапіі». У чым сутнасць гэтай праграмы?
4. Якія былі прычыны югаслаўскага крызісу? Якія меры былі прынятыя міжнароднай грамадскасцю для яго вырашэння? Наколькі эфектыўныя яе дзеянні ў гэтым рэгіёне?
5. Ахарактарызуйце палітычную карту ЦПUE ў пачатку XXI ст.
6. Чаму ў краінах ЦПUE адной з найбольш вострых і балючых праблем постсацыялістычнага развіцця стала нацыянальнае пытанне? З якімі яшчэ праблемамі сутыкнуліся краіны гэтага рэгіёна?

Пасля завяршэння «халоднай вайны» былі вырацаваны праекты пашырэння НАТА на Усход. Абмяркуйце разнастайныя аспекты дадзенай праблемы.

З працы М. Фрыдмана «Чатыры крокі да свабоды» (1993)

Крах таталітарных рэжымаў выклікаў усплёск радасці ў краінах Усходняй Еўропы, у свеце ў цэлым. Аднак сама лёгкасць, з якой гэта адбылося, спарадзіла неабгрунтаваныя надзеі на хуткае паляпшэнне іх эканамічнага становішча ў выніку палітычных перамен.

Першае і самае важнае: асноўнае матэрыяльнае багацце (уклічаючы сродкі вытворчасці) павінна перайсці ў прыватную ўласнасць у поўным сэнсе гэтага слова... Для забеспячэння недатыкальнасці прыватнай уласнасці дзяржаўнае кіраванне павінна быць строга абмежавана сваімі асноўнымі функцыямі і зведзена да аховы законнасці і парадку.

Ні ў адной з развітых заходніх краін пералічаныя ўмовы свабоды і росквіту не існуюць у поўнай меры. У значна большай ступені яны былі ўласцівыя гэтым краінам у той час, калі там дабіваліся высокіх тэмпаў развіцця і дасягалі росквіту.

Дзяржавы, якія бяруць для сябе за ўзор поспехі Захаду, робяць вялікую памылку, раўняючыся на цяперашнюю сітуацыю, а не на тую, якой яна была, калі заходнія краіны знаходзіліся на той жа стадыі развіцця, што і краіны Усходняй Еўропы цяпер. Мадэллю для Усходняй Еўропы хутчэй павінен служыць Ганконг, а не ЗША, Вялікабрытанія і Швецыя.

Пераход да стабільнага і квітнеючага канкурэнтаздольнага грамадства непазбежна зойме гады, а не месяцы. Ён запатрабуе ад народа цярдзення і веры ў тое, што справы ідуць у правільным кірунку. У гэтым працэсе некаторыя людзі і групы людзей непазбежна пацярпяць.

Якія ўмовы для пераходу да стабільнага і квітнеючага грамадства павінны існаваць у дзяржавах? Як М. Фрыдман ацэньвае перспектывы развіцця краін Усходняй Еўропы? Высветліце, якое сацыяльна-эканамічнае становішча гэтых краін сёння.

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Мілан Фрыдман (1912—2006) нарадзіўся ў сям'і аўстра-венгерскіх эмігрантаў. Вывучаў матэматыку і эканоміку. У 1950 г. з'яўляўся кансультантам па рэалізацыі плана Маршала. Атрымаў Нобелеўскую прэмію па эканоміцы ў 1976 г. Працы вучонага прысвечаны структуры даходаў і спажывання, грашоваму абарачэнню, праблематыцы «чалавечага капіталу» і супярэчнасцям эканамічнай стабілізацыі, узаемасувязі інфляцыі і ўзроўню беспрацоўя. М. Фрыдман — найбольш яркі абаронца класічнага лібералізму, вольнага рынку. У сваіх кнігах «Капіталізм і свабода» і «Свабода выбіраць» ён даказвае непажаданасць дзяржаўнага ўмяшання ў эканоміку. Галоўным сваім дасягненнем у эканамічнай тэорыі сам М. Фрыдман лічыць «тэорыю спажывецкай функцыі», якая сцвярджае, што людзі ў сваіх паводзінах улічваюць не столькі бягучы даход, колькі доўгатэрміновы.

§ 27-1

§ 27-2

§ 27-3

§ 27. СССР у 1945—1991 гг.

Ключавая ідэя: Савецкі Саюз, які ўнёс вырашальны ўклад у разгром нацысцкай Германіі і мілітарысцкай Японіі, у 1991 г. спыніў сваё існаванне пад уплывам унутраных і знешніх фактараў.

Савецкае кіраўніцтва шчыра верыла, што капіталізм асуджаны на гібель, а за камунізм будучыня. Аднак гэтая надзея не ажыццявіліся. Наадварот, у 1980-я гг. савецкая эканоміка пачала буксаваць. Рэформы, няўдала праведзеныя ў другой палове 1980-х гг., прывялі Савецкі Саюз да паскоранай дэзінтэграцыі, а затым і да распаду.

СССР пасля вайны. З Другой сусветнай вайны СССР выйшаў звышдзяржавай. Савецкая сфера ўплыву распаўсюдзілася ад Балтыкі да Балкан. Але перамога не прынесла стомленаму народу таго, на што ён так спадзяваўся. Сталін вярнуўся да палітыкі жорсткага кантролю над грамадствам, характэрнай для даваеннага перыяду.

Савецкае кіраўніцтва прыклала вялікія намаганні для аднаўлення разбуранай вайной народнай гаспадаркі. Як і ў 1930-я гг., асноўная ўвага надавалася развіццю сталеліцейнай, вугальнай прамысловасці і цяжкага машынабудавання, а таксама навуцы, тэхналогій і ўзбраенняў. Аднаўленне вялося камандна-адміністрацыйнымі метадамі. Нягледзячы на рост эканамічных паказчыкаў, пагроза ядзернага напаўнення і гонка ўзбраенняў аказвалі адмоўны ўплыў на развіццё народнай гаспадаркі. Эканоміка па-ранейшаму была моцна мілітарызаваная, паколькі ў СССР чакалі новай вайны. У краіне была слаба развіта вытворчасць тавараў народнага спажывання. Падтрымліваць высокія тэмпы развіцця можна было толькі за кошт вычарпання ўсіх унутраных рэсурсаў, што ў будучыні пагражала эканамічнай катастрофай.

У галіне ўнутранай палітыкі савецкае кіраўніцтва было вымушана лічыцца з тым уплывам, які аказала Вялікая Айчынная вайна на настроі і пачуцці савецкіх грамадзян. Многія з іх пабывалі за мяжой, убачылі іншы свет. У савецкіх людзей з'явілася пачуццё годнасці пераможцаў. У пасляваенны перыяд знізіўся ўзровень рэпрэсій у дачыненні да простых грамадзян, рэзка скараціліся ганенні на рэлігію, людзі сталі больш свабодна выказваць сваё меркаванне.

Рэформы М. С. Хрушчова. Пасля смерці Сталіна (5 сакавіка 1953 г.) у СССР былі ажыццёўлены важныя палітычныя і эканамічныя рэформы, звязаныя з імем новага лідара савецкай дзяржавы *М. С. Хрушчова*.

У 1956 г. здарылася падзея, якая мела далёкія наступствы, — адбыўся *XX з'езд КПСС*, дзе на закрытым пасяджэнні Хрушчоў выступіў з дакладам, у якім выкрыў

культ асобы Сталіна, на якога была ўскладзена ўся адказнасць за рэпрэсіі 1930—1950-х гг.

Пасля з'езда па ўсёй краіне пачаліся дэмантаж помнікаў Сталіну, перайменаванне вуліц і гарадоў, якія насілі яго імя. Прапаганда паспрабавала выкрасліць імя Сталіна з гісторыі. У краіне спыніліся масавыя палітычныя рэпрэсіі, больш дэмакратычныя адносіны пачалі складвацца ўнутры партыі. XXII з'езд КПСС (1961) зноў асудзіў культ асобы Сталіна. На з'ездзе была прынята новая праграма партыі, якая ўзяла курс на пабудову камунізму ў СССР і фарміраванне яго матэрыяльна-тэхнічнай базы да 1980 г., што было ўтапічным рашэннем.

Буйныя перамены адбываліся ў эканоміцы. Яшчэ ў жніўні 1953 г. было пастаўлена пытанне аб яе пераарыентацыі на патрэбы чалавека, аб павелічэнні аб'ёмаў вытворчасці прадуктаў харчавання і тавараў народнага спажывання. Такая канцэпцыя эканамічнага развіцця СССР пачала рэалізоўвацца пасля прыходу да ўлады Хрушчова. У гады сямігодкі (1959—1965) ішло актыўнае будаўніцтва шматлікіх прадпрыемстваў лёгкай прамысловасці і таннага практычнага жылля. Станоўчыя вынікі гэтага курсу адразу сталі відавочныя. Змяніўся ўзровень жыцця савецкіх людзей. У іх з'явілася магчымасць набываць тэлевізары, халадзільнікі, радыёпрыёмнікі, больш якаснае адзенне. Многія простыя грамадзяне пераехалі з камунальных кватэр і баракаў у асобнае жыллё.

Важныя змены адбыліся ў галіне сельскай гаспадаркі. Былі ліквідаваныя машынна-трактарныя станцыі, у залежнасці ад якіх знаходзіліся калгасы, тэхніка непасрэдна перадавалася ў распараджэнне гаспадарак. Значна выраслі дзяржаўныя закупачныя цэны на сельгаспрадукцыю, калгаснікі сталі больш зарабляць. Атрымала пашырэнне індывідуальная дачная гаспадарка. У гэты ж час пачалося асваенне цалінных зямель Казахстана. Цяпер у краіне ў вялікай колькасці з'явіўся танны хлеб, знікла пагроза масавага голаду.

Пяцігодку ў 4 гады. Плакат. 1948 г.
Мастак В. С. Іваноў.

Пяцігадовыя планы сацыяльна-эканамічнага развіцця СССР былі ўведзены ў рамках дырэктыўнага цэнтралізаванага планавання. За 1929—1990 гг. было прынята дванаццаць пяцігодак

Першы ў свеце атамны ледакол «Ленін». 1957 г.

Вынікам развіцця савецкай дзяржавы стаў магутны тэхналагічны прарыв. СССР першым у свеце пабудаваў атамную электрастанцыю (1954), спушціў на ваду атамны ледакол «Ленін» (1957), запустіў у космас штучны спадарожнік Зямлі (кастрычнік 1957). *12 красавіка 1961 г.* адбыўся першы ў свеце палёт чалавека ў космас — яго здзейсніў савецкі касманаўт Ю. А. Гагарын. Сапраўдны штурм космаса стаў своеасаблівым сімвалам савецкага навукова-тэхнічнага прагрэсу.

У краіне адбыліся змены ва ўнутранай палітыцы, якія атрымалі назву «адліга». Знікла пачуццё ўсеагульнага страху, характэрнае для сталінскай эпохі,

сталі рэалізоўвацца асноўныя правы і свабоды, у друку з'явіліся смелыя публікацыі.

Разам з тым Хрушчоў дапусціў нямаля сур'ёзных памылак: самавольства ў прыняцці рашэнняў, непаслядоўнасць і частыя кіданні з боку у бок, пастаянны перастаноўкі кадраў, якія выклікалі незадаволенасць у вярхоў партыйнага апарату. У выніку ўпершыню ў гісторыі СССР кіраўнік такога высокага рангу быў зняты ў кастрычніку 1964 г. кіраўніцтвам партыі з усіх займаных пасадак.

Эпоха «развітога сацыялізму» (1964—1985). Пасля таго як Хрушчоў пакінуў пост, лідарам СССР стаў Л. І. Брэжнеў, які захоўваў уладу да сваёй смерці ў 1982 г. Гэты перыяд, названы ў народзе брэжнеўскай эпохай, характарызаваўся максімальнай палітычнай і эканамічнай стабільнасцю. Менавіта ў гэтыя гады быў дасягнуты самы высокі ў гісторыі СССР узровень матэрыяльнага дабрабыту большасці насельніцтва.

Асабліва паспяховымі для краіны былі 1964—1977 гг. У 1965 г. пачала праводзіцца эканамічная рэформа, мэтай якой стала замена адміністрацыйных метадаў заахвочвання новымі — эканамічнымі. Аднак да канца 1960-х гг. яе прыйшлося згарнуць, як толькі стала зразумела, што планавую эканоміку не атрымліваецца сумясціць з асобнымі прынцыпамі рынку.

Дзяржава зноў перайшла да жорсткай адміністрацыйна-каманднай сістэмы кіравання і знайшла выйсце са становішча. Эканамічная сітуацыя была палепшана не з дапамогай рэформаў, а шляхам выкарыстання прыродных рэсурсаў. У 1970-я гг. вырас продаж нафты і газу за мяжу. Такая палітыка першапачаткова аказвала станоўчы ўплыў на эканоміку і ўзровень жыцця людзей. Але пасля падзення сусветных коштаў на нафту і газ у пачатку 1980-х гг. савецкая дзяржава не змагла знайсці новых раўназначных крыніц даходу. Эканоміка «прызвычалася» да «наф-

тадолараў», уступіла ў паласу глыбокага крызісу. Пачаўся татальны дэфіцыт неабходных тавараў, у тым ліку харчавання.

У гэты ж час намецілася адставанне СССР ад развітых краін Захаду, у якіх адбылася інфармацыйна-тэхналагічная рэвалюцыя, пачалася камп'ютарызацыя. У адрозненне ад 1930-х гг., калі вырашальнае значэнне мела цяжкая прамысловасць, вялікую ролю ў эканоміцы сталі адыгрываць высокія тэхналогіі. Важнай праблемай у СССР зрабіўся востры палітычны і маральны крызіс. Практычна знікла вера ў камуністычныя ідэалы, адбылося духоўнае перараджэнне партыйнага апарату, разрасталася карупцыя, мела месца зрошчванне крымінальнага бізнесу і партыйнай эліты, у грамадстве панавалі песімізм і двайная мараль. Увядзенне савецкіх войскаў у Афганістан і вайна, якая там распачалася (1979—1989), дадатковым цяжарам ляглі на савецкую эканоміку і грамадства.

Вывядзенне савецкіх войскаў з Афганістана

Праблемы знешняй палітыкі СССР. Логіка «халоднай вайны» падвяла савецкае кіраўніцтва да распрацоўкі знешнепалітычнай канцэпцыі, у адпаведнасці з якой СССР меў права на ваеннае ўмяшальніцтва ва ўнутраныя справы любой дзяржавы Арганізацыі Варшаўскага дагавора, калі гэтага патрабавала пэўная абстаноўка (дактрына Брэжнева). Адначасова яно праводзіла палітыку разрадкі і ўзаемнага раззбраення з ЗША. Аднак пасля таго, як у 1979 г. Савецкі Саюз увёў свае войскі ў Афганістан, міжнародная абстаноўка зноў моцна абвастрылася. Афганская вайна знясілівала савецкую эканоміку і адмоўна адбівалася на настройх у савецкім грамадстве.

Перабудова і крызіс палітыкі М. С. Гарбачова. У 1985 г. новым лідарам савецкай дзяржавы стаў энергічны партыйны функцыянер **М. С. Гарбачоў**. З яго імем звязана новая эпоха, якая атрымала назву «**перабудова**». Кіраўніцтва краіны разглядала перабудову як спробу «абнаўлення» сацыялізму. Гарбачоў неаднаразова заяўляў, што імкнецца рэфармаваць неэфектыўную сістэму кіравання і эканоміку. Але перамены, ініцыяваныя ім, выйшлі з-пад кантролю партыйнага і дзяржаўнага апарату. Палітыка дэмакратызацыі, пачатая Гарбачовым, прывяла да разбурэння савецкага ладу і спынення існавання самой дзяржавы — СССР.

У знешняй палітыцы Гарбачоў імкнуўся завяршыць дарагую «халодную вайну». Ён адмовіўся ад дактрыны Брэжнева, падпісаў з ЗША дагаворы аб

Прэзідэнт СССР М. С. Гарбачоў і федэральны канцлер ФРГ Г. Коль падпісваюць Дагавор аб добрасуседстве, партнёрстве і супрацоўніцтве паміж СССР і ФРГ. 1990 г.

кантролі над узбраеннямі і вывеў савецкія войскі з Афганістана. Пачаліся рэгулярныя аднабаковыя саступкі Захаду. Са згоды СССР была аб'яднаная Германія. Затым Савецкі Саюз абавязаўся вывесці свае войскі з аб'яднанай Германіі і пагадзіўся з яе членствам у НАТА. У 1991 г. былі распушчаны СЭУ і АВД без якіх-небудзь саступак з боку Паўночнаатлантычнага блока на карысць СССР.

Такія хуткія перамены падчас перабудовы прывялі да неспадзяваных наступстваў. Павялічыўся дэфіцыт тавараў і харчавання, выраслі цэны, узмацні-

Вялікі эксперымент. Мастак І. С. Глазуноў. 1990 г.

Як вы думаеце, чаму аўтар назваў сваю карціну «Вялікі эксперымент»? Што хацеў сказаць мастак гэтай карцінай, ад чаго перасцерагчы?

лася эканамічная блытаніна. Прадпрыемствы, няздольныя выжыць без дзяржаўнай падтрымкі, зачыняліся, пакідаючы тысячы людзей без працы. Частка партыйных работнікаў і чыноўнікі, чые кар’еры апынуліся пад пагрозай, працівіліся рэформам. У той жа час крытыкі кіраўніцтва, як, напрыклад, папулярны тады Б. М. Ельцын, патрабавалі яшчэ больш радыкальных перамен.

Гарбачоў сутыкнуўся і з іншымі праблемамі. Галаснасць выклікала хваляванні і беспарадкі ў шматнацыянальнай краіне. Прыбалтыйскія рэспублікі — Эстонія, Латвія і Літва, далучаныя да Савецкага Саюза ў 1940 г., — заявілі аб выхадзе з яго ў 1991 г. Ва Усходняй Еўропе дзяржавы ад Польшчы і Усходняй Германіі (ГДР) да Румыніі і Балгарыі выйшлі з савецкага блока.

У жніўні 1991 г. прыхільнікі жорсткай палітычнай лініі паспрабавалі аднавіць стары парадак. Яны абвясцілі аб стварэнні Дзяржаўнага камітэта па надзвычайным становішчы (ДКНС). Аднак іх спроба правалілася, што мела далёкія наступствы.

Дэзінтэграцыя СССР не азначала спынення адносін паміж рэспублікамі. **8 снежня 1991 г.** на сустрэчы кіраўнікоў трох дзяржаў — Беларусі, Расіі, Украіны — была прынята сумесная заява аб утварэнні *Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД)*, адкрытай для далучэння ўсіх былых рэспублік СССР, а таксама для іншых дзяржаў, якія падзяляюць агульныя мэты і прынцыпы Садружнасці. **26 снежня 1991 г.** Вярхоўны Савет СССР прыняў Дэкларацыю «Аб спыненні існавання СССР».

Паштовая марка, выпушчаная да 20-годдзя ўтварэння СНД

1. Прадстаўце пасляваенную гісторыю СССР у выглядзе схемы.
2. Растлумачце, чаму перыяд М. С. Хрушчова называюць адлігай, а перыяд Л. І. Брэжнева — застоём.
3. Якія фактары абумовілі крызіс савецкай сістэмы?
4. Якія дасягненні перыяду перабудовы з’яўляюцца, на ваш погляд, найбольш важнымі? Чаму перабудова, пачаўшыся як спроба ўдасканалення сістэмы, прывяла да распаду СССР?
5. Вывядзіце геапалітычныя наступствы распаду СССР. Як гэтую падзею ацэньвалі ў той час і ацэньваюць цяпер розныя палітычныя дзеячы?

Да цяперашняга часу няма адзінага меркавання адносна распаду Савецкага Саюза. Правядзіце апытанне сярод прадстаўнікоў старэйшага пакалення. Як яны ацэньваюць гэтую гістарычную падзею?

З працы М. С. Гарбачова «Перабудова і новае палітычнае мысленне для нашай краіны і для ўсяго свету» (1987)

На пэўным этапе — асабліва гэта стала заўважна ў другой палове 1970-х гг. — адбылося на першы погляд цяжкавытлумачальнае. Краіна пачала губляць тэмпы руху, нарасталі збоі ў працы гаспадаркі. У грамадскім жыцці з'явіліся, як мы іх называем, застоўныя і іншыя чужыя для сацыялізму з'явы. Утварыўся свайго роду механізм тармажэння сацыяльна-эканамічнага развіцця.

Але і гэта, на жаль, не ўсё. Неяк ціха, быццам бы незаўважна, пачалі падточвацца ідэйныя і маральныя каштоўнасці.

Негатыўныя тэндэнцыі не абышлі культуру, мастацтва, публіцыстыку, ды і педагогіку, медыцыну ... І там выйшлі на паверхню пасрэднасць, фармалізм, марнае слаvasлоўе.

Ці можна сказаць, што крызіс у СССР насіў сістэмны характар? Ці былі неабходныя кардынальныя пераўтварэнні савецкага грамадства?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Міхаіл Сяргеевіч Гарбачоў (нар. 1931) — выхадзец з сялянскай сям'і. Працаваць пачаў з 14 гадоў памочнікам камбайнера і праз два гады за высокі намалот збожжа атрымаў ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга. Стаўшы генеральным сакратаром ЦК КПСС, правёў радыкальныя змены ў знешнепалітычным курсе СССР, для дэмакратызацыі савецкага грамадства падтрымаў курс на галоснасць і перабудову, а таксама распачаў крокі па паляпшэнні адносін з капіталістычнымі краінамі. Вярнуў з палітычнайсылкі акадэміка Д. І. Сахарава. Пры М. С. Гарбачове пачаўся працэс вяртання савецкага грамадзянства пазбаўленым яго і высланым дысідэнтам, была разгорнута шырокая кампанія рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій. Дзейнасць М. С. Гарбачова і звязаныя з яго імем радыкальныя перамены выклікаюць неадназначную ацэнку ў грамадстве.

§ 28. Расійская Федэрацыя

Ключавая ідэя: перажыўшы эканамічнае і ваенна-тэхнічнае аслабленне ў 1990-я гг., Расія здолела ўмацаваць свой суверэнітэт і сёння аказвае значны ўплыў на геапалітычную сітуацыю ў свеце.

РСФСР, найбуйнейшая па тэрыторыі і насельніцтве саюзная рэспубліка, адыгрывала дамінуючую ролю ў СССР. Аднак, як і астатнія рэспублікі, уласнай дзяржаўнасці ў савецкі перыяд яна фактычна не мела. Працэс палітычнага рэфармавання і суверэнізацыі РСФСР пачаўся пасля выбараў дэлегатаў З'езда народных дэпутатаў РСФСР у сакавіку 1990 г. У выніку выбараў каля паловы дэпутацкіх месцаў атрымалі прадстаўнікі дэмакратычных сіл, лідарам якіх стаў першы сакратар Маскоўскага гаркама КПСС Б. М. Ельцын. У траўні 1990 г. ён быў абраны старшынёй Вярхоўнага Савета РСФСР.

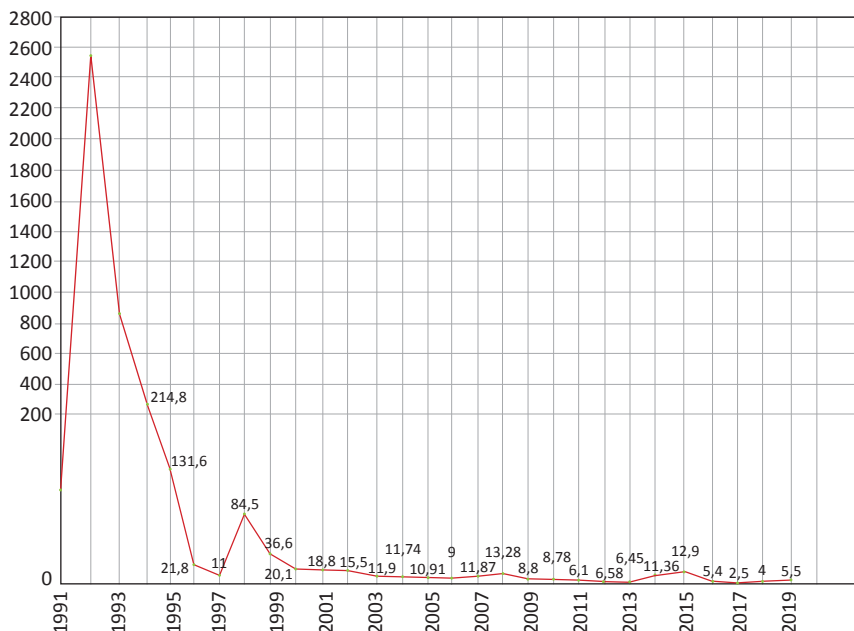
Важнымі крокамі на шляху пабудовы новай дзяржаўнасці РСФСР сталі прыняцце Дэкларацыі аб суверэнітэце *12 чэрвеня 1990 г.* і заснаванне інстытута ўсенародна абранага прэзідэнта. Першым прэзідэнтам РСФСР быў абраны 12 чэрвеня 1991 г. **Б. М. Ельцын**. Расія аднавіла свае гістарычныя дзяржаўныя сімвалы і стала афіцыйна называцца **Расійскай Федэрацыяй (РФ)**. Расійскае грамадства ўступіла ў перыяд складанай і супярэчлівай трансфармацыі.

Радыкальная эканамічная рэформа. У выніку жнівеньскіх падзей 1991 г. і распаду СССР да ўлады ў Расійскай Федэрацыі прыйшлі радыкальна настроеныя рэфарматары. Іх лідары былі перакананымі прыхільнікамі канцэпцыі свабодных рыначных адносін і рашуча выступалі супраць дзяржаўнага кантролю над эканомікай. Яны лічылі, што вольны рынак зменіць эканоміку Расіі, сфарміруе сярэдні клас і закладзе ўстойлівыя асновы палітычнай дэмакратыі.

Стаўку зрабілі на манетарысцкія метады пераходу да рынку, для якіх характэрны жорсткія сродкі паскоранай лібералізацыі і так званая шокавая тэрапія, ужо ўжываная ў Польшчы і ў краінах Лацінскай Амерыкі. У 1992—1993 гг. рэфарматары ажыццявілі цэлы шэраг мерапрыемстваў, найважнейшымі з якіх былі ўвядзенне свабодных цэн, лібералізацыя гандлю, прыватызацыя дзяржаўных прадпрыемстваў і жылля.

Прыватызацыйны чэк (ваўчар).
З дапамогай такіх ваўчараў планавалася правесці прыватызацыю дзяржаўнай і муніцыпальнай уласнасці

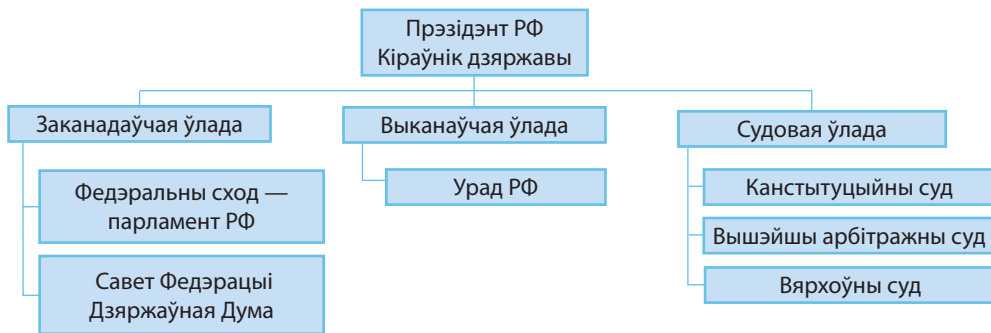
Інфляцыя ў Расіі ў 1991—2019 гг. Да 1991 г. інфляцыя ў СССР дасягнула 25 % у тыдзень, залаты запас СССР скараціўся ў 10 разоў у параўнанні з 1985 г.

Вялікае значэнне надавалася змене статусу ўласнасці ў грамадстве. Урад меркаваў, што *прыватызацыя* прывядзе да фарміравання шырокага пласта ўласнікаў ў якасці сацыяльнай базы рыначнай эканомікі і дэмакратычнага грамадства і да павышэння эфектыўнасці вытворчасці.

Першыя вынікі рэформаў пераўзышлі самыя змрочныя асцярогі і мелі драматычныя наступствы. Цэны выраслі ў дзясяткі разоў замест меркаванага максімуму ў тры разы. Рост заробкаў і пенсій не паспяваў за ростам цэн. Працяг палітыкі «шокавай тэрапіі» прывёў да заняпаду прадпрыемстваў лёгкай і абароннай прамысловасці, сельскагаспадарчага комплексу. Большая частка насельніцтва апынулася за мяжой беднасці, а надзеі на фінансавую дапамогу Захаду не спраўдзіліся. У грамадстве шырылася масавая незадаволенасць палітыкай выканаўчай улады. Курс на радыкальныя рэформы не быў падтрыманы Вярхоўным Саветам РФ, які прапанаваў канцэпцыю большай сацыяльнай абароненасці насельніцтва.

Кастрычніцкі падзеі 1993 г. і прыняцце Канстытуцыі РФ. Восенню 1993 г. паміж заканадаўчай і выканаўчай галінамі ўлады паўстаў востры палітычны канфлікт. У цэнтры канфлікту стаяла пытанне аб форме дзяржаўнага ўладкавання Расіі: быць краіне парламенцкай або прэзідэнцкай рэспублікай. 21 верасня 1993 г. прэзідэнт

Расійскай Федэрацыі Б. М. Ельцын выдаў указ аб спыненні паўнамоцтваў вышэйшых органаў заканадаўчай улады — 3’езда народных дэпутатаў і Вярхоўнага Савета. Замест іх меркавалася стварэнне прафесійнага парламента, які складаецца з дзвюх палат. Аднак Вярхоўны Савет не падпарадкаваўся ўказам, лічачы дзеянні прэзідэнта антыканстытуцыйнымі, і распачаў спробу стварэння новага ўрада. У адказ прэзідэнт Ельцын звярнуўся да сілавых мер. 3—4 кастрычніка будынак Вярхоўнага Савета быў заблакаваны, абстраляны і ўзяты штурмам прэзідэнцкімі войскамі, а кіраўнікі супраціву арыштаваныя.

Вышэйшыя органы ўлады Расійскай Федэрацыі (па Канстытуцыі 1993 г.)

Вынікам трагічных падзей стала радыкальнае змяненне палітычнай сістэмы расійскага грамадства. Новая *Канстытуцыя*, зацверджаная **12 снежня 1993 г.**, завяршыла працэс ліквідацыі сістэмы Саветаў народных дэпутатаў. Прэзідэнт Расійскай Федэрацыі надзяляўся шырокімі паўнамоцтвамі, атрымаўшы права прызначаць кіраўніка ўрада, распускаць Дзяржаўную Думу і абвешчаць новыя выбары. Такім чынам, Расія стала *прэзідэнцкай рэспублікай*.

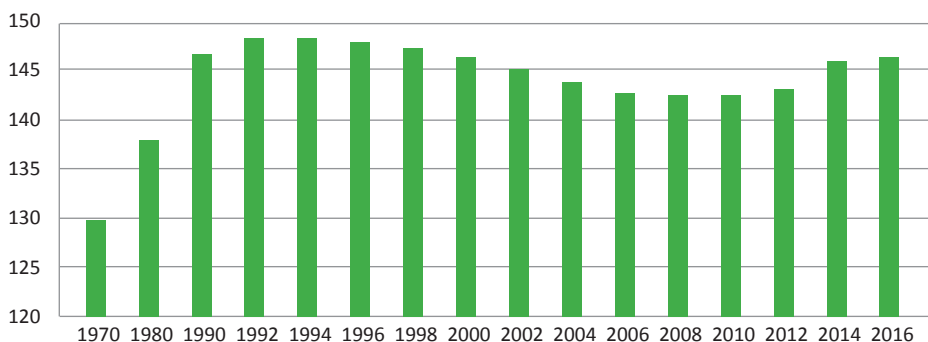
Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Расіі ў 1994—1999 гг. На хвалі сацыяльнага пратэсту ўрад Я. Ц. Гайдара, які складаўся з радыкальна настроеных рэфарматараў, у снежні 1992 г. быў адпраўлены ў адстаўку. Новым старшынёй урада РФ стаў В. С. Чарнамырдзін, былы міністр нафтагазавай прамысловасці СССР. Урад Чарнамырдзіна працягнуў радыкальныя рэформы, але больш адказна і прафесійна.

Радыкальная эканамічная рэформа ў цэлым завяршылася да сярэдзіны 1994 г. Яе вынікам стала разбурэнне камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання эканомікай і стварэнне асноў рынкавай капіталістычнай эканомікі. Ураду Чарнамырдзіна ўдалося паступова знізіць тэмпы інфляцыі, забяспечыць рост зароботнай платы, умацаваць рубель як плацёжны сродак, папоўніць золатавалютныя рэзервы краіны.

Сярэдні даход на душу насельніцтва (%)					
1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.
100	44,2	54,8	58,5	50,6	40,8

Аднак многія праблемы так і не былі вырашаны. Эканамічная палітыка адміністрацыі прэзідэнта Ельцына на працягу 1990-х гг. была арыентавана на экспартныя галіны вытворчасці (нафта, газ і іншыя віды сыравіны). Вобласці Расійскай Федэрацыі, не звязаныя з вытворчасцю сыравіны, апынуліся ў крызісным стане. Узровень вытворчасці ў іх працягваў імкліва падаць. Перыядычна не выплачвалася зарплата работнікам цэлых галін народнай гаспадаркі, што прыводзіла да масавых антыўрадавых выступленняў. Расла колькасць ашуканскіх «фінансавых пірамід», выцягвання грошай у насельніцтва. Расія трапляла ва ўсё большую залежнасць ад замежных крэдытораў.

Істотна ўплываў на ўнутрыпалітычную сітуацыю чачэнскі канфлікт, які меў шматвяковыя карані. Абвешчэнне Чачнёй поўнай незалежнасці ад Расіі прывяло да ваенных дзеянняў у снежні 1994 г., якія працягваліся да восені 1996 г. Але і пасля падпісання пагаднення аб міры гэтая рэспубліка фактычна развівалася як незалежная краіна, што пагражала цэласнасці Расійскай дзяржавы.

Змяненне колькасці насельніцтва Расіі ў 1970—2016 гг., млн чал.

Растлумачце, з чым звязана змяненне колькасці насельніцтва Расіі. Высветліце, якая дэмаграфічная сітуацыя ў РФ сёння. Што зроблена кіраўніцтвам краіны для вырашэння дэмаграфічнай праблемы?

У сакавіку 1998 г. урад Чарнамырдзіна быў адпраўлены ў адстаўку. Пасля гэтага ў Расіі пачалася «ўрадавая чахарда», падчас якой за два гады змяніліся чатыры саставы ўрада. Да жніўня 1999 г. прэзідэнт Ельцын канчаткова вызначыўся з кандыдатурай свайго пераемніка на пасадзе прэзідэнта. Ім стаў кіраўнік Федэральнай службы бяспекі і сакратар Савета бяспекі У. У. Пуцін, які 16 жніўня 1999 г. быў вылучаны на пасаду старшыні ўрада РФ і зацверджаны Дзяржаўнай Думай.

Нягледзячы на ўсе цяжкасці, у 1994—1999 гг. у Расіі адбылася стабілізацыя эканамічнага становішча і намеціўся эканамічны ўздым, якому спрыяў рост сусветных цэн на нафту ў тры разы.

Расійская Федэрацыя ў пачатку XXI ст. У канцы 1999 г. у палітычным жыцці Расіі адбылася важная падзея: 31 снежня цяперашні прэзідэнт Ельцын добраахвотна сышоў са сваёй пасады. У адпаведнасці з Канстытуцыяй РФ выкананне прэзідэнцкіх абавязкаў было ўскладзена на старшыню расійскага ўрада Пуціна. На прэзідэнцкіх выбарах 26 сакавіка 2000 г. кіраўніком дзяржавы РФ быў абраны **У. У. Пуцін**, які атрымаў каля 52 % галасоў і апярэдзіў лідара камуністаў Г. А. Зюганова больш чым на 20 %. Пуцін захоўвае сваю пасаду аж да цяперашняга часу, з невялікім перапынкам. З 2008 па 2012 г. пост прэзідэнта Расіі займаў *Д. А. Мядзведзеў*.

Асноўнымі прыярытэтамі ўнутранай і знешняй палітыкі Пуціна сталі наступныя кірункі: умацаванне ролі дзяржавы, стабілізацыя сітуацыі ў эканоміцы і эканамічны рост, барацьба з тэрарызмам, інтэграцыя з Рэспублікай Беларусь, урэгуляванне адносін з еўрапейскімі краінамі — Германіяй, Францыяй, Вялікабрытаніяй і ЗША.

Новая адміністрацыя павяла рашучую барацьбу супраць розных праў сепаратызму як галоўнай пагрозы тэрытарыяльнай цэласнасці Расіі. У многіх суб'ектах Расійскай Федэрацыі былі адмененыя заканадаўчыя акты, якія супярэчылі Канстытуцыі. Пуцін заняў прынцыповую пазіцыю ў адносінах да чачэнскіх тэрарыстаў. Яшчэ ў верасні 1999 г. яго ўрад пачаў контр тэрарыстычную аперацыю, якая праз тры гады прывяла да нармалізацыі становішча ў Чачэнскай Рэспубліцы і замацавання яе ў складзе Расійскай Федэрацыі.

Вялікая ўвага стала надавацца ўмацаванню ВПК і сілавых структур.

Прэзідэнт Расійскай Федэрацыі У. У. Пуцін на інаўгурацыі. Масква, 2018 г.

Адносна ўстойліваму эканамічнаму росту Расіі ў пачатку XXI ст. спрыялі не толькі выгадна для расійскіх тавараў і сыравіны кан'юнктура, але і структурныя змены ў эканоміцы: рэфармаванне падатковай і бюджэтнай сфер, ажыццяўленне зямельнай рэформы. Замест прагрэсіўнага метаду падаткаабкладання для фізічных асоб была ўстаноўлена адзіная 13-працэнтная стаўка падаходнага падатку. Уводзілася прыватная ўласнасць на зямлю. Праводзяцца ў жыццё законы, накіраваныя на падтрымку малога і сярэдняга бізнесу. У апошнія гады прыкметна ўзмацніўся сацыяльны складнік дзяржаўнай бюджэтнай палітыкі расійскага ўрада.

Нягледзячы на станючыя тэндэнцыі, эканоміка Расіі ўсё яшчэ адчувае вялікія цяжкасці. Эканамічнае развіццё па-ранейшаму носіць экстенсіўны характар, захоўваецца залежнасць краіны ад экспарту нафты, газу, іншых прыродных рэсурсаў. Сур'ёзнымі праблемамі з'яўляюцца манапалізацыя шэрагу сыравінных галін і энергетычнай сістэмы, старэнне асноўных вытворчых фондаў, недастатковае ўкараненне новых тэхналогій, распаўсюджванне карупцыі ў дзяржаўным апарате і арганізаванай злачыннасці ў эканамічнай сферы, павольны рост узроўню жыцця насельніцтва.

Знешнепалітычныя выклікі. Пасля распаду СССР Расія скараціла свой ядзерны патэнцыял. Але яна па-ранейшаму валодае другім у свеце па аб'ёме ваенным і ядзерным арсеналам, што дазваляе ёй захоўваць статус і ўплыў сусветнай дзяржавы. ЗША, яе стары сапернік, спадзяваліся, што Расія будзе дапамагаць ім у вырашэнні разнастайных сусветных праблем. Аднак гэтага, па вялікім рахунку, так і не адбылося. ЗША і многія іншыя краіны Захаду занепакоены імкненнем рускіх аднавіць былою моц Расійскай дзяржавы. У сваю чаргу Расія з непакоем назірае за прасоўваннем НАТА на Усход, бачачы ў ім пагрозу сваёй нацыянальнай бяспецы.

1. Чаму эканамічныя рэформы пачатку 1990-х гг. атрымалі назву *шокавая тэрапія*?
2. Вызначце, які від рэспублікі (парламенцкая або прэзідэнцкая) склаўся ў 1990-я гг. у Расіі. Свой адказ аргументуйце.
3. Якія асноўныя праблемы стаяць перад Расіяй сёння?
4. Як складваюцца адносіны Расіі з былымі рэспублікамі Савецкага Саюза? Якія, на ваш погляд, перспектывы развіцця СНД?
5. Вызначце знешнепалітычныя прыярытэты Расійскай Федэрацыі на сучасным этапе.
6. У якой ступені Расія ўплывае на працэсы, якія адбываюцца за яе межамі? Наколькі шырока яна ўдзельнічае ў вырашэнні агульнасусветных праблем?

З якімі знешнімі пагрозамі сутыкаецца сучасная Расія? Ці паўплывала змена дзяржаўных межаў Расіі на яе геапалітычнае становішча ў свеце? Які ўплыў на сучаснае развіццё Расіі аказвае яе гістарычнае мінулае?

З працы Я. М. Прымакова «Свет без Расіі? Да чаго вядзе палітычная блізарукасць» (2009)

Расія ідзе да агульначалавечых каштоўнасцей, такіх як дэмакратыя, сваімі шляхамі з улікам традыцый, гісторыі, шматнацыянальнага характару дзяржавы, географічнага становішча. Яна, зрэшты, як і многія іншыя краіны, не прымае беспадстаўных і абстрактных замежных павучанняў і тым больш навязвання тых ці іншых мадэляў пабудовы грамадства, формаў кіравання. Аднак неабходна, каб усё тое, што ўкладвалася ў паняцце суверэнітэту дзяржавы, а не суверэннай дэмакратыі, не выкарыстоўвалася тымі, хто спрабуе і ўнутры краіны, і па-за яе межамі аддзяліць Расію ад аб'ектыўных працэсаў — глабалізацыі, транснацыяналізацыі эканамічнай дзейнасці, збліжэння розных цывілізацый.

Мы не можам абмінуць такую балючую з'яву, як актывізацыя нацыяналістаў, схільных да ксенафобіі. Адною з галоўных рыс грамадзяніна Расіі павінен быць патрыятызм. Гэта любоў і да сваёй Радзімы, і да свайго народа. Нацыяналістаў жа характарызуе імкненне ўспрымаць іншых пагардліва, падкрэсліваючы перавагу свайго народа над іншымі.

Далёкая ад расійскай рэчаіснасці і яе характарыстыка як дыктатуры. Нельга падмяняць гэтым паняццем умацаванне дзяржавы і яе функцый, асабліва ў перыяд пераходу да цывілізаваных рыначных адносін. На думку Ф. Д. Рузвельта, «...моцная, дзейсная дзяржава ніколі не ператворыцца ў дыктатуру. Дыктатура заўсёды прыходзіць на змену слабай і бездапаможнай уладзе».

Моцная дзяржава патрэбна Расіі не толькі для таго, каб стварыць неабходныя ўмовы для прасоўвання стратэгічнага курсу, якім пайшла краіна, але і для таго, каб аберагчы яго ад спробаў павярнуць назад.

Што азначаюць паняцці «дэмакратыя» і «дыктатура»? Якія ўмовы ўплываюць на станаўленне дэмакратыі ў дзяржаве? Ці могуць спалучацца дэмакратыя і моцная дзяржава?

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Яўген Максімавіч Прымакоў (1929—2015) сваю прафесійную дзейнасць пачынаў у якасці журналіста. Падчас працы на Блізкім Усходзе ён сустрэкаўся з многімі ўсходнімі палітычнымі лідарамі: Я. Арафатам, М. Барзані, С. Хусэйнам і інш. Быў адным з вядучых усходазнаўцаў, найбуйнейшым вучоным у галіне сусветнай эканомікі і міжнародных адносін, у прыватнасці, у сферы комплекснай распрацоўкі пытанняў знешняй палітыкі Расіі, вывучэння тэорыі і практыкі міжнародных канфліктаў і крызісаў, даследавання сусветнага цывілізацыйнага працэсу, сацыяльна-эканамічных і палітычных праблем краін, якія развіваюцца. Адным з фундаментальных прынцыпаў Прымакова як рэальнага палітыка было мірнае вырашэнне міждзяржаўных і міжэтнічных канфліктаў.

§ 29. Распад каланіяльнай сістэмы

Ключавая ідэя: пасля Другой сусветнай вайны склаліся спрыяльныя ўмовы для крушэння каланіяльнай сістэмы.

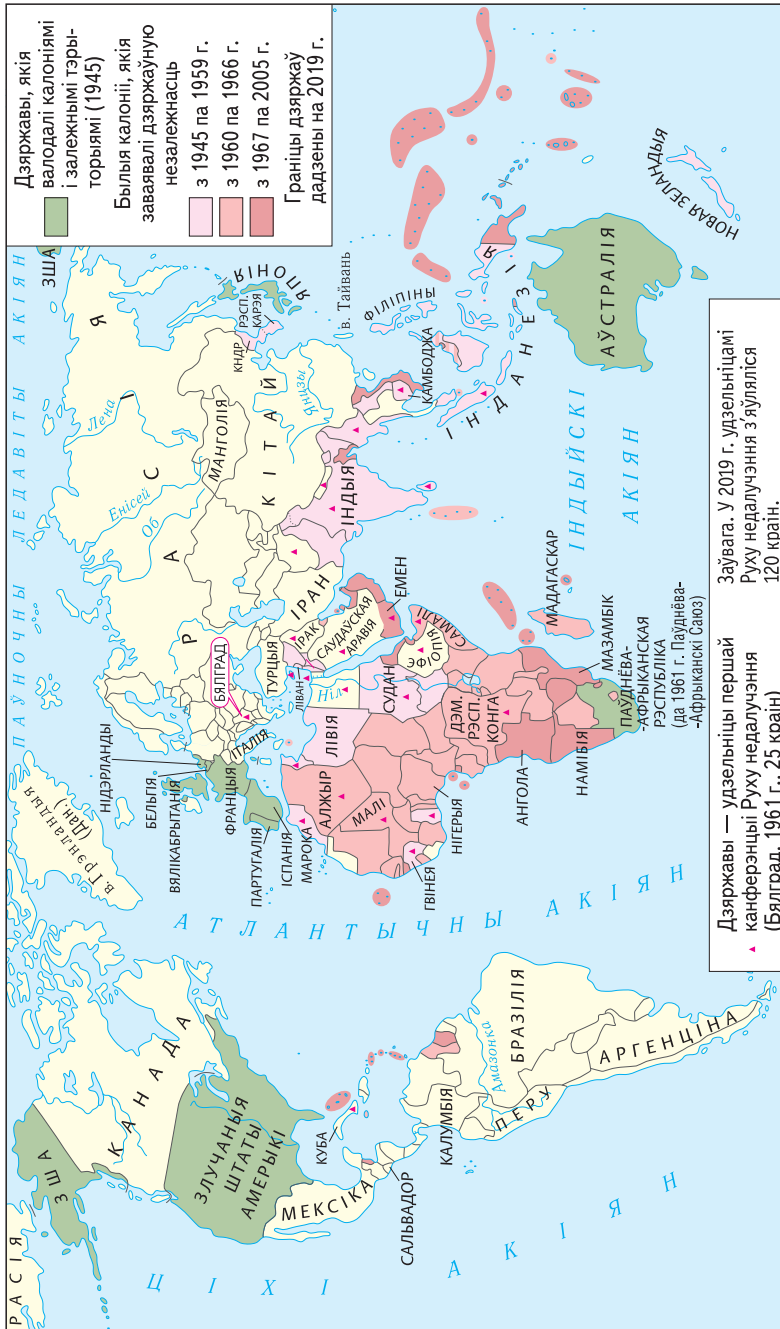
Пасля Другой сусветнай вайны рэзка змяніліся суадносіны сіл на міжнароднай арэне. Уплыў еўрапейскіх краін зменшыўся, у той час як ЗША і СССР сталі звышдзяржавамі, паміж якімі пачалася «халодная вайна». Але, магчыма, самымі істотнымі зменамі былі крах каланіяльнай сістэмы і з'яўленне вялікай колькасці новых незалежных дзяржаў.

Атрыманне незалежнасці. Супраціў каланіяльнаму праўленню налічвае многія дзесяцігоддзі. Да 1930-х гг. нацыянальныя рухі аформіліся ў сур'ёзную палітычную сілу ў краінах Азіі і Афрыкі. Вынікі Другой сусветнай вайны стварылі спрыяльныя ўмовы краху каланіялізму. Спачатку Вялікабрытанія, Францыя і іншыя краіны спрабавалі захаваць свае імперыі, але доўгая цяжкая вайна спустошыла іх ваенныя і фінансавыя рэсурсы. Еўрапейцы, якія перажылі вайну, не хацелі ваяваць з народамі, гатовымі змагацца за сваю свабоду і незалежнасць.

У 1947 г. атрымалі незалежнасць Індыя і Пакістан. У 1949 г. утварылася Кітайская Народная Рэспубліка, што мела вялікае значэнне для ўмацавання нацыянальна-вызваленчых сіл у Азіі. У 1950-х — першай палове 1960-х гг. была разбурана каланіяльная імперыя ў Афрыцы. Дабіўся поўнай незалежнасці Егіпет. Пасля вызваленчай вайны супраць Францыі вольным стаў Алжыр. У **1960 г.** ААН прыняла рэзалюцыю аб неабходнасці поўнай ліквідацыі каланіялізму. У гэтым жа годзе атрымалі незалежнасць 17 дзяржаў Афрыкі («*год Афрыкі*»). У 1963 г. дзяржавы, якія вызваліліся, заснавалі *Арганізацыю афрыканскага адзінства (ААА)*. У 1990 г. атрымала свабоду апошняя найбуйнейшая калонія ў Афрыцы — Намібія. У ПАР быў ліквідаваны рэжым апартэіду. У выніку **дэкаланізацыі** з'явілася больш за сто новых дзяржаў.

Краіны, якія развіваюцца. Новыя дзяржавы Азіі і Афрыкі, а таксама Лацінскай Амерыкі сталі называць **краінамі, якія сталі на шлях развіцця**, або **краінамі трэцяга свету**. Падчас «халоднай вайны» тэрмін «трэці свет» выкарыстоўваўся для абазначэння дзяржаў з менш развітымі тэхналогіямі, чым у «першым свеце» (заходнія індустрыяльныя дзяржавы і Японія) або «другім свеце» (краіны сацыялістычнага лагера).

Пасля 1945 г. у Азіі і Афрыцы склаліся тры асноўныя групы дзяржаў. Да *сацыялістычных* краін адносіліся Манголія, Кітай, В'етнам, Лаос, Камбоджа, Паўночная Карэя (КНДР). Сёння гэтага шляху развіцця працягвае прытрымлівацца Паўночная Карэя. Каля 20 краін да распаду СССР лічыліся краінамі з *«сацыялістычнай арыентацыяй»*. Гэта, напрыклад, Егіпет, Ірак, Афганістан, Алжыр, Эфіопія, Ангола і інш. Трэцюю

Распад сусветнай сістэмы каланіялізму

групу дзяржаў складаюць краіны, якія ідуць па *капіталістычным шляху* развіцця. Некаторыя з іх сёння ўжо дасягнулі ўзроўню постіндустрыяльнага грамадства — напрыклад, Японія, Паўднёвая Карэя і інш.

«Халодная вайна» і трэці свет. Новыя дзяржавы з’явіліся ў свеце, які быў падзелены «халоднай вайной». ЗША і СССР змагаліся за ўплыў шляхам прапановы эканамічнай і ваеннай дапамогі краінам, якія сталі на шлях развіцця. Кожная звышдзяржава хацела, каб новыя краіны ўспрынялі яе ідэалогію і мадэль развіцця — капіталізм або сацыялізм. Многія новыя дзяржавы аддалі перавагу сацыялізму, галоўным чынам з-за таго, што іх старыя каланіяльныя кіраўнікі былі капіталістамі. Іншыя краіны прыцягвала эканамічная магутнасць і матэрыяльны дабрабыт Захаду.

Імкнучыся пазбегнуць уключэння ў палітыку звышдзяржаў, многія новыя дзяржавы вырашылі не далучацца ні да аднаго з бакоў, якія сапернічалі ў «халоднай вайне». Яны засталіся недалучанымі і стараліся надаць сваёй палітыцы пэўныя арганізацыйныя формы (рэгулярныя сустрэчы на вышэйшым узроўні або перамовы міністраў замежных спраў, узгодненыя дзеянні ў ААН і іншых міжнародных арганізацыях). Асноўнымі мэтамі *Руху недалучэння* былі паслабленне міжнароднай напружанасці і правядзенне эканамічнай палітыкі, выгаднай менавіта краінам, якія развіваюцца. Індыя, якая злучала сістэму дэмакратычнага праўлення і арыентацыю на пераважнае развіццё дзяржаўнага сектара эканомікі, была лідарам Руху недалучэння.

У краінах Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі даволі часта ўспыхвалі лакальныя канфлікты, якія часам перарасталі ў «гарачыя» войны: карэйская вайна, вайна ў В’етнаме, блізкаўсходні канфлікт і інш. ЗША і СССР, як правіла, падтрымлівалі бакі, які супрацьстаялі адзін аднаму. Выкарыстоўваючы такія канфлікты, звышдзяржавы ваявалі адна з адной ускосна, а не наўпрост.

Важную ролю ва ўрэгуляванні такіх канфліктаў адыгрывала ААН. Заканчэнне «халоднай вайны» фактычна не прывяло да ліквідацыі лакальных канфліктаў.

Лідары Руху недалучэння на канферэнцыі ў Бандунгу (1955). Злева направа: прэзідэнт Індыі Дж. Нэру, прэзідэнт Ганы Кваме Нкрума, прэзідэнт ААР Г. Абдэль Насер, прэзідэнт Інданезіі А. Сукарна, прэзідэнт Югаславіі І. Броз Ціта

Новыя дзяржавы ў пошуках стабільнасці. Многія краіны, якія сталі на шлях развіцця, сутыкнуліся з сур'ёзнымі праблемамі, асабліва ў Афрыцы. Тут маладыя дзяржавы атрымалі ў спадчыну тэрыторыі, дзе пражывалі людзі з рознай моўнай, рэлігійнай і этнічнай ідэнтычнасцю. Каланіяльныя кіраўнікі, якія актыўна падтрымлівалі палітыку «раздзяляй і ўладар», часта выкарыстоўвалі этнічнае саперніцтва. Пасля атрымання незалежнасці насельніцтва Афрыканскага кантынента заставалася раз'яднаным у эканамічных і культурных адносінах. Галоўнымі перашкодамі для афрыканскіх дзяржаў на шляху да прагрэсу сталі племянная раз'яднанасць і адасобленасць (трайбалізм), карупцыя ў дзяржаўным апарате.

Новыя дзяржавы стваралі канстытуцыі на ўзор заходніх дэмакратый. Але толькі нешматлікія з іх, напрыклад Індыя, змаглі падтрымліваць дэмакратычнае праўленне. Народы, якія вызваліліся ад каланіяльнай залежнасці, не валодалі вопытам самакіравання. Часта багатая еўрапеізаваная эліта кантралявала ўрад і эканоміку. Пераважная большасць насельніцтва заставалася беднай.

Па меры нарастання праблем да ўлады прыходзілі ваенныя або аўтарытарныя лідары. Часта гэта былі тыя ж людзі, якія актыўна змагаліся за нацыянальнае вызваленне. Яны наводзілі парадак у краіне, усталёўваючы аднапартыйную дыктатуру, забаранялі іншыя палітычныя партыі, заяўляючы, што шматпартыйная сістэма пагражае стабільнасці ў дзяржаве. Лідары ўздымалі сцяг нацыяналізму, спадзеючыся пераадолець этнічны, рэлігійны або рэгіянальны падзел.

Нягледзячы на існуючыя праблемы і супярэчнасці, у канцы 1980-х — пачатку 1990-х гг. дэмакратыя дабілася пэўнага прагрэсу. У шэрагу афразіяцкіх і лацінаамерыканскіх дзяржаў з дыктатарскімі рэжымамі або аднапартыйнай сістэмай праўлення адбыліся шматпартыйныя выбары. Вынік гэтых дэмакратычных эксперыментаў пакуль не відавочны з-за вялікай колькасці эканамічных праблем, з якімі сутыкнуліся краіны, што сталі на шлях развіцця, і адсутнасці ў іх досведу прадстаўнічага канстытуцыйнага праўлення.

Перашкоды на шляху развіцця. У той час як некаторыя краіны, якія сталі на шлях развіцця, дасягнулі пэўнага прагрэсу ў сферы мадэрнізацыі, іншыя не атрымалі адчувальных вынікаў. Чаму ж яны не змаглі дасягнуць пастаўленых мэт? Прычыны розныя, але галоўным з'яўляецца тое, што многія дзяржавы сутыкнуліся з такімі цяжкавырашальнымі праблемамі, як рост насельніцтва, эканамічная залежнасць ад развітых дзяржаў, унутрыпалітычная нестабільнасць.

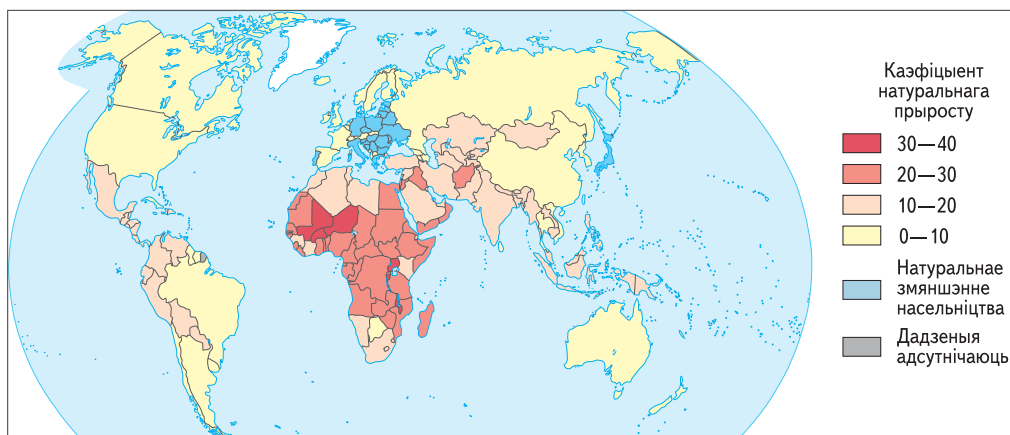
У некаторых рэгіёнах Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі геаграфічныя ўмовы сталі сур'ёзнай перашкодай на шляху прагрэсу. Асобныя дзяржавы маюць невялікую тэрыторыю і таму адчуваюць недахоп прыродных рэсурсаў, неабходных для самастойнага развіцця. Складаныя кліматычныя ўмовы, залежнасць ад ападкаў, недахоп прыдатнай для сельскай гаспадаркі зямлі і захворванні ствараюць дадатковыя праблемы.

Рост насельніцтва, які пачаўся ў XVIII ст., прадоўжыўся паўсюдна і ў наступныя стагоддзі. Паляпшэнне медыцынскага абслугоўвання і якасці харчавання прывяло да зніжэння смяротнасці і дэмаграфічнага выбуху. Аднак хуткі прырост насельніцтва ў свеце быў адной з прычын росту беднасці і галечы. У такіх краінах, як Нігерыя, Егіпет або Індыя, насельніцтва штогод павялічваецца на некалькі мільёнаў чалавек. У Інданезіі, напрыклад, пры існуючых тэмпах нараджальнасці да сярэдзіны XXI ст. на в. Ява застанеца па 80 квадратных сантыметраў на чалавека. Рост насельніцтва прывёў да таго, што каля паловы людзей, якія жывуць на планеце, маладзейшыя за 25 гадоў. У дзяржавах, якія сталі на шлях развіцця, гэты працэнт можа быць яшчэ вышэйшы.

У краінах трэцяга свету сотні мільёнаў людзей жывуць у галечы. Каля 35 млн чалавек штогод паміраюць ад хвароб, якія ўзнікаюць з-за голаду. Больш за ўсё пакутуюць дзеці. Паводле дадзеных ААН, штодня дзясяткі тысяч дзяцей паміраюць ад недаядання, хвароб і іншых наступстваў галечы.

Многія краіны, якія сталі на шлях развіцця, спрабуюць замарудзіць рост насельніцтва, але толькі некаторым, у тым ліку Кітаю, атрымалася прымусіць людзей абмежаваць памер сям'і. У многіх традыцыйных культурах краін Азіі і Афрыкі наяўнасць дзяцей з'яўляецца паказчыкам сацыяльнага статусу. У аграрных грамадствах дзеці — крыніца рабочай сілы, яны ўспрымаюцца як гарантыя ўтрымання і падтрымкі сваіх бацькоў у старасці. Часта стварэнне вялікіх сем'яў стымулюецца рэлігійнымі традыцыямі.

Эканамічныя адносіны, якія ўстанавіліся ў эпоху імперыялізму, істотна не змяніліся і пасля 1945 г. Большасць новых краін захавалі залежнасць ад сваіх былых каланіяльных метраполій. Яны па-ранейшаму пастаўляюць сельскагаспадар-

Натуральны прырост насельніцтва па краінах свету ў разліку на 1 тыс. жыхароў (2017)

чую прадукцыю і сыравіну індустрыяльнаму свету і залежаць ад заходніх прамсловых тавараў, тэхналогій і інвестыцый. Акрамя гэтага, у многіх новых краінах наладжана вытворчасць аднаго віду прадукцыі, напрыклад цукру, какавы або медзі, таму іх эканомікі знаходзяцца ў поўнай залежнасці ад сусветнай патрэбы ў тым ці іншым прадукце. Большая частка прыродных рэсурсаў краін, якія развіваюцца, ідзе на выплату працэнтаў па даўгах.

Структура занятасці насельніцтва (1990 г., %)			
Рэгіёны	Сельская гаспадарка	Прамысловасць	Нематэрыяльная сфера
Свет у цэлым	48	23	29
Еўропа	12	40	48
Паўночная Амерыка	3	31	66
Лацінская Амерыка	37	28	35
Азія	64	17	19
Афрыка	73	11	16
Аўстралія і Акіянія	8	35	57

Прааналізуйце статыстычныя дадзеныя. Зрабіце выснову аб узроўні развіцця асобных рэгіёнаў свету.

Пасля атрымання незалежнасці многія новыя дзяржавы разлічвалі, што менавіта сацыялістычны, а не капіталістычны шлях развіцця дапаможа ім хуткімі тэмпамі мадэрнізаваць эканоміку. Сваю эканамічную палітыку яны будавалі па прыкладзе Кітая ці СССР, якія дамагліся хуткага індустрыяльнага росту за кароткі час. У 1950—1960-я гг. ім удалося ажыццявіць пэўны прарыв. Але ў доўгатэрміновай перспектыве жорсткія абмежаванні сацыялізму часта пераешкаджалі эканамічнаму росту. Пад ціскам Захаду ў 1980-я гг. многія краіны, якія сталі на шлях развіцця, увялі палітыку свабоднага рынку.

Вырашэнню сацыяльных праблем і эканамічнаму развіццю пераешкаджаюць грамадзянскія войны і іншыя канфлікты. Сальвадор у Цэнтральнай Амерыцы, Ліван на Блізкім Усходзе, Камбоджа ў Паўднёва-Усходняй Азіі і Мазамбік у Афрыцы знаходзяцца ў ліку краін, тэрыторыя якіх была спустошана грамадзянскімі войнамі. Ваенныя дыктатары і аўтарытарныя кіраўнікі трацілі велізарныя сумы на ўзбраенне, а не на адукацыю, жыллё або ахову здароўя. Лакальныя войны сталі прычынай з'яўлення мільёнаў бежанцаў, якія жывуць у лагерах у сваёй краіне ці за яе межамі.

1. Назавіце фактары, якія спрыялі актывізацыі нацыянальна-вызваленчага руху ў краінах Азіі і Афрыкі пасля Другой сусветнай вайны.
2. Які ўплыў на развіццё нацыянальна-вызваленчага руху ў краінах Азіі і Афрыкі аказала «халодная вайна»? Складзіце схему «Утварэнне трох светаў».
3. Як называецца працэс прадастаўлення незалежнасці і поўнага суверэнітэту калоніям і залежным дзяржавам? Якія агульныя праблемы неабходна было вырашыць краінам, якія вызваліліся ад каланіяльнай залежнасці, каб правесці мадэрнізацыю?
4. Назавіце прычыны, якія вызначаюць унутрыпалітычную нестабільнасць краін Афрыкі.
5. Якую ролю адыгрываюць краіны, што вызваліліся ад каланіяльнай залежнасці, у сучасным свеце?

Працэс прадастаўлення незалежнасці і поўнага суверэнітэту калоніям і залежным дзяржавам пачаўся яшчэ ў XVIII ст. абвяшчэннем незалежнасці ЗША. Як адбывалася вызваленне краін пасля Другой сусветнай вайны? Ці існуюць калоніі сёння?

З кнігі «Калі, дзе, як і чаму гэта адбылося. Павароты гісторыі: падзеі і факты» (1993)

У 1955 г. усяго пяць афрыканскіх краін атрымалі незалежнасць. Праз 20 гадоў іх стала значна больш. Толькі ў 1960 г. 17 новых дзяржаў былі прынятыя ў ААН, а да 1969 г. іх стала 41.

Першай праблемай было ўменне кіраваць сучаснай дзяржавай у грамадстве, якое не мела падобных традыцый. Гэтак жа як індыйскі ўрад выявіў, што ён не можа проста ўзяць і адмяніць каставую сістэму, афрыканскія лідары зразумелі, што «водападзел» паміж палітычнымі партыямі праходзіць праз плямёны. Каб з'яднаць нацыі, лідары выбіралі аднапартыйную сістэму. У шэрагу выпадкаў гэта абарочвалася дыктатурай.

Эканоміка многіх дзяржаў трапіла ў залежнасць ад экспарту толькі аднаго прадукту. Змены ў сусветным гандлі або падзенне коштаў маглі цалкам падарваць іх эканоміку. Іншым вынікам гэтых працэсаў была палярызацыя багацця і ўлады. Нешматлікая эліта, часта карумпаваная, абслугоўвала інтарэсы адной сям'і або аднаго племені, панавала ў краіне, масы народа пакутавалі ад падзення жыццёвага ўзроўню. Звычайнай з'явай сталі ваенныя перавароты, у якіх армія выступала ў ролі сумленнай патрыятычнай сілы.

Перавароты аднаўлялі парадак, але вайскоўцы не маглі кіраваць эканомікай, і даводзілася альбо дапускаць у нейкай форме грамадзянскае кіраванне, альбо ступаць на шлях дыктатуры.

Які працэс апісаны ў кнізе? Якія фактары яму спрыялі? З якімі праблемамі сутыкнуліся краіны Афрыкі, якія вызваліліся? Наколькі гэтыя праблемы тыповыя для іншых краін, якія пазбавіліся каланіяльнай залежнасці?

§ 30. Мадэрнізацыйныя працэсы ў краінах Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі

Ключавая ідэя: працэсы мадэрнізацыі ў краінах Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі ідуць са значнымі цяжкасцямі і праблемамі.

Тэрмін «**мадэрнізацыя**» шырока выкарыстоўваецца ў дачыненні да грамадскіх, палітычных і эканамічных працэсаў, да змен і перамен, што адбываюцца ў традыцыйным укладзе жыцця народаў розных краін.

Сутнасць тэорыі мадэрнізацыі. У 1950-я гг. навукоўцамі-грамадазнаўцамі была створана *тэорыя мадэрнізацыі* для тлумачэння гістарычнага мінулага і сучаснасці. Згодна з гэтай тэорыяй мадэрнізацыя разглядаецца як працэс абнаўлення ўсіх сфер жыцця таго ці іншага грамадства. Яна выяўляецца перш за ўсё ў пераходзе ад традыцыйнага грамадства да сучаснага, ад аграрнага да індустрыяльнага. Першымі на гэты шлях сталі краіны Захаду. Іх развіццё называюць прыкладам *першаснай мадэрнізацыі*, гэта значыць мадэрнізацыі не запазычанай, а якая адбывалася дзякуючы ўнутраным фактарам. *Другасная (даганяючая) мадэрнізацыя* ажыццяўлялася як адказ на выклік з боку больш развітых заходніх краін.

Развіццё дзяржаў Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі з’яўляецца прыкладам даганяючай мадэрнізацыі. Элементы гэтага тыпу мадэрнізацыі, як, напрыклад, еўрапейскія культурныя і навукова-тэхнічныя дасягненні, пачалі ўкараняцца яшчэ ў перыяд існавання калоній. Пасля здабыцця імі незалежнасці дадзены працэс прыкметна паглыбіўся і набыў маштабны характар. Пры гэтым даганяючая мадэрнізацыя ў краінах, якія сталі на шлях развіцця, рабіла стаўку на індустрыялізацыю, з дапамогай якой, як лічылася, эканамічна адсталая краіна можа дасягнуць узроўню высокаразвітых дзяржаў.

Японія, Кітай, Індыя. Гэтыя тры найбуйнейшыя эканомікі свету ўвасабляюць сабой розныя мадэлі, або варыянты мадэрнізацыі. Мадэрнізацыйныя працэсы ў гэтых краінах пачаліся яшчэ ў XIX ст.

Японія ўяўляе сабой адзін з найбольш паспяховых прыкладаў мадэрнізацыі. Свой шлях развіцця яна выбрала пасля Рэвалюцыі Мэйдзі і паслядоўна ішла па ім. Мадэрнізацыя адбывалася на базе запазычанняў з Захаду, але пры захаванні нацыянальных традыцый і культуры.

Такійскі ўніверсітэт. Заснаваны ў 1877 г.

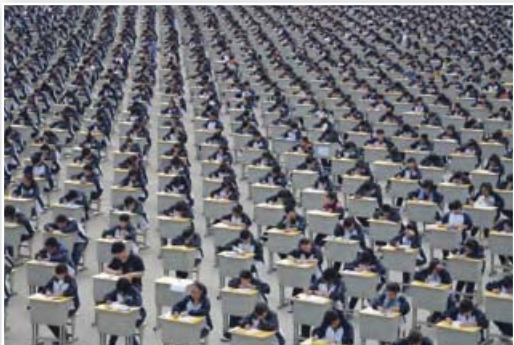
Мадэрнізацыйным працэсам у Японіі спрыяла некалькі фактараў, і перш за ўсё вызначальная роля дзяржавы. Насельніцтва давярала ёй нават ва ўмовах акупацыі краіны амерыканскімі войскамі пасля заканчэння Другой светнай вайны. Адзначым выключную здольнасць японцаў да засваення розных элементаў іншых цывілізацый і ператварэння іх у свае нацыянальныя каштоўнасці. Важнае значэнне мела захаванне традыцый ва ўсіх сферах жыццяздзейнасці грамадства. Усё гэта спрыяла таму, што нават самыя радыкальныя пераўтварэнні адбываліся без сацыяльных выбухаў і ўзрушэнняў, шляхам рэформаў, а не рэвалюцый. Ад даганяючай мадэрнізацыі Японія перайшла ў другой палове XX ст. да нармальнага паступальнага развіцця. На ўсіх этапах мадэрнізацыі вырашальную ролю адыгрывалі пераўтварэнні ў эканоміцы, якія стваралі матэрыяльную базу для ператварэння краіны ў сучасную дэмакратычную дзяржаву.

Кітай уваходзіць у адмысловую групу ўсходнеазіяцкіх краін. Да яе адносяцца таксама Карэя і В'етнам. Усе тры краіны прайшлі праз рэвалюцыі, грамадзянскія войны і палітычны раскол, які адбыўся з-за галоўнага пытання: па якім шляху праводзіць мадэрнізацыю — сацыялістычным або капіталістычным.

Кітайская Народная Рэспубліка разам з Паўночнай Карэяй і Паўночным В'етнамам пайшлі па савецкім шляху развіцця. Кітайскае кіраўніцтва ўзяло курс на хуткую індустрыялізацыю і суцэльную калектывізацыю. Фарсіраваная мадэрнізацыя праводзілася ў краіне, якая была пераважна сялянскай. Калектывізацыя насіла татальны характар. У ходзе стварэння народных камун агульнымі рабіліся палі і прысядзібныя ўчасткі. З сялянскіх хат канфіскаўваўся нават посуд. Сяляне харчаваліся ў грамадскіх сталовых. Строгая рэгламентацыя дзяржавы прывяла да абвастрэння супярэчнасцей унутры кітайскага кіраўніцтва,

а затым і да трагічных падзей «культурнай рэвалюцыі». Камуністычны праект па-кітайску апынуўся тупіковым варыянтам.

У канцы 1970-х гг., пасля смерці Маа Цзэдуна і адхілення ад улады яго бліжэйшага акружэння, сітуацыя ў Кітаі змянілася. Стала ясна, што сталінска-мааісцкая мадэль развіцця не працуе. Новае кітайскае кіраўніцтва на чале з Дэн Сяпінам з пачатку 1980-х гг. стала на шлях рыначных рэформаў, свядома капіруючы вопыт Тайваня і Паўднёвай Карэі. Народныя камуны былі распушча-

Экзамены ў сярэдняй школе ў правінцыі Шэньсі (Кітай). 11 красавіка 2015 г.

ны, сялянскія сем’і атрымалі магчымасць наладзіць уласную сельскагаспадарчую вытворчасць. Пасля аграрнай рэформы пачалася прыватызацыя ўсіх сектараў кітайскай эканомікі. Было дазволена стварэнне прыватных прадпрыемстваў, паступова адбываўся пераход да свабоднага рыначнага цэнаўтварэння. Станоўчыя вынікі рэформаў не замарудзілі з’явіцца. Эканоміка Кітая стала адной з найбуйнейшых і вядучых у свеце.

Найважнейшай асаблівасцю кітайскай мадэлі мадэрнізацыі з’яўляецца тое, што рыначную, фактычна капіталістычную эканоміку ствараюць пад наглядом кіруючай камуністычнай партыі. Пры гэтым у краіне захоўваецца дастаткова высокі ўзровень маёмнай няроўнасці.

Індыя гістарычна ўяўляе каланіяльны тып мадэрнізацыі. Працэс еўрапеізацыі, а затым і мадэрнізацыі краіны пачаўся адразу пасля яе заваявання англічанамі.

У перыяд брытанскага праўлення ў Індыю прыйшоў сучасны прагрэс — новыя ідэі, тэхналогіі, еўрапейская адукацыя. Упершыню прыватная ўласнасць на зямлю была ўведзена ў бенгальскай правінцыі. Многія новыя заміндары (землеўладальнікі) сталі банкірамі і лідарамі індуйскага адраджэння. Важным фактарам змен было шырокае распаўсюджанне англійскай мовы, якое адчыніла дзверы для заходняй адукацыі, навукі і літаратуры. У XIX ст. прамысловая рэвалюцыя пачалася і ў Індыі. З’явіліся пошта і тэлеграф, тэкстыльная прамысловасць і чыгункі.

Пасля атрымання незалежнасці Індыя прайшла вялікі шлях ад калісыці найбуйнейшай калоніі да адной з вядучых развітых краін свету. У пачатку 1990-х гг. яна ўступіла ў эпоху глыбокіх рэформаў, прыватызацыі, вызвалення прамысловасці ад кантролю з боку дзяржавы. Пры гэтым індыйскае кіраўніцтва не адмаўлялася ад мінулага. Пераўтварэнні развівалі тое лепшае, што было дасягнута раней. Рэгулюючая роля дзяржавы захоўвалася і ў эканамічным, і ў сацыяльным жыцці. У XXI ст. Індыя ператварылася ў аграрна-індустрыяльную краіну з развітой прамысловасцю. Прыватнымі галінамі прамысловай вытворчасці сталі аўтамабілебудаўніцтва, станкабудаўніцтва, чорная металургія і нафтахімія, электроніка і фармацыйныя тэхналогіі. Эканоміка Індыі ў 2014 г. па аб’ёме ВУП выйшла на трэцяе месца ў свеце пасля Кітая і ЗША.

Індыйская мадэль развіцця поўная праблем і супярэчнасцей. Разам з самым сучасным сектарам эканомікі існуе традыцыйны сектар — дзясяткі мільёнаў

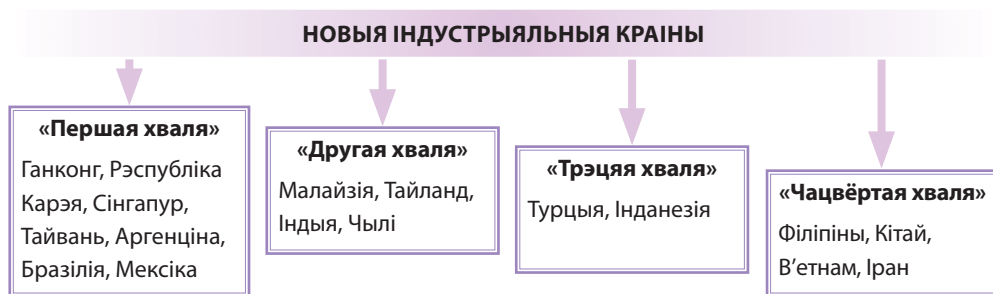

дробных прадпрыемстваў і майстэрняў. Як і для большасці краін, якія развіваюцца, для Індыі характэрныя беднасць і перанасяленне. Амаль дзве траціны індусаў пражываюць у сельскай мясцовасці. Эканамічны рост у краіне па-ранейшаму не паспявае за ростам насельніцтва. Узровень і якасць жыцця павышаюцца павольна. Каля чвэрці галадаючых у свеце прыпадае на Індыю. Значная частка насельніцтва, асабліва сельскага, непісьменная. Нягледзячы на намаганні ўрада, нашчадкі касты «недатыкальных» сутыкаюцца з абмежаваным доступам да паслуг адукацыі. Існуе разрыў у пісьменнасці і ўзроўні адукацыі паміж жанчынамі і мужчынамі. Вышэйшая адукацыя з'яўляецца элітарнай і недаступнай для большай часткі насельніцтва.

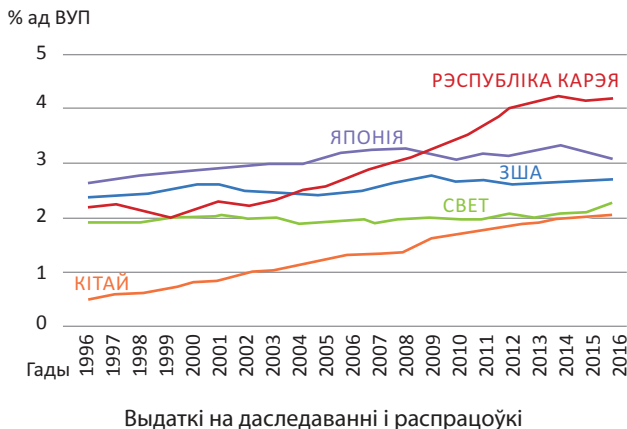
Такім чынам, галоўнай асаблівасцю сучаснага развіцця Індыі з'яўляецца арганічнае суіснаванне індустрыяльнага і традыцыйнага сектараў эканомікі. Для краіны характэрная нацыянальная, рэлігійная і моўная разнастайнасць. Большая частка беднага і вельмі беднага насельніцтва належыць да ніжэйшых кастаў.

Новыя індустрыяльныя краіны (НІК). Групу дзяржаў, якія сталі на шлях развіцця і за кароткі тэрмін здзейснілі якасны пераход ад адсталай эканомікі да высокаразвітой, дасягнулі высокіх сацыяльна-эканамічных паказчыкаў, называюць **новымі індустрыяльнымі краінамі (НІК).**

Да НІК «першай хвалі» ў Азіі адносяцца Рэспубліка Карэя (Паўднёвая Карэя), Тайвань, Ганконг і Сінгапур. Гэтыя чатыры дзяржавы яшчэ называюць «*азіяцкімі тыграмі*» або «*драконамі*».

Паўднёвая Карэя і *Тайвань* утвараюць групу краін Усходняй Азіі, якія першапачаткова пайшлі па капіталістычным шляху развіцця. Па мерках развітога свету гэта былі вельмі бедныя дзяржавы на момант абвешчэння незалежнасці. У іх практычна не было прыродных рэсурсаў, асноўнае насельніцтва складалі сяляне. Нядрэнна ішлі справы толькі з пачатковай адукацыяй, аднак спецыялістаў з высокай кваліфікацыяй катастрофічна не хапала.

У гэтых умовах улады зрабілі стаўку на адзіны наяўны рэсурс — танную і якасную працоўную сілу. Сыравіну і тэхналогіі ўвозілі з-за мяжы. Гатовая прадукцыя ішла на экспарт. Арыентаваная на экспарт прадукцыя стала асновай эканамічнага рыўка на Тайвані і ў Паўднёвай Карэі. Спачатку стаўка была зробленая на лёгкую прамысловасць, дзе можна было выкарыстоўваць некваліфікаваную працоўную сілу. Значную ролю адыграла амерыканская падтрымка. Ва ўмовах «халоднай вайны» для ЗША была вельмі важная стабільнасць усходнеазіяцкага рэгіёна. З часам, па меры назапашвання капіталу і вопыту, у Паўднёвай Карэі з'явілася наймагутнейшае аўтамабіле- і суднабудаванне.

Прывядзіце прыклад паспяховай мадэрнізацыі, ахарактарызаваўшы адну з НІК.

У гэтай краіне ўлады ўзялі за ўзор японскую мадэль з моцным дзяржаўным умяшаннем і стварэннем буйных канцэрнаў. Дзяржава, можна сказаць, прызначала людзей алігархамі, уклала значныя інвестыцыі ў нібыта прыватныя нацыянальныя праекты. На Тайвані існавала вялікая свабода рынку, было менш кантролю і абмежаванняў з боку дзяржавы.

У 1970-я гг. пачаўся эканамічны ўздым у шэрагу нафтаздабыўных арабскіх дзяржаў Персідскага заліва. У аснове іх «скачка» быў перш за ўсё прыбытак ад эксплуатацыі прыродных рэсурсаў. Некаторыя краіны ісламскага свету абралі уласны, «трэці» шлях развіцця (напрыклад, Іран і Лівія).

Мадэрнізацыя краін Лацінскай Амерыкі і Афрыкі. Яркім прыкладам усёй складанасці, супярэчлівасці і неадназначнасці мадэрнізацыі з'яўляецца гісторыя развіцця краін Лацінскай Амерыкі і Афрыкі.

Асаблівае месца ў сусветна-гістарычным працэсе другой паловы XX — пачатку XXI ст. займаюць краіны *Лацінскай Амерыкі*. Вырашальны ўклад СССР у перамогу сіл антыгітлераўскай кааліцыі ў Другой сусветнай вайне прывёў да

значнага росту папулярнасці камуністычнай ідэалогіі ў лацінаамерыканскіх краінах. У выніку аж да канца 1980-х гг. у дзяржавах рэгіёна рэвалюцыйны камуністычны праект развіцця захоўваў сваю актуальнасць нароўні з кансерватыўнымі і рэфармісцкімі праектамі.

У некаторых краінах рэгіёна атрымалі перамогу рэвалюцыйныя сілы (Куба, Нікарагуа), у іншых да ўлады прыйшлі кансерватыўныя або правааўтарытарныя рэжымы (Чылі, Аргенціна, Бразілія). У шэрагу краін рэвалюцыйны рух у той ці іншай ступені працягваецца і дагэтуль (Мексіка, Перу).

На працягу 1980—1990-х гг. большасць краін Лацінскай Амерыкі перайшлі ад аўтарытарных рэжымаў да дэмакратыі. Гэты працэс суправаджаўся сістэмнымі сацыяльна-эканамічнымі рэформамі паводле неаліберальнай мадэлі. Рэформы прывялі ў асноўным да росту макраэканамічных паказчыкаў, але ў той жа час завяршыліся ўзмацненнем сацыяльных супярэчнасцей. Найбольш паказальным негатыўным прыкладам з’яўляецца развіццё эканомікі Аргенціны. У 2001 г. аргенцінскі «эканамічны цуд» скончыўся дэфолтам.

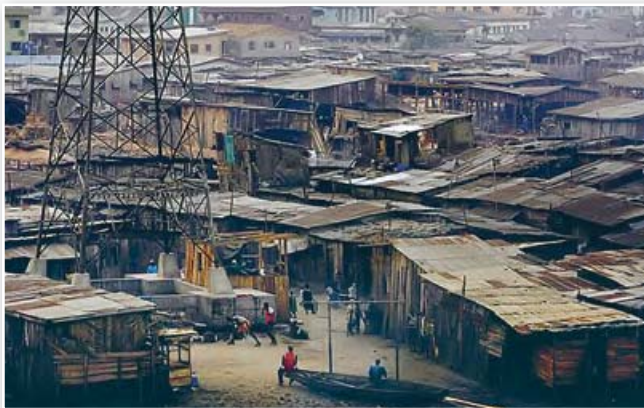
Найўнасць сур’ёзных сацыяльных праблем (расслаенне насельніцтва на багатых і бедных, арганізаваная злачыннасць, тэрарызм і г. д.), палітычная нестабільнасць, эканамічнае адставанне ад глабальнай Поўначы не дазваляюць будаваць пазітыўныя прагнозы адносна будучыні кантынента. Некаторыя краіны, напрыклад Гаіці, застаюцца атрымальнікамі міжнароднай дапамогі. У той жа час такія дзяржавы рэгіёна, як Бразілія, Мексіка, Аргенціна, Чылі, з’яўляюцца буйнымі эканомікамі, якія маюць значныя перспектывы ў глабальным маштабе. Іх справядліва адносяць да новых індустрыяльных краін.

Дзяржавы *Афрыкі* дэманструюць найменш удалы варыянт развіцця, асабліва краіны трапічнай Афрыкі. Гэты рэгіён налічвае 48 дзяржаў, якія ў сваёй большасці апынуліся фактычна няздольнымі да мадэрнізацыі сваёй эканомікі і традыцыйнага ўкладу жыцця.

Умовы для мадэрнізацыі ў краінах трапічнай Афрыкі былі вельмі неспрыяльнымі. У рэгіёне абмежаваная колькасць прыродных рэсурсаў, амаль усе найбуйнейшыя радовішчы (золата, алмазы, плаціна і інш.) размешчаны на тэрыторыі Паўднёва-Афрыканскай Рэспублікі. Прадукцыйныя сілы ў многіх краінах знаходзіліся на ўзроўні дакапіталістычных адносін, захоўвалася родаплемянная структура грамадства. Працоўныя рэсурсы былі даволі значныя, але ўяўлялі сабой у асноўным занадта маладых людзей, якія не мелі нават элементарнай кваліфікацыі. Унутрыпалітычная абстаноўка адрознівалася крайняй нестабільнасцю, этнічнымі і рэлігійнымі канфліктамі. Нярэдка ўспыхвалі грамадзянскія войны.

Тым не менш у 1960—1970-я гг. краіны трапічнай Афрыкі даволі актыўна пачалі праводзіць мадэрнізацыю, асноўны змест якой складала індустрыялізацыя.

Дзве траціны насельніцтва Нігерыі
(каля 130 мільёнаў чалавек)
жыве за мяжой беднасці

Пры гэтым выкарыстоўваліся супярэчнасці паміж дзвюма супердзяржавамі — ЗША і СССР, якія вялі вострую барацьбу на сусветнай арэне за сферы ўплыву. Шэраг краін трапічнай Афрыкі, атрымаўшы дапамогу ад Савецкага Саюза, сталі на шлях сацыялістычнага развіцця (Гана, Гвінея, Малі, Самалі, Танзанія, Ангола, Мазамбік, Бенін, Конга, Эфіопія). Аднак ні капіталістычны, ні сацыялістычны варыянт мадэрнізацыі ў канчатковым выніку не прывёў да чаканых рэзультатаў. У 1990-я гг. рост даходаў на душу насельніцтва назіраўся толькі ў васьмі дзяржавах Афрыкі на поўдзень ад Сахары.

На гэты час у краінах трапічнай Афрыкі склалася яшчэ больш незадавальняючая сітуацыя. Большасць дзяржаў рэгіёна належаць да найменш развітых і самых бедных краін свету па ўзроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця.

1. Раствлумачце сутнасць тэорыі мадэрнізацыі. Чаму дзяржавы Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі адносяць да краін даганяючай мадэрнізацыі?
2. Якая роля дзяржавы ў развіцці мадэрнізацыйных працэсаў у краінах Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі?
3. Правядзіце параўнальны аналіз мадэляў мадэрнізацыі ў Японіі, Кітаі і Індыі.
4. Якія дзяржавы называюць новымі індустрыяльнымі краінамі? Якімі агульнымі рысамі яны характарызуюцца?
5. Раствлумачце, чаму Японія, якая практычна не мае прыродных рэсурсаў, здолела стаць адной з самых развітых эканомік свету, у той час як Венесуэла, якая з'яўляецца буйным вытворцам і экспарцёрам нафты, не можа на працягу доўгага часу забяспечыць устойлівы рост сваёй эканомікі.
6. З якімі праблемамі ў працэсе мадэрнізацыі сутыкаюцца краіны Афрыкі і Лацінскай Амерыкі?

Як вы думаеце, з чым звязана палітычная нестабільнасць у большасці краін Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі, якія сталі на шлях мадэрнізацыі?

§ 31. Асноўныя тэндэнцыі развіцця культуры другой паловы XX — пачатку XXI ст.

Ключавая ідэя: сучаснае мастацтва пераасэнсоўвае асноўныя эстэтычныя прынцыпы ў кантэксце цыфравізацыі і глабалізацыі.

Адным з фактараў, якія шмат у чым вызначылі гісторыю сучаснага грамадства, стала *навукова-тэхнічная рэвалюцыя (НТР)*. Дасягненні навукі і тэхнікі не толькі істотна змянілі характар вытворчых працэсаў, але і карэнным чынам пераўтварылі ўсё чалавечае жыццё. Найноўшыя тэхналогіі трапілі ў самыя аддаленыя куткі планеты, збліжаючы шляхі развіцця асобных краін і народаў.

Новыя з’явы ў развіцці культуры. Навукова-тэхнічная рэвалюцыя аказала вялікі ўплыў на развіццё культуры. Адбывалася збліжэнне і ўзаемадзеянне навукова-тэхнічных дасягненняў з традыцыйнымі формамі культуры, жыцця і быту людзей. НТР і сучасныя камунікацыйныя тэхналогіі вельмі хутка стварылі «новы свет». Радыё, тэлебачанне, спадарожнікі, факсы і камп’ютарныя сеткі спрыялі больш цеснаму ўзаемнаму збліжэнню людзей і распаўсюджванню культурных каштоўнасцей, робячы іх больш даступнымі для самых шырокіх слаёў насельніцтва.

Развіццё масавай культуры. Культура, арыентаваная на густы шырокіх мас людзей, называецца *масавай*. Такой яна стала дзякуючы сучасным сродкам масавай камунікацыі. Дэмакратычнасць і даступнасць масавай культуры спалучаюцца з яе велізарным уздзеяннем на шырокія пласты насельніцтва. Яна з’яўляецца самым распаўсюджаным сродкам прапаганды ідэй, ладу і спосабу жыцця. Ствараюцца культы «ідэалаў», якімі могуць быць прадстаўнікі перш за ўсё свабодных прафесій: спевакі, музыканты, акцёры, спартсмены, фатамадэлі. Даволі распаўсюджанай з’явай становіцца *кітч* — безгустоўшчына.

У шэрагу выпадкаў масавая і элітарная культуры збліжаюцца. У рок-операх, якія з’явіліся ў 1970-я гг., напрыклад, спалучаюцца традыцыі класічнай оперы і дасягненні року. Такім чынам, рок стаў здабыткам і масавай, і элітарнай культуры.

У нашы дні прыкметна ўзмацніліся ўзаемадзеянне і ўзаемапрапранікненне культур розных народаў, краін і кантынентаў. Іх рухаючай сілай выступалі заходнія краіны, і перш за ўсё ЗША. Паколькі Злучаныя Штаты валодаюць гіганцкай камерцыйнай індустрыяй і магутнай матэрыяльнай базай, яны ўзмацняюць культурную экспансію ва ўсе краіны свету, рэкламуючы і навязваючы амерыканскі лад жыцця, выцясняя або ставячы ў складанае становішча нацыянальныя культуры, асабліва краін, якія сталі на шлях развіцця. Англіійская мова стала асноўнай у міжнародных зносінах. Гэты працэс называюць *вестэрнізацыяй*. Крытыкі і праціўнікі амерыканскага ладу жыцця параўноўваюць вестэрнізацыю культуры з замежным умяшальніцтвам.

Чак Бэры

The Beatles

Led Zeppelin

Nirvana

Ці можна разглядаць рок-музыку як адлюстраванне працэсаў, што ідуць у грамадстве?

Адукацыя. Важныя змены адбываліся ў галіне адукацыі, закліканай задаволіць патрэбы НТР. У развітых краінах, уключаючы СССР і дзяржавы Усходняй Еўропы, ажыццяўляліся рэформы, пашыралася сетка навучальных устаноў, ішоў працэс дэмакратызацыі адукацыі на ўсіх узроўнях навучання. Больш увагі стала надавацца прафесійнай адукацыі, вывучэнню натуральных і матэматычных дысцыплін. За аснову адукацыйнай палітыкі ў цяперашні час узятая канцэпцыя бесперапыннай адукацыі, якая прадугледжвае ўзбагачэнне чалавека ведамі на працягу ўсяго яго жыцця. Для павышэння якасці адукацыі ўрады развітых краін укладаюць у гэтую сферу велізарныя сродкі.

Актуальнай праблемай сучаснасці застаецца масавая непісьменнасць у краінах, якія сталі на шлях развіцця. На гэта паўплывала доўгае каланіяльнае панаванне і эканамічная адсталасць, укаранелыя этнічныя і радавыя традыцыі. У 48 дзяржавах Азіі і Афрыкі ўзровень абавязковай адукацыі абмежаваны 5—6 гадамі, а ў 30 краінах наогул адсутнічае заканадаўства аб абавязковай адукацыі. У Непале, Бангладэш, Іране, Індыі доля пісьменнага насельніцтва складае 20 %, а ў Афганістане, Маўрытаніі, Судане, Рэспубліцы Чад — не больш за 10 %. Адставанне ўзроўню адукацыі ў краінах, якія сталі на шлях развіцця, ад узроўню адукацыі ў індустрыяльна развітых дзяржавах не скарацілася і нават павялічылася ў 1990-я гг. Між тым, як паказвае сусветны вопыт, перамагчы беднасць можна толькі шляхам павышэння інтэлектуальнага патэнцыялу грамадства.

Грамадскія навукі. НТР спарадзіла аптымістычныя надзеі на рашэнне глабальных праблем чалавецтва і дасягненне грамадскага прагрэсу. У другой палове XX ст. навукі аб грамадстве значна прасунуліся ў параўнанні з папярэднімі дзесяцігоддзямі. Так, была распрацавана канцэпцыя фаз, або стадый цывілізацыйнага развіцця (У. Растоу, Э. Тофлер і інш.). У адрозненне ад фармацыйнай тэорыі К. Маркса, якая звязвала прагрэс чалавецтва са зменамі формаў уласнасці, прыхільнікі цывілізацыйнага падыходу акцэнтавалі ўвагу на змене формаў вытворчай дзейнасці. Сусветная гісторыя разглядаецца імі як працэс паступальнага пераходу ад збіральніцтва і палявання да земляробства і саматужнай вытворчасці (аграрная

цывілізацыя), затым да мануфактурнай, прамысловай вытворчасці (індустрыяльнае грамадства) і, нарэшце, да інфармацыйнага грамадства.

Філасофская думка засяроджвалася на праблемах чалавечай свядомасці, на даследаванні заканамернасцей індывідуальных і групавых сацыяльных паводзін асобы.

Выяўленчае мастацтва. У галіне выяўленчага мастацтва знайшлі адлюстраванне новыя рэаліі ядзернага стагоддзя, крызісныя працэсы, што адбываліся ў грамадстве. Пачаўся новы этап развіцця мастацкай культуры, які атрымаў назву *постмадэрнізм*. Мастацтва постмадэрнізму стала рэакцыяй на шматлікія пагрозы сучаснай цывілізацыі, і ў першую чаргу на рэальную пагрозу знішчэння чалавечства і ўзмацненне небяспекі экалагічнай катастрофы. Для сучаснага мастацтва пасля заканчэння Другой сусветнай вайны характэрныя наяўнасць супярэчлівых плыняў, змена кірункаў, стыляў і школ, пошук новых прыёмаў і матэрыялаў, шырокі дыяпазон эксперыментаў.

Асабліваю папулярнасць з 1950-х гг. набыў *абстракцыянізм*, вядомы таксама пад назвай «беспрадметнасць мастацтва». Асновай гэтай плыні стала адмова ад адлюстравання рэальных прадметаў і з’яў. Сімваламі выяўлення духоўнага свету мастака становяцца колеры, лініі, формы. Жоўты колер, напрыклад, сімвалізуе вар’яцтва, зялёны — ідэальную гармонію, фіялетавае — хваравітасць і г. д. Буйным прадстаўніком абстракцыянізму быў амерыканскі мастак *Дж. Полак*. Ён стаў заснавальнікам «абстрактнага экспрэсіянізму», для якога характэрныя новыя прыёмы і сродкі: хаатычнае накладанне фарбаў на палатно, выкарыстанне не толькі пэндзля, але і іншых прадметаў. «Абстрактны экспрэсіянізм» быў першай міжнароднай плынню ў мастацтве, у якой амерыканскія мастакі занялі вядучае месца.

У гэтыя ж гады найбольшай папулярнасці ў краінах Захаду дасягнулі *сюррэалісты*, якія імкнуцца адлюстраваць таямніцы падсвядомасці. Звыклія для людзей прадметы на іх карцінах, як правіла, набываюць супрацьлеглае значэнне: мёртвае ажывае, цвёрдае расцякаецца, а вадкае застывае і лёгка завісае ў паветры. Сюррэалісты адхілілі рацыянальнае пазнанне рэчаіснасці. Любімай тэмай іх твораў з’яўляецца адлюстраванне свету сноў і галюцынацый, які, з іх пункту гледжання, лепш за ўсё адкрывае таямніцы падсвядомасці. Найбольш выбітным прадстаўніком гэтай плыні быў іспанскі мастак *С. Далі*.

Рэакцыяй на амерыканскі абстрактны экспрэсіянізм і сюррэалізм у 1960—1970-я гг. стаў *поп-арт*. Гэты напрамак спачатку ўзнік у Англіі, затым у ЗША і неўзабаве ахапіў увесь заходні свет. Мастацтва поп-арту стала своеасаблівым пратэстам супраць беспрадметнасці абстрактнага мастацтва. Яно было падкрэслена прадметным і звернутым да масавага гледача. Прыхільнікі поп-арту любую рэч разглядалі як прадмет мастацтва, сціраючы тым самым грань паміж мастацтвам і жыццём. Яны выкарыстоўвалі асобныя прадметы і бытавыя рэчы ў нечаканых камбінацыях, лічачы, што ствараюць новы ўзор мастацтва.

«Пара мужчынскіх шкарпэтак не менш прыдатная для стварэння твораў жывапісу, чым драўляны падрамнік, цвікі, шкіпінар, алей і палатно», — так вызначыў свой творчы прынцып адзін з найбольш вядомых майстроў поп-арту амерыканец *Р. Раўшэнберг*. Гэты авангардны кірунак не страціў свайго значэння і застаецца актуальным у заходнім мастацтве да цяперашняга часу.

На аснове поп-арту ў самым канцы 1960-х гг. сфарміраваўся *гіперрэалізм*. Гэты неаавангардны кірунак імкнецца да фатаграфічнага выяўлення навакольнага свету. Прытрымліванне лозунга звышпраўдзівасці прывяло прадстаўнікоў гіперрэалізму да сцвярджэння ў сучасным мастацтве абсалютнай абсурднасці і бездухоўнасці рэчавага свету. Яшчэ адной разнавіднасцю неаавангардызму стала *канцэптуальнае мастацтва*. У ім усё падпарадкавана задуме або ідэі, для дэманстрацыі якіх выкарыстоўваюцца розныя матэрыялы: прамысловыя вырабы, прыродныя аб'екты, відэазапісы, кавалкі газет, літаратурныя тэксты і г. д. У 1990-я гг. частка канцэптуалістаў вярнулася да больш рэалістычных метадаў адлюстравання рэчаіснасці.

Мастацкая літаратура. У адрозненне ад выяўленчага мастацтва вядучым напрамкам літаратуры другой паловы XX ст., як і раней, з'яўляўся *рэалізм*. Найбуйнейшымі прадстаўнікамі гэтага кірунку былі знакамітыя амерыканскія пісьменнікі *У. Фолкнер* і *Э. Хэмінгвэй*, а таксама французскія пісьменнікі старэйшага пакалення *А. Жыд* і *Ф. Марыяк*, якія атрымалі ў пасляваенныя гады Нобелеўскую прэмію па літаратуры. Яшчэ пры жыцці быў прылічаны да класікаў адзін з самых буйных брытанскіх сатырыкаў XX ст. *І. Во*, які

Манаграма (1955—1959).

Мастак *Р. Раўшэнберг*.

«Камбінаваныя карціны» Раўшэнберга арыентаваліся на ўзаемадзеянне з гледачом, уяўляючы сабой нейкае падабенства візуальных галаваламак

Сын чалавечы. Мастак *Р. Магрым*. 1964 г.

Работы гэтага бельгійскага мастака-сюррэаліста дасціпныя і загадкавыя

Падрыхтуйце паведамленне на адну з тэм: «Рок і класіка: супрацьстаянне і сінтэз», «Функцыянальнае і арганічнае, нацыянальнае і інтэрнацыянальнае ў архітэктуры другой паловы XX ст.», «Інтэрнэт як глабалізацыя інфармацыйнай прасторы».

апісаў заняпад і разбурэнне каланіяльнай Англіі. У сваіх творах ён з'едліва выказваўся наконт амерыканскага ладу жыцця, лічачы, што ў амерыканцаў адсутнічаюць сапраўдная культура і сапраўдная духоўнасць. Галоўнай тэмай твораў нямецкіх пісьменнікаў-рэалістаў першага пасляваеннага дзесяцігоддзя была тэма вайны і фашысцкага мінулага Германіі (Г. Бэль, Т. Ман, Э. М. Рэмарк).

Тэма памяці аб мінулай вайне, гераізме і мужнасці абаронцаў Радзімы стала цэнтральнай у творчасці савецкіх пісьменнікаў (А. Т. Твардоўскі, А. А. Фадзееў, Ю. В. Бондараў, Р. Я. Бакланаў). Па меры змены настрояў у грамадстве пісьменнікі СССР сталі закранаць праблемы, раней забароненыя для абмеркавання (Л. М. Лявонаў, М. А. Шолахаў, А. І. Салжаніцын, В. П. Астаф'еў, В. Р. Распуцін). Дэмакратызацыя нацыянальнай палітыкі прывяла да росквіту савецкай шматнацыянальнай культуры (Я. Купала, Я. Колас, Э. Межэлайціс, М. Рылскі, М. Ауэзаў, Р. Гамзатаў, Д. Кугульцінаў, Ч. Айтматаў і інш.). Аднак межы «свабоды творчасці», устаноўленыя ЦК КПСС для інтэлігенцыі, не маглі не адбіцца на мастацкай літаратуры. Б. Л. Пастарнак быў выключаны з Саюза пісьменнікаў СССР за публікацыю на Захадзе забароненага ў Савецкім Саюзе рамана «Доктар Жывага» і адмовіўся ад Нобелеўскай прэміі, каб пазбегнуць высылкі з краіны. У 1972 г. эміграваў з СССР паэт І. А. Бродскі, які стаў у 1987 г. лаўрэатам Нобелеўскай прэміі па літаратуры. На чужыне апынуўся і А. І. Салжаніцын, якога выслалі з СССР у 1974 г. (Нобелеўская прэмія 1970 г.). Толькі М. А. Шолахаў, уганараваны Нобелеўскай прэміяй у 1965 г., пазбегнуў ганенняў.

Незвычайны ўздым у другой палове XX ст. перажывала літаратура народаў Лацінскай Амерыкі. Рэалізм у лацінаамерыканскай літаратуры атрымаў назву «магічнага». Для «магічнага рэалізму» характэрнае пазнанне навакольнай рэчаіснасці на аснове найбагацейшага матэрыялу міфалогіі і фальклору індзейцаў, амерыканскіх неграў (афраамерыканцаў) і белых першапасяленцаў. Сплаў рэальнага і магічнага надае зместу казачную, фантастычную афарбоўку. Сусветна вядомымі прадстаўнікамі гэтай плыні з'яўляюцца Х. Картасар і Г. Маркес.

Мадэрнісцкая літаратура другой паловы XX ст. натхнялася ідэямі філасофіі экзістэнцыялізму, у аснове якой ляжаць ідэі абсурднасці навакольнага свету, адсутнасці сэнсу і парадку ў ім, неабходнасці выбару перад тварам лёсу. Згодна з яе пастулатамі найвышэйшай, калі не адзінай, каштоўнасцю для чалавека з'яўляецца свабода, страта якой вядзе да духоўнай дэградацыі асобы. Вядучую ролю ў гэтым літаратурным напрамку адыгралі французы Ж.-П. Сартр і А. Камю, якія ў мастацкіх творах адлюстравалі свае філасофскія погляды. Абодва пісьменнікі былі ўзнагароджаныя Нобелеўскай прэміяй, ад якой Сартр рашуча адмовіўся.

Архітэктура. У пасляваеннай архітэктуры далейшае развіццё атрымаў функцыяналізм. Важнейшы з яго прынцыпаў заключаўся ў тым, што архітэктурная форма павінна вызначацца практычным прызначэннем збудавання. Выбітнымі архітэктарамі гэтага кірунку былі *Ш. Э. Ле Карбюзье* (Францыя), *Х. Меер* (Англія), *Я. Ауд* (Нідэрланды), *Л. Коста* і *О. Німеер* (Бразілія), *К. Танге* (Японія). Смелым архітэктурным эксперыmentам другой паловы XX ст. стала будаўніцтва новай сталіцы Бразіліі — горада Бразіліа (па праекце Косты і Німеера). Сур’ёзныя недахопы функцыяналізму — спрощаны падыход да вырашэння праблемы чалавечых зносін у гарадскіх умовах, недаацэнка мясцовых і нацыянальных традыцый. Спрабуючы надаць функцыяналізму новае дыханне, частка архітэктараў сталі ўзводзіць будынкі, агаляючы іх першааснову ў выглядзе камунікацый і сістэмы інжынернага абсталявання. Самым вядомым такім збудаваннем з’яўляецца Нацыянальны цэнтр мастацтва і культуры імя Ж. Пампіду ў Парыжы (1972).

З сярэдзіны 1950-х гг. у сацыялістычных краінах пачаў набіраць сілу функцыяналізм, звязаны з масавым будаўніцтвам жылля. Кварталы новабудоўляў, скампанаваныя з буйнапанельных жылых дамоў, часта засланылі сваёй безаблічнасцю архітэктурныя помнікі мінулага. Аднак дзякуючы новабудоўлям сотні тысяч грамадзян палепшылі свае жыллёвыя ўмовы.

У сярэдзіне 1970-х гг. на змену функцыяналізму прыйшоў *постмадэрн*. Яго творчы метада засноўваўся на кантрасным злучэнні архітэктурных формаў мінулых стагоддзяў з элементамі функцыяналізму.

У СССР і ў краінах Усходняй Еўропы да сярэдзіны 1960-х гг. панавалі *неакласіцызм*. Нягледзячы на пампэзныя і цяжкія архітэктурныя формы,

Вежа Лічбавага Тэлебачання (Бразілія).
Архітэктар *О. Німеер*. 2012 г.

Галоўны будынак МДУ. Масква, 1953 г.
З 1947 па 1957 г. у Маскве было пабудавана 7 вышынных будынкаў. «Сталінскія вышынныя дамы» з’яўляюцца вяршыняй пасляваеннага савецкага ар-дэко

багацце дэкору і падкрэслена ідэалагічны змест, у яго рамках ствараліся арыгінальныя збудаванні. У духу неакласіцызму былі пабудаваныя станцыі Маскоўскага метрапалітэна, серыя вышынных дамоў у Маскве, у тым ліку будынак Маскоўскага ўніверсітэта, ансамблі адміністрацыйных будынкаў у цэнтры сталіцы Балгарыі Сафіі, Маршалкоўскі жылы раён з плошчай Канстытуцыі ў Варшаве, магістраль Карл-Маркс-алее ва Усходнім Берліне.

У XX ст. у развітых краінах з’явілася цікавасць да культурнай спадчыны народаў свету. Шматлікія навукоўцы і дзяржаўныя дзеячы звярнулі ўвагу на гуманітарнае значэнне культуры мінулых эпох. ААН і іншыя міжнародныя арганізацыі дапамагаюць захоўваць і аднаўляць храмы, палацы, манускрыпты і іншыя артэфакты.

1. Складзіце топ-10 навуковых вынаходак другой паловы XX — пачатку XXI ст., якія паўплывалі на тэхнічнае развіццё свету.
2. Што азначаюць паняцці «масавая культура» і «элітарная культура»? Якія фактары пасляваеннага развіцця грамадства спрыялі іх збліжэнню? Як вы лічыце, ці не з’яўляецца ўзмацненне ісламскага фундаменталізму адказам на вестэрнізацыю традыцыйнага грамадства краін Усходу?
3. Рок-музыка зарадзілася як пратэстны рух і з канца 1960-х гг. стала культурным сімвалам і рупарам моладзевага руху. Чаму яна ператварылася ў сілу, здольную аб’яднаць разнастайныя моладзевыя рухі?
4. Даследчыкі адзначаюць дваістасць постмадэрнісцкага мастацтва: з аднаго боку, эклектыка і запазычванне, з другога — пастаноўка пытанняў, якія ўзнімаюць самыя вострыя праблемы сучаснасці. Ці выконвае постмадэрнізм місію, уласцівую мастацтву?
5. З якімі з твораў мастацтва, названых у параграфе, вы знаёмыя? Якое ўражанне яны на вас зрабілі?
6. У другой палове XX — пачатку XXI ст. назіраюцца, з аднаго боку, глабалізацыя і інтэрнацыяналізацыя культуры, з другога — развіццё самабытных нацыянальных культур. Прывядзіце прыклады кожнай з тэндэнцый.

У апошні час часта гавораць пра тое, што кіно, камп’ютар, інтэрнэт могуць выцесніць з жыцця такія традыцыйныя віды мастацтва, як тэатр і кнігі. Ці згодныя вы з гэтым меркаваннем?

Гістарычнае даследаванне — гэта асаблівы тып пазнавальнай дзейнасці, сістэма тэарэтычных і эмпірычных працэдур, вызначаных навуковых сродкаў і навукова-даследчых дзеянняў, накіраваных на атрыманне новых ведаў. Асноўныя этапы гістарычнага даследавання ўключаюць у сябе: выбар аб’екта і пастаноўку даследчай задачы; выяўленне крыніцава-інфармацыйнай асновы яе рашэння і распрацоўку метадаў даследавання; рэканструкцыю і тлумачэнне даследчай гістарычнай рэальнасці; вызначэнне праўдзівасці і каштоўнасці атрыманых ведаў і іх ацэнку.

З працы Д. С. Ліхачова «Рускае мастацтва: ад старажытнасці да авангарду» (1993 г.)

Творы мастацтва існуюць па-за часам. Але для таго, каб адчуць іх пазачасова, неабходна зразумець іх гістарычна. Гістарычны падыход робіць творы мастацтва вечнымі, выводзіць за межы эпохі, робіць іх зразумелымі і эфектыўнымі ў наш час. Гэта — на мяжы парадоксу.

Пікаса ў інтэрв'ю Марыюсу дэ Зайасу ў 1923 годзе сказаў: «Усё, што я калі-небудзь рабіў, я рабіў для сучаснасці і з надзеяй, што яно заўсёды застанецца сапраўдным».

Растлумачце, што такое гістарычны падыход да разумення твора мастацтва. Пакажыце гэта на прыкладзе якога-небудзь мастацкага твора.

ДАСЛЕДЧЫКІ ГІСТОРЫІ І ГРАМАДСТВА

Дзмітрый Сяргеевіч Ліхачоў (1906—1999) нарадзіўся ў Пецярбургу і пражыў там усё жыццё. У 22 гады за ўдзел у навуковым студэнцкім гуртку быў арыштаваны і адпраўлены ў Салавецкі лагер, які ён называў сваім «другім, і галоўным, універсітэтам». У 1941—1942 гг. з сям'ёй знаходзіўся ў блакадным Ленінградзе, дзе ў суаўтарстве з археолагам М. А. Ціханавай падрыхтаваў даследаванне «Абарона старажытнарускіх гарадоў». Пасля вайны Д. С. Ліхачоў актыўна займаўся навукай. У сваіх даследаваннях ён разглядаў літаратуру ў цеснай сувязі з іншымі галінамі культуры — асветай, навукай, выяўленчым мастацтвам, фальклорам, народнымі ўяўленнямі і вераваннямі. Па яго ініцыятыве і пад яго кіраўніцтвам выдадзена серыя «Помнікі літаратуры Старажытнай Русі», уганараваная Дзяржаўнай прэміяй Расійскай Федэрацыі. Асабліва моцна гучаў голас Д. С. Ліхачова як публіцыста ў перыяд перабудовы. У сваіх артыкулах, інтэрв'ю, выступленнях ён узнімаў такія тэмы, як ахова помнікаў культуры, экалогія культурнай прасторы, гістарычная памяць і інш. Шмат сіл аддаваў працы ў створаным па яго ініцыятыве фондзе культуры. Духоўны аўтарытэт Д. С. Ліхачова быў настолькі вялікі, што яго справядліва называлі «сумленнем нацыі».

Абагульненне па раздзеле III

1. Пасля Другой сусветнай вайны ў сістэме светапарадку вылучаюць дзве восі: «Усход — Захад» і «Поўнач — Поўдзень». Якія праблемы ляжаць у аснове кожнай з іх? Ахарактарызуйце асноўныя тэндэнцыі іх развіцця. Якія праблемы застаюцца невырашанымі?

2. Пасля Другой сусветнай вайны праявіліся і дзейнічаюць дзве мегатэндэнцыі — інтэграцыя і дэзынтэграцыя. Прывядзіце прыклады кожнай з тэндэнцый. Чым тлумачыцца падобная супярэчлівасць сучаснага свету?

3. У пасляваенны час выявіўся падзел краін на тры «светы». Якія дзяржавы ўваходзяць у кожны са «светаў»? Які крытэрыў ляжыць у аснове дзялення? У апошнія гады разам з тэрмінам «трэці свет» у дачыненні да краін трапічнай Афрыкі сталі выкарыстоўваць тэрмін «чацвёрты свет». З чым звязана вылучэнне гэтай групы краін?

4. Што азначае паняцце «вестэрнізацыя»? З якімі праявамі вестэрнізацыі вы сутыкаецеся? Якія праблемы ў сувязі з гэтым узнікаюць? Якія шляхі іх вырашэння вы можаце прапанаваць?

5. Якія падзеі адбываліся ў розных краінах свету ў гады «халоднай вайны»? Складзіце сінхранічную табліцу.

6. Акрэсліце значэнне паняццяў «каланіялізм» і «неакаланіялізм». Растлумачце, чаму XX ст. адзначылася не толькі канцом каланіялізму, але і пачаткам неакаланіялізму. У чым небяспека неакаланіялізму?

7. Калі пачатак XX ст. характарызуецца станаўленнем і распаўсюджваннем масавай культуры, то ў канцы XX ст. праяўляецца працэс глабалізацыі культуры. Якія перадумовы гэтых з’яў? Якія новыя віды мастацтва з’явіліся дзякуючы навукова-тэхнічнаму прагрэсу?

8. Напішыце эсэ на адну з тэм: «Карыбскі крызіс: свет на мяжы ядзернай вайны», «Распад СССР: урокі гісторыі», «Сучаснае мастацтва як мастацкі эксперымент», «Этыка і генетыка: дзе праходзяць межы?».

9. Прывядзіце прыклады твораў мастацкай літаратуры і ігравога кіно, у якіх адлюстравана гісторыя другой паловы XX — пачатку XXI ст.

10. З працы Дж. Тоша «Імкненне да ісціны, або Як авалодаць майстэрствам гісторыка».

Калі «працэс» — гэта нейтральны тэрмін, пазбаўлены каштоўнаснага складніка, то паняцце «прагрэсу» ў прынцыпе носіць ацэначны і прадужаты характар; наколькі ён першапачаткова заснаваны на перавазе сённяшняга над мінулым, то непазбежна бярэ на ўзбраенне любыя пераважныя ў дадзены момант каштоўнасці. Таму мінулае здаецца тым меней годным захаплення і «прымітыўным», чым больш яно аддалена ад нас у часе ... Прыхільнікам прагрэсу ніколі не атрымлівалася зразумець эпохі, аддаленыя ад іх у часе.

У чым вы бачыце гістарычны прагрэс? Што можа з’яўляцца крытэрыямі гістарычнага прагрэсу?

§ 32. Заклучэнне. Свет у пачатку XXI ст.

Ключавая ідэя: свет у XXI стагоддзі складаны, шматстайны і супярэчлівы.

Сучасны свет знаходзіцца ў стане глыбокага цывілізацыйнага крызісу. Пра гэта пераканаўча сведчаць шматлікія войны, сусветныя эканамічныя крызісы, а таксама нявырашаныя глабальныя праблемы, з якімі сутыкнулася чалавецтва ў канцы XX ст.

Новая стадыя развіцця цывілізацыі. На мяжы XX—XXI стст. надышоў пераломны момант у развіцці чалавецтва. Да нядаўняга часу вызначальным фактарам гістарычнага працэсу лічылася развіццё прадукцыйных сіл. І сапраўды, з пачатку прамысловай рэвалюцыі хутка мяняліся эканамічнае асяроддзе і матэрыяльныя ўмовы жыцця грамадства. Выкарыстоўваючы найноўшыя дасягненні навукі і тэхнікі, чалавек падпарадкаваў сабе сілы прыроды. Назіраўся імклівы рост прадукцыйных сіл і, адпаведна, аб'ёмаў вытворчасці прадметаў спажывання. Тэхнічныя дасягненні забяспечылі людзям камфортныя ўмовы існавання. Здавалася, што рост вытворчасці і магутнасці чалавека бязмежны.

Але ўжо сёння відавочна, што гэта не так. У выніку тэхнагеннай дзейнасці, накіраванай на падпарадкаванне прыроды, адбыліся змены, разбуральныя па сваіх наступствах. Асяроддзе чалавечага пражывання — вада, паветра, глеба, флора, фаўна — і нават само жыццё чалавека апынуліся пад пагрозай знішчэння. Практычна ўсе праявы чалавечай дзейнасці вядуць да забруджвання біясферы. Пагаршаецца крызіс гарадоў, у якіх засяроджана больш за палову насельніцтва Зямлі. Штогод знішчаецца каля 10 млн гектараў лясоў. Выміранне пагражае многім відам жывёл і раслін. Толькі ў 1980-я гг. штодня знікаў у сярэднім адзін від жывёл і штотыдзень — адзін від раслін. Пад пагрозай поўнага знішчэння знаходзяцца больш за 25 тыс. відаў вышэйшых раслін і больш за 1000 відаў млекакормячых і птушак. Ва ўмовах экалагічнага крызісу развіваюцца хваробы, не менш небяспечныя для чалавека, чым СНІД.

Калі раней лічылася, што грамадства існуе па сваіх законах, то зараз ужо нельга разглядаць чалавека і навакольнае асяроддзе асобна адзін ад аднаго. Грамадства і прырода — дзве ўзаемадапаўняльныя часткі адзінай сістэмы. Развіццё чалавечай цывілізацыі падышло да свайго крытычнага рубяжа. І шляхі пераадолення нарастаючых глабальных цяжкасцей, перш за ўсё вастраўшага экалагічнага крызісу, можа паказаць толькі адпаведны навуковы падыход.

Постіндустрыяльнае грамадства. У выніку навукова-тэхнічнай рэвалюцыі да канца XX ст. сфарміравалася грамадства новага тыпу. Яго называюць па-рознаму: постіндустрыяльнае, тэхнагеннае, інфармацыйнае, сучасны капіталізм. У *постіндустрыяльным грамадстве* навука стала непасрэднай прадукцыйнай сілай. На

А. Печэі — італьянскі вучоны, заснавальнік і першы прэзідэнт Рымскага клуба

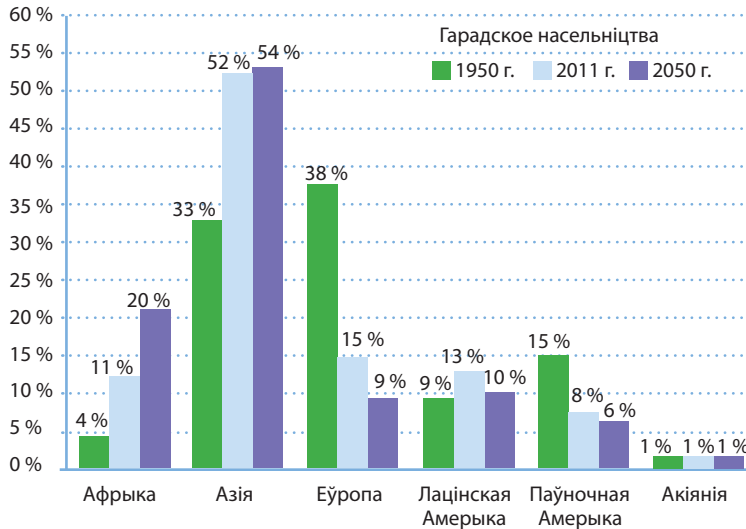
пярэдні план выйшлі інфармацыйныя тэхналогіі і новыя сродкі сувязі (факс, мабільны тэлефон, электронная пошта). Наладжаны масавы выпуск стандартнай бытавой тэхнікі. Карэнным чынам змяніўся транспарт. Менш чым за суткі чалавек можа патрапіць у любы куток планеты. У прамысловасць укараняюцца ядзерныя тэхналогіі. Дадзеныя касмічных спадарожнікаў выкарыстоўваюцца ў паўсядзённым жыцці. Магчымасці постіндустрыяльнага грамадства здаваліся неабмежаванымі.

Аднак паскарэнне навукова-тэхнічнага прагрэсу суправаджалася негатыўнымі працэсамі, нарастаннем эканамічных цяжкасцей і сацыяльных супярэчнасцей. Рост народанасельніцтва ў другой палове XX ст. адбываўся такімі хуткімі тэмпамі, што ўжо цяпер адчуваецца абмежаванасць шэрагу рэсурсаў. Каля мільярда чалавек у свеце пастаянна галадаюць. Утварыліся два полюсы дзяржаў: развітыя, якія ўяўляюць сабой свайго роду «азісы дабрабыту», і больш адсталыя краіны, якія развіваюцца (многія дзяржавы Азіі, Афрыкі, Лацінскай

Амерыкі). На долю так званага залатога мільярда (найбольш багатая частка насельніцтва планеты) прыпадае 83 % сусветнага даходу, а на долю астатніх жыхароў Зямлі — толькі 17 %.

Заснавальнік Рымскага клуба — найбуйнейшага аналітычнага цэнтра заходняга свету — А. Печэі так вызначыў супярэчнасці сучаснага постіндустрыяльнага грамадства: «Бескантрольнае рассяленне чалавецтва па планеце, няроўнасць і неаднароднасць грамадства, сацыяльная несправядлівасць, голад і недаяданне, шырокае распаўсюджванне беднасці, беспрацоўе, манія росту, інфляцыя, энергетычны крызіс, ужо існуючы або патэнцыйны недахоп прыродных рэсурсаў, распад міжнароднага гандлю і фінансавай сістэмы, пратэкцыянізм, непісьменнасць і састарэлая сістэма адукацыі, бунты моладзі. Адчужэнне, заняпад гарадоў, злачыннасць і наркаманыя, выбух гвалту і ўзмацненне жорсткасці паліцэйскай улады, катаванні і тэрор, грэбаванне законам і парадкам, ядзернае вар'яцтва, палітычная карупцыя, бюракратызм, дэградацыя навакольнага асяроддзя, заняпад маральных каштоўнасцей, страта веры, адчуванне нестабільнасці».

Эвалюцыя двухполюснай структуры свету. У XX ст. свет тройчы дзяліўся на два лагеры, якія супрацьстаялі адзін аднаму. Вынікам гэтага падзелу сталі дзве сусветныя вайны, якія забралі дзясяткі мільёнаў чалавечых жыццяў. Пасля Другой сусветнай вайны склалася **двухполюсная сістэма свету**. Адзін полюс складала кааліцыя дзяржаў на чале з ЗША, другі — СССР і яго саюзнікі. Нягледзячы на «халодную вайну», пра двухполюсны свет можна гаварыць як пра адносна ўстойлівую

Размеркаванне гарадскога насельніцтва ў свеце з улікам пражгнозу

сістэму. Важнымі фактарамі яго стабільнасці былі стварэнне міжнародных арганізацый і ўстанавленне міжнародных правіл. Вялікае значэнне мела ўтварэнне Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, якая адыграла важную ролю ў забеспячэнні міру. Аднак пасля распаду Савецкага Саюза і заканчэння «халоднай вайны» абстаноўка на міжнароднай арэне змянілася. Як лічаць многія навукоўцы, двухполюсны свет стаў *аднаполюсным* на чале з ЗША. Адначасова адбылося далейшае паглыбленне эканамічнай палярызаванасці «Поўнач — Поўдзень» (гэта значыць развітых краін і краін астатняга свету), якое тоіць у сабе пагрозу новых узброеных канфліктаў і глабальных сутыкненняў.

У гэтых умовах асаблівае значэнне набывае прынцып *шматвектарнасці* ў сусветным развіцці. Пад шматвектарнасцю варта разумець развіццё дружалюбных і прадказальных узаемаадносін з усімі дзяржавамі, якія адыгрываюць важную ролю ў сусветных справах.

Глобальныя праблемы чалавецтва. З усіх *глобальных праблем чалавецтва* найбольш актуальнымі з'яўляюцца экалагічныя, а таксама праблема вайны і міру.

Экалагічныя праблемы. Пытанні забруджвання навакольнага асяроддзя і абмежаванасці энергарэсурсаў набылі актуальнасць сярод сусветнай грамадскасці яшчэ ў пачатку 1970-х гг. Менавіта гэтым праблемам быў прысвечаны першы даклад Рымскага клуба «Межы росту» (1972). У 1972 г. была прынятая Стасгольмская дэкларацыя ААН, якая ўстанавіла агульныя прынцыпы захавання навакольнага асяроддзя. Яна прыцягнула пільную ўвагу краін свету да неабходнасці вырашэння экалагічных праблем.

Чатырохчасткавая
мадэль устойлівага развіцця

Разгледзьце кожны з элементаў прапанаванай чатырохчасткавай мадэлі ўстойлівага развіцця. Ці ёсць падставы гаварыць пра яе ўстойлівасць?

У пошуках выхаду з існуючага глабальнага крызісу ў канцы 1980-х гг. развіцця краіны абвясцілі палітыку «ўстойлівага развіцця». У адпаведнасці з гэтай палітыкай мяркуюцца пераход на «зялёную» энергетыку, якая не забруджвае прыроднае асяроддзе, гэта значыць на энергію, атрыманую ад сонечных батарэй, ветрагенератараў і біяпаліва. Аднак узнікае ўсё больш сумненняў у тым, што «зялёная» энергетыка ў агляднай будучыні зможа паўнаватрасна замяніць традыцыйныя віды энергетычных рэсурсаў.

Праблема вайны і міру. Захаванне міру на Зямлі — самая важная праблема, з якой сутыкнулася чалавецтва ў наш час. Любы глабальны канфлікт у свеце, «начыненым» ядзернай зброяй і ядзернымі тэхналогіямі, зробіць неактуальнымі ўсе іншыя пытанні.

Міжнародная сістэма аднапалярнага свету на чале з ЗША разбураецца літаральна на вачах. Ва ўмовах глабальных перамен, звязаных з пераходам ад капіталістычнай сістэмы сусветнага ўладкавання да новай, востра паўстае праблема глабальнай вайны. Да гэтага часу перадзел свету ажыццяўляўся з дапамогай рэгіянальных і сусветных войнаў. Таму, як і напярэдадні Другой сусветнай вайны, у цяперашні час вельмі востра стаіць пытанне аб падтрыманні міжнароднай бяспекі. Важную ролю ў яго рашэнні могуць адыграць Расія і Кітай.

Глобалізацыя і яе наступствы. Фарміраванне новага сусветнага парадку. Працэс сусветнай эканамічнай, палітычнай, культурнай інтэграцыі і ўніфікацыі атрымаў назву **глобалізацыя**.

Першы этап глабалізацыі звязваюць з Вялікімі геаграфічнымі адкрыццямі і каланізацыямі, калі заходняя цывілізацыя стала распаўсюджвацца па ўсім свеце.

Пасля Крымскай вайны і другой «опіумнай» вайны сярэдзіны XIX ст. пад уплыў Захаду патрапілі Расія і Кітай. Замацаванне ж у рамках гэтай мадэлі сусветнага лідарства ЗША адбылося шляхам устанаўлення іх кантролю над сусветнымі фінансамі і энергетычнай вуглевадароднай сістэмай пасля Другой сусветнай вайны. Акрамя таго, дзякуючы ваенна-марской перавазе ЗША ўзялі пад свой кантроль сусветны марскі транспартны транзіт.

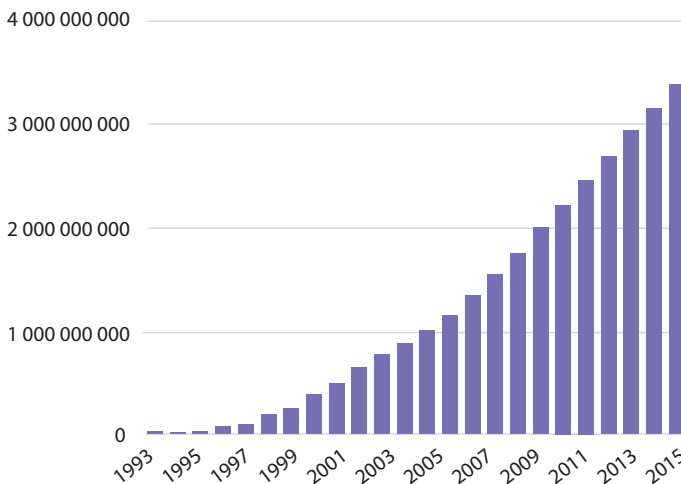
У сувязі з ростам уплыву ЗША ў свеце глабалізацыю нярэдка называюць амерыканізацыяй, або макдональдзізацыяй, што адлюстроўвае распаўсюджванне амерыканскага ладу жыцця на ўвесь свет.

Крызіс глабалізацыі амерыканскага ўзору прывёў да росту антыглабалізму. Асноўны тэзіс антыглабалізму заключаецца ў тым, што цяперашняя мадэль глабалізацыі сфарміравана пад заступніцтвам сусветнага капіталу і цягне за сабой вестэрнізацыю культуры незаходніх грамадстваў, прымус развітых дзяржаў і краін, якія развіваюцца, да заходняй мадэлі развіцця і ператварэнне іх у сыравінныя прыдаткі Захаду, пазбаўленне права самастойнага развіцця, разрыў у даходах, які імкліва павялічваецца, а таксама ва ўзроўні спажывання, ахове здароўя, адукацыі, а яшчэ непаважлівае і драпежніцкае стаўленне да прыроды, панаванне ідэалогіі неалібералізму і г.д.

Выход з сучаснага крызісу глабалізацыі пад эгідай ЗША шматлікія заходнія эксперты бачаць у лічбавай трансфармацыі жыцця грамадства. Прычым *цыфравізацыя* ўяўляецца як безальтэрнатыўны шлях развіцця глабалізацыі.

У 2015 г. на Сусветным эканамічным форуме ў Давосе была прынятая ініцыятыва «Лічбавае пераўтварэнне прамысловасці», якая ахапіла электраэнергію, здабычу энерганосьбітаў, аўтамабільную і хімічную прамысловасць, лагістыку, сферу спажывання і рэгулявання сацыяльных наступстваў цыфравізацыі ў галіне кіравання і палітыкі.

Аднак лічбавая трансфармацыя еўрапейскай прамысловасці, на думку многіх спецыялістаў, змяняе не толькі характар і арганізацыю вытворчага працэсу і спажывання, але таксама сістэму кіравання і структуру грамадства ў рэчышчы знішчэння сацыяльных інстытутаў і гарантый.

Колькасць інтэрнэт-карыстальнікаў у свеце, 1993—2015 гг.

У выніку сёння фарміруецца па сутнасці сеткавае кіраванне грамадствам, якое выпяняе дзяржава. Яе ўлада пад выглядам паслугі перадаецца транснацыянальным, рэгіянальным, мясцовым і нават прыватным структурам. На думку вядомага французскага глабаліста, былога прэзідэнта Еўрапейскага банка рэканструкцыі і развіцця Ж. Аталі, замест сусветнай капіталістычнай сістэмы плануецца стварэнне сістэмы значна больш жорсткага сацыяльнага расслаення.

1. Дайце азначэнне паняцця «глабальныя праблемы сучаснасці». Якія глабальныя праблемы неабходна будзе вырашыць чалавецтву ў XXI ст.?
2. Правядзіце класіфікацыю глабальных праблем чалавецтва, вылучыўшы палітычныя, сацыяльныя і экалагічныя. Дадзеныя прадстаўце ў выглядзе табліцы.
3. Растлумачце значэнне паняцця «ўстойлівае развіццё». Высветліце, якія мэты вызначаны ў дакуменце ААН «Парадак дня ў галіне ўстойлівага развіцця на перыяд да 2030 г.». Што прадпрымаецца ў нашай краіне для дасягнення гэтых мэт?
4. Высветліце, з якой мэтай створаны такія арганізацыі, як Рымскі клуб, Пагуошскі рух, Сусветны эканамічны форум. Што вы ведаеце пра іх дзейнасць? Які ўплыў яны аказваюць на жыццё ў сучасным свеце? Выкарыстоўвайце матэрыялы СМІ, рэсурсы сеткі інтэрнэт.
5. Акрэсліце значэнне паняцця «глабалізацыя». Ці можна сказаць, што глабалізацыя ўласцівая толькі сучаснаму свету? Як яна праяўляецца ў палітыцы, эканоміцы, духоўным жыцці?
6. Якія факты сведчаць аб тым, што на рубяжы XX—XXI стст. надышоў пераломны момант у развіцці чалавецтва? Як яно можа справіцца з праблемамі, якія ўзнікаюць?

Уступаючы ў новае тысячагоддзе, чалавецтва павінна падвесці вынікі. Якія ўрокі варта вынесці грамадству з XX стагоддзя? Якую ролю ў развіцці сучаснага свету адыгрывае гістарычнае пазнанне?

У вызначэнні перспектывы будучыні важную ролю адыгрываюць больш канкрэтныя прагнозы.

Адной з функцый навуковых ведаў з'яўляецца здольнасць навуцы выяўляць аб'ектыўныя тэндэнцыі развіцця з'яў прыроды і на гэтай аснове прадбачыць далейшы ход іх змены. Гістарычнай навуцы таксама ўласціва прагнастычная функцыя. У мысленні любога гісторыка абавязкова прысутнічаюць сучаснасць і будучыня. Менавіта праз гэтую прызму ён глядзіць на падзеі і факты мінулага. **Гістарычнае прагназаванне** заключаецца ў выяўленні і аналізе найбольш істотных тэндэнцый грамадскага развіцця, якія дзейнічалі ў мінулым, дзейнічаюць у сучаснасці і, хутчэй за ўсё, будуць дзейнічаць у будучыні. Пры гэтым неабходнай перадумовай гістарычнага прагназавання з'яўляецца добрае веданне гісторыі. Аднак яно заключаецца не толькі ў валоданні мноствам асобных гістарычных фактаў, але і ў разуменні ўзаемазвязей, якія існуюць паміж рознымі гістарычнымі падзеямі, з'явамі, працэсамі.

З кнігі амерыканскіх футуролагаў Д. Нейсбіта і П. Эбурдзін «Што нас чакае ў 90-я гады? Мегатэндэнцыі. Год 2000» (1992)

Чым больш чалавецтва ўсведамляе сябе жыхарамі адной планеты, тым большая неабходнасць для кожнай культуры зямнога шара валодаць сваёй унікальнай спадчынай. Ёсць жаданне пакаштаваць кухню іншых народаў, прыемна апранацца ў джынсы, атрымліваць асалоду ад часам аднолькавых уяўленняў. Але калі іншы працэс пачынае разбураць сферу глыбейшых культурных каштоўнасцей, то людзі вернуцца да дэманстрацыі сваіх адрозненняў, і гэта будзе чымсьці накшталт культурнага пратэсту. Гісторыя кожнай нацыі, яе мовы і традыцыі ўнікальная. Таму парадаксальна тое, што чым больш падобнымі мы становімся, тым больш мы будзем падкрэсліваць сваю ўнікальнасць.

У чым аўтары бачаць супярэчнасць сучаснага грамадскага развіцця? Ці згодныя вы з гэтым меркаваннем? Свой адказ аргументуйце.

Сінхронічная табліца

XIX стагоддзе			
Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1799—1815 гг. Напалеонаўскія войны	1806—1812 гг. Руска-турэцкая вайна	1810—1826 гг. Вайна за незалежнасць іспанскіх калоній у Амерыцы	1803 г. Вынаходніцтва паравоза
1811—1820 гг. Рух лудзітаў	1812 г. Айчынная вайна		1807 г. Вынаходніцтва поршневага рухавіка ўнутранага згарання
1814—1815 гг. Венскі кангрэс	1816—1825 гг. Рух дэкабрыстаў		1820 г. Адкрыццё дзеяння электрычнага току
1815 г. Стварэнне Свяшчэннага саюза			
1820—1823 гг. Рэвалюцыі ў Неапалі і П'емонце, Іспаніі і Партугаліі			

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1830 г. Абвяшчэнне незалежнасці Бельгіі, Грэцыі 1831, 1834 гг. Лёўскай паўстанні	1828—1829 гг. Руска-турэцкая вайна 1830—1850-я гг. Дзейнасць славянафілаў і заходнікаў	1838—1842 гг. Першая англа-афганская вайна 1840—1842 гг. Першая «опіумная» вайна 1848—1852 гг. Бабідскія паўстанні ў Персіі (Іране) 1850—1864 гг. Паўстанне тайпінаў у Кітаі	1825 г. Адкрыццё першай чыгункі агульнага карыстання ў Англіі 1831 г. Адкрыццё электрамагнітнай індукцыі 1832 г. Вынаходніцтва тэлеграфнага апарата
1848—1849 гг. Буржуазна-дэмакратычныя рэвалюцыі ў Аўстрыйскай імперыі, Італіі, Германіі, Францыі	1850—1870-я гг. Дзейнасць народнікаў		

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1861 г. Утварэнне Італьянскага каралеўства 1861—1865 гг. Грамадзянская вайна ў ЗША	1853—1856 гг. Крымская вайна 1860—1870-я гг. Буржуазныя рэформы 1861 г. Маніфест аб адмене прыгоннага права	1856—1860 гг. Другая «опіумная» вайна 1857—1859 гг. Паўстанне сіпаяў у Індыі 1868—1873 гг. Рэвалюцыя Мэйдзі ў Японіі	1854 г. Вынаходніцтва спосабу ператварэння чыгуну ў сталь 1869 г. Адкрыццё перыядычнай сістэмы хімічных элементаў
1870—1871 гг. Франка-пруская вайна 1871 г. Абвяшчэнне Германскай імперыі Парыжская камуна	1873—1875 гг. «Хаджэнне ў народ»		

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1877—1878 гг. Руска-турэцкая вайна	1877—1878 гг. Руска-турэцкая вайна	1878—1880 гг. Другая англа-афганская вайна	1876 г. Вынаходніцтва тэлефоннага апарата
1899—1901 гг. Эканамічны крызіс	1898 г. I з'езд РСДРП у Мінску	1898 г. «Сто дзён рэформы» у Кітаі 1898—1901 гг. Паўстанне іхзуаняў («баксёраў») у Кітаі	1882 г. Сканструяваны першы самалёт 1883 г. Вынаходніцтва станковага кулямёта 1895 г. Адкрыццё рэнтгенаўскага выпраменьвання, вынаходніцтва радыё
XX стагоддзе			
			1900 г. Стварэнне першага дырыжабля

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1912—1913 гг. Першая і Другая Балканскія войны	1903 г. II з'езд РСДРП 1904—1905 гг. Руска-японская вайна 1905—1907 гг. Першая руская рэвалюцыя 1906—1917 гг. Аграрная рэформа П. А. Сталыпіна	1905—1911 гг. Рэвалюцыя ў Іране 1908 г. Младатурэцкая рэвалюцыя 1910—1917 гг. Рэвалюцыя ў Мексіцы 1911—1913 гг. Сінхайская рэвалюцыя ў Кітаі	1901 г. Уручэнне першых Нобелеўскіх прэмій 1903 г. Стварэнне самалёта з рухавіком унутранага згарання 1909 г. Адкрыццё Паўночнага полюса 1911 г. Адкрыццё Паўднёвага полюса 1912 г. Увядзенне канвеернай сістэмы на заводах Г. Форда 1914 г. Адкрыццё Панамскага канала
	1914—1918 гг. Першая сусветная вайна		

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1918—1919 гг. Рэвалюцыі ў Венгрыі і Германіі 1919—1943 гг. III (Камуністычны) Інтэрнацыянал 1922—1943 гг. Фашысцкая дыктатура ў Італіі 1929—1933 гг. Сусветны эканамічны крызіс	Люты — сакавік 1917 г. Буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя ў Расіі 2 сакавіка 1917 г. Адрачэнне ад трона Мікалая II 25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г. Кастрычніцкая рэвалюцыя ў Расіі 1917—1922 гг. Грамадзянская вайна ў Расіі 1922 г. Утварэнне СССР	1918—1923 гг. Кемалісцкая рэвалюцыя ў Турцыі 1919 г. Трэцяя англа-афганская вайна 1919 г. Рух «4 мая» ў Кітаі 1925—1927 гг. Рэвалюцыя ў Кітаі	1919 г. Адкрыццё першай транспартнай авіялініі ў ЗША

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1933—1945 гг. Фашысцкая дыктатура ў Германіі 1936—1939 гг. Грамадзянская вайна ў Іспаніі	1 верасня 1939 — 2 верасня 1945 г. Другая сусветная вайна 1939—1940 гг. Савецка-фінляндская вайна 22 чэрвеня 1941 — 9 мая 1945 г. Вялікая Айчынная вайна	1946—1949 гг. Грамадзянская вайна ў Кітаі 1947 г. Абвяшчэнне незалежнасці Індыі Утварэнне КНР 1948—1994 гг. Перыяд апартэіду ў ПАР 1948—1949, 1956, 1967, 1973, 1982, 2009 гг. Араба-ізраільскія войны	1933 г. Вынаходніцтва поліэтылену 1942 г. Адкрыццё ядзернай ланцуговай рэакцыі і яе ажыццяўленне ў ядзерным рэактары 1949 г. Выпрабаванне першай атамнай бомбы ў СССР
1949 г. Утварэнне ФРГ і ГДР Стварэнне НАТА і СЭУ			

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1955—1991 гг. Дзейнасць Арганізацыі Варшаўскага дагавора (АВД) 1956 г. Крызіс у Венгрыі 1957 г. Стварэнне Еўрапейскай эканамічнай супольнасці	1956 г. XX з'езд КПСС	1950—1953, 1964—1973 гг. Войны ў Карэі 1956—1959 гг. Кубінская рэвалюцыя 1958—1960 гг. Палітыка «вялікага скачка» ў Кітаі 1960 г. Год Афрыкі	1954 г. Пуск першай у свеце атамнай электрастанцыі ў СССР 1957 г. Запуск першага штучнага спадарожніка Зямлі ў СССР 12 красавіка 1961 г. Палёт Ю. А. Гагарына — першага касманаўта планеты 1963 г. Арбітальны палёт першай у свеце жанчыны-касманаўта В. У. Церашковай
1962 г. Карыбскі крызіс		1963 г. Стварэнне Арганізацыі афрыканскага адзінства (ААА)	

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1968 г. Масавыя хваляванні ў Францыі, крызіс у Чэхаславакіі 1973—1975 гг. Сусветны энергетычны крызіс 1974—1977 гг. Падзенне ваенных рэжымаў у Грэцыі, Іспаніі і Партугаліі 1975 г. Падпісанне Заключнага акта Нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (НБСЕ)	1969 г. Узброены канфлікт ля в. Даманскі	1965—1973 гг. Вайна ў В'етнаме 1966—1976 гг. «Культурная рэвалюцыя» у Кітаі 1973—1988 гг. Ваенная дыктатура генерала А. Піначэта ў Чылі 1975—1978 гг. Дыктатура Пол Пота ў Кампучыі (Камбоджа)	1965 г. Упершыню чалавек выйшаў у адкрыты космас 1967 г. Першая пасляховая перасадка чалавечага сэрца 1969 г. Стварэнне камп'ютарнай сеткі «Арпанэт» 1975 г. Савецка-амерыканскі касмічны палёт «Саюза-19» і «Апалона» 1977 г. Першы персанальны камп'ютар

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1989—1991 гг. Ліквідацыя камуністычных рэжымаў у краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы 1990 г. Аб'яднанне Германіі	1980 г. Алімпійскія гульні ў Маскве 1985—1991 гг. Перабудова ў СССР 1990 г. Абранне М. С. Гарбачова прэзідэнтам СССР Прыняцце Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Расійскай Федэрацыі	1979 г. Ісламская рэвалюцыя ў Іране 1979—1989 г. Вайна ў Афганістане 1990—1991 гг. Кувейцкая вайна 1990 г. Аб'яднанне Еменскай Арабскай Рэспублікі і Народнай Дэмакратычнай Рэспублікі Емен і ўтварэнне Еменскай Рэспублікі	1981 г. Першы палёт касмічнага карабля шматразовага выкарыстання па праграме «Слэйс Шатл» (ЗША) 1990 г. Стварэнне Сусветнай павуціны (World Wide Web, www)

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1991—1999 гг. Вайна ў Югаславіі	1991 г. Распад СССР і ўтварэнне СНД Выбранне Б. М. Ельцына прэзідэнтам Расійскай Федэрацыі	1991 г. Стварэнне блока МЕРКА-СУР	
1992 г. Падпісанне Маастрыхцкіх пагадненняў		1992 г. Падпісанне пагадненняў НАФТА	
1993 г. Раздзяленне Чэхаславакіі на Чэхію і Славакію			
1994 г. Прыняцце праграмы НАТА «Партнёрства ў імя міру»	1994—1996, 1999—2000 гг. Чачэнскія войны	1994 г. Адмена сістэмы апартэду ў ПАР	
		1997 г. Уз'яднанне Ганконга з Кітаем	1997 г. Першае паспяховае кланіраванне млекакормячага (авечка Долі)
1998—1999 гг. Канфлікт у Косава	1998 г. Фінансавы крызіс і дэфолт		1998 г. Адкрыццё эмбрыянальных ствалавых клетак

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
1999 г. Увядзенне ў Еўропе новай валюты — еўра	1999 г. Падпісанне з Рэспублікай Беларусь Дагавора аб утварэнні Саюзнай дзяржавы	1999 г. Уз'яднанне Макаа з Кітаем	
XXI стагоддзе			
11 верасня 2001 г. Тэрарыстычны акт у ЗША	2000 г. Выбранне У. У. Пуціна прэзідэнтам Расійскай Федэрацыі Прысваенне Ж. Алфёраву Нобелеўскай прэміі па фізіцы	2001—2014 гг. Вайна ў Афганістане	2002 г. Расійскі матэматык Р. Перэльман даказаў тэарэму Пуанкарэ
2003 г. «Аранжавая рэвалюцыя» ва Украіне		2003 г. Зваржэнне рэжыму С. Хусейна ў Іраку	2004 г. Створаны напаўпразрысты звышмоцны і звыштонкі двухмерны матэрыял 2008 г. Запушчаны Вялікі адронны калайдар

Краіны Еўропы і ЗША	Расія	Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	Адкрыцці і дасягненні ў навуцы і тэхніцы
Лістапад 2018 — чэрвень 2019 г. Рух «жоўтых камізэлек» у Францыі	2010 г. Уступліў у сілу Мытны саюз Расіі, Беларусі, Казахстана	2011 г. Пачатак «Арабскай вясны» Пачатак грамадзянскай вайны ў Сірыі Ракетна-ядзерныя ўдары міжнароднай кааліцыі (ЗША, Вялікабрытанія, Канада, Францыя, Італія) па Лівіі	2012 г. Знойдзены базон Хігса 2016 г. Даказана існаванне гравітацыйных хваль 2018 г. Атрыманы першыя фатаграфіі чорнай дзіркі

Слоўнік гістарычных паняццяў

Аграрная рэваліюцыя — пераход ад феадальных парадкаў у Еўропе да капіталістычных, ад натуральнай вытворчасці да таварнай, ператварэнне феадалаў у сельскіх буржуа, а сялян — у фермераў або парабкаў.

Агрэсія (ад лац. *aggressio* — напад) — прымяненне сілы адной дзяржавай супраць іншай з мэтай захопу яе тэрыторыі, ліквідацыі незалежнасці, змены палітычнага і грамадскага ладу.

Амністыя (ад грэч. *amnēstia* — забыццё, прабачэнне) — вызваленне вярхоўнай уладай ад судовага пакарання або замена прызначанага судом пакарання больш мяккім.

Анархізм (ад грэч. *anarchia* — безуладдзе) — палітычная плынь, якая выступае супраць цэнтралізаванай улады і дзяржаўнага прымусу. Ідэалам анархізму з’яўляюцца самакіравальныя камуны або федэратыўныя прафесійныя саюзы (анархасіндыкалізм).

Анэксія (ад лац. *annexio* — далучэнне) — гвалтоўнае далучэнне краіны ці яе часткі да іншай краіны.

Антыкаланіяльны рух — нацыянальна-вызваленчы рух у каланіяльных і залежных краінах, накіраваны на барацьбу за нацыянальную незалежнасць.

Апазіцыя (ад лац. *oppositio* — проціпастаўленне) — супрацьдзеянне, супраціў якой-небудзь палітыцы, дзеяннем, поглядам; палітычная група, якая выступае супраць меркавання большасці і прапаноўвае іншы спосаб рашэння праблем, іншую палітыку.

Апартэід (на мове афрыкаанс *apartheid* — паасобнае пражыванне) — найбольш крайняя форма расавай дыскрымінацыі. Палітыка апартэіду праводзілася Нацыянальнай партыяй у Паўднёва-Афрыканскай Рэспубліцы ў 1948—1994 гг.

Аўтаномія (ад грэч. *autos* — сам і *nomos* — закон) — 1) права самастойнага ажыццяўлення дзяржаўнай улады або кіравання, нададзенае якой-небудзь частцы дзяржавы; 2) самастойнасць якой-небудзь установы.

Аўтаркія (ад гр. *autarkeia* — самадастатковасць) — эканамічны рэжым краіны, які прадугледжвае яе самазабеспячэнне і звыдзенне да мінімуму гандлёвага абмену з іншымі краінамі.

Аўтарытарызм (ад лац. *auctoritas* — улада, уплыў) — палітычны рэжым, пры якім улада знаходзіцца ў руках аднаго чалавека ці групы асоб. Для яго характэрныя поўная або частковая адсутнасць палітычных свабод грамадзян, абмежаванне дзейнасці партый і арганізацый, падаўленне апазіцыі, роспуск або падпарадкаванне ўладам прадстаўнічых устаноў, адсутнасць падзелу ўлад, прымяненне палітычных рэпрэсій.

Байкот (англ. *boycott*, ад імя англійскага аканомы Ч. К. Байкота, у дачыненні да якога ўпершыню ў 1880 г. ірландскія арандатары ўжылі гэтую меру) — 1) адмова адной дзяржавы падтрымліваць адносіны з іншай дзяржавай ці групай дзяржаў;

2) форма палітычнай і эканамічнай барацьбы, якая прадугледжвае поўнае або частковае спыненне адносін з пэўнай асобай, арганізацыяй або прадпрыемствам (напрыклад, адмова ад набыцця прадукцыі канкрэтнага прадпрыемства).

Біржа (ням. *Börse*) — форма рэгулярна дзеючага аптовага рынку тавараў (таварная біржа), каштоўных папер (фондавая біржа) і валюты (валютная біржа), а таксама рабочай сілы (біржа працы).

Буржуазія (фр. *bourgeoisie* — гараджане) — грамадскі клас уласнікаў сродкаў вытворчасці (прадметаў і прылад працы) і капіталу, якія атрымліваюць даходы ў выніку гандлёвай, прамысловай, крэдытна-фінансавай і іншай прадпрымальніцкай дзейнасці.

Бюракратыя (ад фр. *bureau* — бюро, канцылярыя і грэч. *kratos* — улада; літаральна — панаванне канцылярыі) — катэгорыя людзей, якія прафесійна займаюцца пытаннямі кіравання і выкананнем рашэнняў вышэйшых органаў улады.

Геапалітыка (ад грэч. *gē* — зямля і *politika* — палітыка) — палітычная канцэпцыя, згодна з якой палітыка дзяржаў, у асноўным знешняя, прадвызначаецца геаграфічнымі фактарамі (становішча краіны, прыродныя рэсурсы, клімат і інш.).

Генацыд (ад грэч. *genos* — род, племя і лац. *caedo* — забіваю) — знішчэнне або пераслед людзей па расавай, этнічнай ці рэлігійнай прыкмеце; адно з найцяжэйшых злачынстваў супраць чалавецтва.

Глобалізацыя (англ. *globalization*, ад лац. *globus* — шар) — з’ява, якая характарызуе сусветную палітыка-эканамічную сітуацыю апошняга дзесяцігоддзя XX — пачатку XXI ст. Абумоўлена неабходнасцю рашэння сусветных праблем (экалагічныя і дэмаграфічныя праблемы, пераадоленне эканамічнай і культурнай адсталасці, энергетычнага, сыравіннага, харчовага і іншых крызісаў, асваенне калязямной прасторы і г. д.). Характарызуецца ўзрастаннем узаемасувязі і ўзаемазалежнасці розных краін і рэгіёнаў свету.

Грамадзянская вайна — узброеная форма палітычнай барацьбы паміж рознымі класамі і палітычнымі групамі ўнутры адной дзяржавы.

Гуманізм (ад лац. *humanus* — чалавечы, чалавечны) — 1) сукупнасць ідэй і поглядаў эпохі Адраджэння, якія вылучалі на першы план чалавека і патрабавалі павагі яго годнасці і любові да яго; 2) прызнанне каштоўнасці чалавека як асобы, яго права на свабоднае развіццё і праяву сваіх здольнасцей, зацвярджэнне дабра для чалавека як крытэрыю ацэнкі грамадскіх адносін.

Дзяржава — палітычная арганізацыя грамадства з пэўнай формай праўлення (манархія, рэспубліка), для якой характэрнае ўстанаўленне вярхоўнай улады на пэўнай тэрыторыі; галоўны інстытут палітычнай сістэмы. Па форме дзяржаўнага ладу можа быць унітарнай або федэратыўнай.

Дыктатура (ад лац. *dictatura* — неабмежаваная ўлада) — ажыццяўленне ўлады ў дзяржаве недэмакратычнымі метадамі.

Дыскрымінацыя (ад лац. *discriminatio* — распазнаванне) — абмежаванне або пазбаўленне правоў людзей па прыкмеце расавай або нацыянальнай прыналежнасці, рэлігійных ці палітычных перакананнях і г. д.

Дэмакратыя (ад грэч. *demos* — народ і *kratos* — улада) — форма дзяржаўна-палітычнага ладу грамадства, якая прызнае народ у якасці крыніцы ўлады; палітычны лад, заснаваны на прынцыпах свабоды, роўнасці, павагі да правоў чалавека, вяршэнства закону, падзелу ўлад, выбарнасці кіраўніка дзяржавы і прадстаўнічых органаў.

Дэмілітарызацыя (ад лац. *de* — аддзяленне, адмена і *militaris* — ваенны) — устанавленне міжнародным дагаворам забароны якой-небудзь дзяржаве мець ваенную прамысловасць і ўтрымліваць узброеныя сілы.

Дэнацыфікацыя — комплекс мерапрыемстваў дзяржаў-пераможцаў (СССР, ЗША, Вялікабрытанія, Францыя) па ліквідацыі наступстваў нацыянал-сацыялістычнага рэжыму ў Германіі і Аўстрыі пасля Другой сусветнай вайны. Уключала ліквідацыю фашысцкай Нацыянал-сацыялістычнай германскай рабочай партыі, роспуск усіх нацысцкіх устаноў і прыцягненне да адказнасці ваенных злачынцаў.

Ідэалогія (ад грэч. *idea* — паняцце, уяўленне і *logos* — слова) — сістэма палітычных, прававых, маральных, філасофскіх і іншых поглядаў і ідэй, у якіх усведамляюцца і ацэньваюцца адносіны людзей да рэчаіснасці; сістэма поглядаў і ідэй той ці іншай палітычнай плыні ці партыі, у якіх адлюстроўваюцца інтарэсы розных слаёў грамадства.

Іерархія (ад грэч. *hieros* — святы і *archē* — улада) — 1) размяшчэнне элементаў цэлага ў парадку ад вышэйшага да самага нізкага; 2) размяшчэнне службовых званняў, чыноў у парадку іх падпарадкавання.

Імперыялізм (фр. *imperialisme*, ад лац. *imperium* — улада) — дзяржаўная палітыка, заснаваная, як правіла, на ваеннай сіле і накіраваная на заваяванне і эксплуатацыю іншых краін і народаў. Паняцце «імперыялізм» разглядаецца таксама як стадыя капіталізму, галоўнымі асаблівасцямі якой з’яўляюцца панаванне манополій і абвастрэнне барацьбы паміж дзяржавамі за сферы ўплыву ў свеце.

Інвэстыцыі (ням. *Investition*, ад лац. *investio* — апранаю) — доўгатэрміновыя ўкладанні капіталу ў галіне эканомікі ўнутры краіны і за мяжой.

Індустрыялізацыя (ад лац. *industria* — дзейнасць) — працэс стварэння буйной машынай вытворчасці ў прамысловасці і іншых галінах гаспадаркі.

Інтэграцыя (ад лац. *integratio* — аднаўленне, папаўненне і *integer* — цэлы) — працэс узаемнага прыстасавання, пашырэння эканамічнага і вытворчага супрацоўніцтва, аб’яднання нацыянальных гаспадарак дзвюх і больш дзяржаў, форма інтэрнацыяналізацыі гаспадарчага жыцця, якая вядзе да фарміравання адзінага гаспадарчага комплексу.

Інтэрвенцыя (ад лац. *interventio* — умяшанне) — гвалтоўнае ўмяшальніцтва адной або некалькіх дзяржаў у справы іншай дзяржавы. Можа быць ваеннай (адна з формаў агрэсіі), эканамічнай, дыпламатычнай.

Кааліцыя (ад лац. *coalitio* — саюз) — палітычны або ваенны саюз дзяржаў, палітычных дзячаў і арганізацый.

Каланіялізм (ад лац. *colonia* — селішча) — сістэма панавання груп развітых дзяржаў і краін (метраполій) над астатнім светам у XVI — XX стст.; палітыка заважвання і эксплуатацыі ваеннымі, палітычнымі і эканамічнымі метадамі краін і тэрыторый, як правіла, эканамічна менш развітых і пераважна з іншанацыянальным насельніцтвам.

Калонія (ад лац. *colonia* — селішча) — 1) група людзей, якія стварылі пасяленне ў іншай краіне, або само гэтае пасяленне; 2) тэрыторыя або краіна, захопленая замежнай дзяржавай (метраполіяй) і эксплуатаваная ёю.

Камунізм (ад лац. *communis* — агульны) — 1) агульнае абазначэнне розных вучэнняў аб ідэальным грамадстве, якое характарызуецца сацыяльнай роўнасцю і адсутнасцю прыватнай уласнасці; 2) у марксісцкай тэорыі агульнаэканамічная фармацыя, заснаваная на грамадскай уласнасці на сродкі вытворчасці. Змяніў капіталізм у выніку сацыялістычнай («пралетарскай») рэвалюцыі.

Канвэрсія ваеннай вытворчасці — перавод ваенна-прамысловых прадпрыемстваў на выпуск мірнай прадукцыі.

Кансерватызм (ад лац. *conservo* — ахоўваю, захоўваю) — сукупнасць ідэйна-палітычных і культурных плыняў, якія абапіраюцца на ідэю традыцыі і пераемнасці ў сацыяльным і культурным жыцці. Для яго характэрныя прыхільнасць існуючым і прынятым сацыяльным сістэмам і нормам, непрыманне рэвалюцый і радыкальных рэформаў, адстойванне эвалюцыйнага, самабытнага развіцця грамадства і дзяржавы.

Канстытуцыя (ад лац. *constitutio* — прылада) — асноўны закон дзяржавы, які валодае найвышэйшай юрыдычнай сілай, замацоўвае палітычную і эканамічную сістэму, які ўсталёўвае прынцып і парадак утварэння органаў улады, выбарчую сістэму, правы і абавязкі грамадзян.

Кантрыбуцыя (ад лац. *contributio* — плацяжы) — плацяжы, якія накладваюцца на пераможаны ў вайне бок, прымусовыя грашовыя зборы з акупіраванай тэрыторыі.

Канфедэрацыя (ад лац. *confoederatio* — саюз, аб'яднанне) — саюз дзяржаў, якія захоўваюць незалежнае існаванне і аб'ядноўваюцца толькі для каардынацыі некаторых дзеянняў (напрыклад, ваенных, знешнепалітычных).

Капіталізм (ад лац. *capitalis* — галоўны) — грамадскі лад, заснаваны на прыватнай уласнасці, наёмнай працы і рыначнай эканоміцы.

Капітуляцыя (ад лац. *capitulare* — дамаўляцца) — спыненне ўзброенага супраціву аднаго з ваюючых бакоў і здача пераможцу на прадыхтаваных ім умовах.

Карупцыя (ад лац. *corruptio* — подкуп) — выкарыстанне службовымі асобамі свайго службовага становішча ў мэтах асабістага ўзбагачэння.

Класы — вялікія, адносна ўстойлівыя групы людзей, якія адрозніваюцца па сваім месцы ў сістэме вытворчасці, арганізацыі працы, спосабах атрымання і памерах багацця (напрыклад, сялянства, рабочы клас, буржуазія, сярэдні клас).

Лібералізм (ад лац. *liberalis* — свабодны) — сістэма палітычных і філасофскіх поглядаў, якая ўзнікла ў канцы XVIII ст., абвешчае недатыкальнасць правоў і свабод чалавека, выступае за зніжэнне ролі дзяржавы ў жыцці грамадства.

Мадэрнізацыя — 1) змены, удасканаленні, якія адпавядаюць сучасным патрабаванням; 2) гістарычны працэс сацыяльных змен і рэфармавання ў грамадстве, асабліва форма развіцця пры пераходзе ад традыцыйнага грамадства да сучаснага; 3) свядомая ўстаноўка дзяржавы на правядзенне якасных пераўтварэнняў у грамадстве з улікам вопыту перадавых краін.

Манаполія (ад грэч. *monos* — адзін, адзіны і *pōleō* — прадаю) — 1) гаспадарчае аб'яднанне, якое засяроджвае ў сваіх руках вялікую частку вытворчасці і збыту якога-небудзь тавару; 2) выключнае права дзяржавы, саслоўя або арганізацыі на гандаль ці якую-небудзь іншую сферу дзейнасці.

Манетарызм — эканамічная тэорыя, якая разглядае грашовую масу, што знаходзіцца ў абарачэнні, як вызначальны фактар развіцця эканомікі. Выступае супраць непасрэднага ўмяшання дзяржаўнай улады ў эканоміку.

Нацыя (ад лац. *natio* — племя, народ) — супольнасць людзей, для якіх характэрныя пражыванне на адной тэрыторыі, адзіная эканоміка, агульная мова, падобныя рысы культуры і псіхалогіі. Фарміруецца ў працэсе сцвярджэння буржуазнага грамадства.

Нацыяналізацыя (англ., фр. *nationalization*, ад лац. *natio* — народ) — перадача прыватнай уласнасці ў рукі дзяржавы.

Нацыяналізм (фр. *nationalism*, ад лац. *natio* — народ) — ідэалогія і палітыка, якія прызнаюць нацыю вышэйшай формай супольнасці людзей. Служыць магутнай аб'яднаўчай сілай у барацьбе за вызваленне адных нацый або ў аб'яднанні ў адну дзяржаву іншых. З прызнаннем перавагі адной нацыі над другой становіцца прычынай кровапралітных канфліктаў паміж імі.

Нацыянальнае пытанне — сукупнасць палітычных, эканамічных, прававых, ідэалагічных і іншых праблем, якія ўзнікаюць у працэсе ўнутрыдзяржаўных адносін паміж нацыямі, народнасцямі.

Палітычная партыя — арганізацыя, якая аб'ядноўвае на добраахвотнай аснове асоб з агульнымі сацыяльна-класавымі, палітыка-эканамічнымі, нацыянальна-культурнымі, рэлігійнымі і іншымі інтарэсамі і ідэаламі, якая ставіць перад сабой мэту заваявання палітычнай улады або ўдзел у ёй. Да правых партый адносяць партыі, якія імкнуцца захаваць існуючае становішча, да левых — тыя, якія выступаюць за неабходнасць перамен, пераўтварэнне грамадскага ладу.

Палітычны рэжым (ад фр. *régime* — рэжым, кіраванне, кіраўніцтва) — сукупнасць сродкаў і метадаў, з дапамогай якіх ажыццяўляецца палітычная ўлада ў дзяржаве. Сярод асноўных тыпаў, як правіла, вылучаюць: дэмакратычны, аўтарытарны, таталітарны палітычныя рэжымы. У сучаснай навуцы ключавым лічыцца распазнаванне дэмакратычных і недэмакратычных рэжымаў.

Папулізм (фр. *populisme*, ад лац. *populus* — народ) — палітычныя дзеянні, накіраваныя на заваяванне даверу і падтрымку выбаршчыкаў, якія базуюцца на элементах дэмагогіі і невыканальных абяцаннях.

Пацыфізм (ад лац. *pacificus* — міратворчы) — міжнародны антываенны грамадскі рух, які ўзнік у канцы XIX ст.

Пралетарыят (ад лац. *proletarius* — які належыць да маламаёмнага пласта грамадзян у Старажытным Рыме) — клас наёмных рабочых.

Прамысловая рэвалюцыя — пераход ад ручной вытворчасці да машыннай, стварэнне фабрычна-заводскай прамысловасці.

Прапаганда (ад лац. *propaganda* — тое, што падлягае распаўсюджванню) — распаўсюджванне пэўных ідэй у грамадстве з мэтай фарміравання ў шырокіх масах насельніцтва пэўных поглядаў.

Прыватная ўласнасць — права прыватных ці юрыдычных асоб набываць, валодаць, кантраляваць, выкарыстоўваць, прадаваць, завяшчаць зямлю, капітал і іншую рухомую і нерухомую маёмасць.

Прыватызацыя (ад лац. *privatus* — прыватны) — перадача або продаж дзяржаўнай уласнасці прыватным асобам або групе асоб.

Радыкалізм (ад лац. *radicalis* — карэнны) — спосаб дзеянняў, які характарызуецца выкарыстаннем крайніх мер і метадаў для вырашэння якіх-небудзь пытанняў, пераўтварэнняў у грамадстве.

Раса — група чалавецтва, якая склалася гістарычна і характарызуецца агульнымі спадчыннымі прыкметамі (колерам скуры, вачэй, валасоў, формай чэрапа, ростам). Усе расы абсалютна раўнацэнныя. Сучаснае чалавецтва падзяляецца на экватарыяльную, еўрапеоідную, мангалоідную і аўстралоідную расы.

Рэакцыя (ад лац. *re* — супраць і *actio* — дзеянне) — палітыка актыўнага супраціву грамадскаму прагрэсу ў мэтах захавання і ўмацавання аджылых сацыяльных парадкаў.

Рэвалюцыя (ад позне лац. *revolutio* — паварот, пераварот) — радыкальнае, карэннае, якаснае змяненне, скачок у развіцці грамадства, прыроды або пазнання, спалучанае з адкрытым разрывам з папярэднім станам. Рэвалюцыя адрозніваецца ад эвалюцыі і ад рэформаў.

Рэпарацыі (ад лац. *reparatio* — аднаўленне) — пакрыццё пераможанай дзяржавы нанесенай ёю шкоды.

Рэпрэсіі (ад лац. *repressio* — падаўленне) — карныя меры, якія прымяняюцца ўладамі.

Рэцэсія (ад лац. *recessus* — адступленне) — спад вытворчасці, які характарызуецца адсутнасцю або падзеннем росту валавога нацыянальнага прадукту (ВНП).

Саслоўе — грамадскія групы людзей, якія склаліся ў эпоху феадалізму і валодалі рознымі правамі і абавязкамі. Дзяліліся на вышэйшыя і ніжэйшыя (дваранства, сялянства і інш.).

Сацыял-дэмакраты — прадстаўнікі палітычнага руху, які абвясціў сваёй мэтай барацьбу за паляпшэнне жыцця людзей. Сацыял-дэмакратыя падзялілася на два асноўныя кірункі: рэвалюцыйны і рэфармісцкі. Рэвалюцыянеры дабіваліся хутчэйшага ўдасканалення грамадства гвалтоўным шляхам. Рэфармісты выступалі за паступовыя мірныя пераўтварэнні.

Сацыялізм (фр. *socialism*, ад лац. *socialis* — грамадскі) — 1) вучэнне, у якім у якасці мэты і ідэалу вылучаецца ажыццяўленне прынцыпаў сацыяльнай справядлівасці, свабоды і роўнасці; 2) грамадскі лад, які ўвасабляе гэтыя прынцыпы; 3) эканамічная сістэма, пры якой сродкі вытворчасці знаходзяцца ў грамадскай уласнасці.

Сепаратызм (фр. *separatisme*, ад лац. *separatus* — асобны) — імкненне да аддзялення, адасаблення.

Сувэрэнітэт (ням. *Souveränität*, ад фр. *souveraineté* — вярхоўная ўлада) — незалежнасць дзяржавы ад іншых дзяржаў у знешніх адносінах і вяршэнства ва ўнутраных справах.

Таталітарызм (фр. *totalitarisme*, ад лац. *totalis* — увесь, поўны, цэлы) — форма ўладкавання грамадства, якая характарызуецца імкненнем улады да поўнага падпарадкавання чалавека, усёабдымнага кантролю дзяржавы над грамадствам, самага жорсткага цэнтралізму. Выключае любыя праявы грамадзянскай супольнасці, замяняючы ўсе гарызантальныя структуры вертыкальнымі сувязямі.

Тэрор (лац. *terror* — страх, жак) — гвалтоўныя дзеянні з мэтай ліквідацыі і падаўлення палітычных праціўнікаў.

Унітарная дзяржава — форма дзяржаўнага ладу, пры якой адміністрацыйна-тэрытарыяльны адзінкі (вобласці, губерні, дэпартаменты, прэфектуры і да т. п.) не валодаюць прыкметамі дзяржаўнасці.

Урбанізацыя (ад лац. *urbanus* — гарадскі) — працэс узмацнення ролі гарадоў у развіцці грамадства; рост колькасці гараджан.

Фашызм (іт. *fascismo*, ад *fascio* — пучок, звязак, аб'яднанне) — ідэалогія, палітычная плынь і дзяржаўны рэжым, накіраваны на прыгнечанне ўсіх дэмакратычных свабод і прагрэсіўных грамадскіх рухаў. Для яго характэрныя непрыманне гуманізму, крайні нацыяналізм, шавінізм, расізм, апора на гвалт, культ правадыра, татальная ўлада дзяржавы, імкненне да кантролю над асобай, чалавеканенавісніцтва, мілітарызацыя, агрэсія.

Федэрацыя (ад познелац. *foederatio* — саюз, аб'яднанне) — форма дзяржаўнага ладу, пры якой у склад дзяржавы ўваходзяць адміністрацыйна-тэрытарыяльны ўтварэнні (штаты, землі, кантоны, правінцыі і інш.), што валодаюць прыкметамі дзяржаўнасці. Яны маюць свае канстытуцыі, вышэйшыя заканадаўчыя, выканаўчыя і судовыя органы. Вярхоўная ж заканадаўчая, выканаўчая, судовая ўлада належыць федэральным органам. У федэральным парламенце маецца палата, якая прадстаўляе інтарэсы яе суб'ектаў. Федэральныя органы афіцыйна прадстаўляюць дзяржаву ў знешніх зносінах.

Цывілізацыя (ад лац. *civilis* — грамадзянскі, дзяржаўны) — 1) матэрыяльная і духоўная культура; 2) асаблівы гістарычны этап, які ішоў за перыядамі дзікасці і варварства; 3) ступень грамадскага развіцця, якая адрозніваецца параўнальна высокім узроўнем вытворчасці, сацыяльных адносін, палітычнага жыцця, навукі і іншых элементаў культуры; 4) супольнасць людзей, аб'яднаная падобнымі духоўнымі каштоўнасцямі і ідэаламі, якая мае агульныя рысы ў матэрыяльнай культуры, эканоміцы, ладзе жыцця і г. д. (напрыклад, заходнееўрапейская, індыйская, кітайская цывілізацыі).

Шавінізм (фр. *chauvinisme*, ад імя Н. Шавена, салдата, прыхільніка заваявальнай палітыкі Напалеона Банапарта) — крайняя форма нацыяналізму. Грунтуецца на прапагандзе нацыянальнай выключнасці, выяўляецца ў проціпастаўленні інтарэсаў адной нацыі інтарэсам іншых, распальванні міжнацыянальных непрыязнасці і нянавісці.

Экспансія (ад лац. *expansio* — распаўсюджванне) — 1) пашырэнне (часта гвалтоўнае) сферы эканамічнага і палітычнага панавання дзяржаў або грамадскіх груп; 2) распаўсюджванне чаго-небудзь за першапачатковыя межы.

Экспрапрыяцыя (фр. *expropriation*, ад лац. *ex* — ад, з і *proprius* — уласны) — прымусовае пазбаўленне ўласнасці аднаго грамадскага класа іншым.

Эмбарга (ад ісп. *embargo* — накладанне арышту, забарона) — забарона дзяржаўнай уладай увозу ў краіну або вывазу з яе тавараў, валюты, золата, каштоўных папер.

Этатызм (ад фр. *etat* — дзяржава) — паняцце, якое абазначае ўзмацненне ролі дзяржавы ў эканамічным, сацыяльным і культурным жыцці грамадства.

Літаратура для чытання

1. *Альдебер, Ж.* История Европы / Ж. Альдебер, Й. Бендер, И. Груша [и др.] / под науч. ред. В. С. Кошелева. — Минск, 1996.
2. *Анисимов, Е. В.* История России от Рюрика до Путина: Люди. События. Даты / Е. В. Анисимов. — СПб., 2013.
3. *Бриггс, Э.* Европа нового и новейшего времени. С 1798 года и до наших дней / Э. Бриггс. — М., 2006.
4. *Васильев, Л. С.* История Востока: в 2 т. / Л. С. Васильев. — М., 2013.
5. Великие мыслители Запада / под ред. Я. Мак-Грилла. — М., 1998.
6. *Власов, В. Г.* Стили в искусстве: словарь: в 3 т. / В. Г. Власов. — М., 1995.
7. *Дмитриева, Н. А.* Краткая история искусств / Н. А. Дмитриева. — М., 2008.
8. История России XX — начала XXI века / под ред. Л. В. Милова. — М., 2013.
9. Мировые войны XX века: в 4 кн. — М., 2002.
10. *Прозктор, Д. М.* Фашизм: путь агрессии и гибели / Д. М. Проэктор. — М., 1989.
11. Первая мировая война. Энциклопедический словарь. — М.: Весь Мир, 2014.
12. *Романовская, Т.* Наука XIX—XX вв. в контексте истории культуры / Т. Романовская. — М., 1995.
13. *Согрин, В. В.* Либерализм Запада, XVII—XX века / В. В. Согрин, А. И. Патрушев, Е. С. Токарева, Т. М. Фадеева. — М., 1995.
14. *Тарнас, Р.* История западного мышления / Р. Тарнас. — М., 1995.
15. *Тош, Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош. — М., 2000.
16. *Травин, Д.* Европейская модернизация: в 2 кн. / Д. Травин. — М.; СПб., 2004.
17. *Фукс, Э.* Иллюстрированная история нравов. Буржуазный век / Э. Фукс. — М., 1994.
18. *Эрхард, Л.* Благополучие для всех / Л. Эрхард. — М., 1991.

Інтэрнэт-рэсурсы

1. Універсальная энцыклапедыя Кірыла і Мяфодзія: www.megabook.ru
2. Сусветная гісторыя: www.world-history.ru
3. Бібліятэка электронных рэсурсаў гістарычнага факультэта МДУ імя М. В. Ламаносава: www.hist.msu.ru/ER/index.html
4. Руніверс: www.runivers.ru
5. Дзяржаўны Эрмітаж: www.hermitagemuseum.org
6. Музеі свету: www.museumsworld.ru
7. Гісторыя войнаў і ваенных канфліктаў: www.warconflict.ru
8. Нацыянальны адукацыйны партал. Профільнае навучанне: www.profil.adu.by

Змест

Ад аўтараў	3
Умоўныя абазначэнні	4
§ 1. Уводзіны.....	5
РАЗДЗЕЛ I. СВЕТ У XIX — ПАЧАТКУ XX ст.	12
§ 2. Прамысловая рэвалюцыя XIX ст.	12
§ 3. Еўропа ў эпоху напалеонаўскіх войнаў.....	22
§ 4. Еўропа ў эпоху рэвалюцый і нацыянальных рухаў.....	31
§ 5. Краіны Захаду ў другой палове XIX — пачатку XX ст.	39
§ 6—7. Расійская імперыя ў XIX — пачатку XX ст.	47
§ 8. Славянскія краіны ў барацьбе за нацыянальнае вызваленне	59
§ 9. Крызіс традыцыйнага грамадства ў краінах Усходу.....	66
§ 10. Завяршэнне каланіяльнага падзелу свету	74
§ 11. Навука, літаратура і мастацтва ў XIX ст.	79
§ 12. Першая сусветная вайна як рубажны перыяд у еўрапейскай гісторыі.....	86
Абагульненне па раздзеле I.....	94
РАЗДЗЕЛ II. СВЕТ У ЭПОХУ КРЫЗІСУ ІНДУСТРЫЯЛЬНАГА ГРАМАДСТВА (1918—1945).	95
§ 13. Версальска-Вашынгтонская сістэма міжнародных адносін	95
§ 14. Расія ў 1917 г.: Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі	102
§ 15. Савецкая дзяржава ў 1917—1939 гг.	109
§ 16. Краіны Захаду ў міжваенны перыяд.....	118
§ 17. Усталяванне антыдэмакратычных рэжымаў у Еўропе	124
§ 18. Краіны Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі ў міжваенны перыяд.....	131
§ 19. Развіццё навукі і культуры ва ўмовах крызісу індустрыяльнага грамадства	138
§ 20. Свет на шляху да новай сусветнай вайны	146
§ 21—22. Другая сусветная вайна і яе вынікі.....	153
Абагульненне па раздзеле II	163
РАЗДЗЕЛ III. КРАІНЫ СВЕТУ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XX — ПАЧАТКУ XXI ст.	164
§ 23. Свет пасля Другой сусветнай вайны	164
§ 24. Навукова-тэхнічны прагрэс і фарміраванне постіндустрыяльнага грамадства	173
§ 25. Заходняя Еўропа і стварэнне Еўрапейскага саюза	179
§ 26. Краіны Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы.....	186
§ 27. СССР у 1945—1991 гг.	194

§ 28. Расійская Федэрацыя	201
§ 29. Распад каланіяльнай сістэмы	208
§ 30. Мадэрнізацыйныя працэсы ў краінах Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі	215
§ 31. Асноўныя тэндэнцыі развіцця культуры другой паловы XX — пачатку XXI ст.	222
Абагульненне па раздзеле III	230
§ 32. Заключэнне. Свет у пачатку XXI ст.	231
Сінхранічная табліца	238
Слоўнік гістарычных паняццяў	251
Літаратура для чытання	259
Інтэрнэт-рэсурсы	260

Вучэбнае выданне

СУСВЕТНАЯ ГІСТОРЫЯ

XIX — пачатак XXI ст.

Кошалеў Уладзімір Сяргеевіч
Кошалева Наталля Уладзіміраўна
Краснова Марына Аляксееўна

Вучэбны дапаможнік
для 11 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай мовай навучання
(з электронным дадаткам для павышанага ўзроўню)

Адказны за выпуск *Т. Ф. Рослік*

Рэдактары *В. Р. Ермаковіч, А. А. Кастыка*
Дызайн вокладкі *Д. Э. Герасімовіча*

Тэхнічнае рэдагаванне і камп'ютарная вёрстка *А. У. Смалюк*
Карэктар *Н. Б. Кучмель*

Падпісана да друку 11.08.2021. Фармат 70×90 ¹/₁₆. Папера афсетная № 1.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 18,43. Ул.-выд. арк. 14,60+0,40 форз. + 30,0 (электрон. дадат.)
Тыраж 10 376 экз. Заказ 44.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных
выданняў № 1/159 ад 27.01.2014. Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных
выданняў № 2/3 ад 10.09.2018. Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, Мінск.

Правообладатель Выдавецкі цэнтр БДУ

(Назва ўстановы агульнай сярэдняй адукацыі)

Вучэбны год	Імя і прозвішча навучэнца	Клас	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака навучэнцу за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				
20 / 20				